

DUPLUM

1.14.182

10.054/

ZSIDÓ BIEDERMEIER

IRTA

GRÜNWARD MIKSA

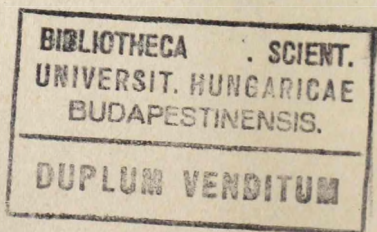
OSZK
KÖNYVELOSZTÓ
FÜLŐPÉLDÁNY

D483/553

BUDAPEST, 1937

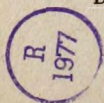
260969

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Felelős kiadó: Grünwald Miksa.

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSETT

M. TUD. AKADEMIA KÖNYVTÁRA
Könyvtelt. 9520/1961.sz.

I.

Célkitűzés.

A zsidó emancipáció és az individualizmus kapcsolata. — A zsidó és az európai fejlődés párhuzama. — A héber felvilágosodás. — Az európai és a héber felvilágosodás hasonló jellege. — A héber felvilágosodás és a német zsidó biedermeier. — A biedermeier a leszálló klasszika-romantika és a felemelkedő polgárság találkozása. — A biedermeierstílus két meghatározó vonása: az epigonizmus és a polgári jelleg. — Az élet-szemlélet alapja: a rációban való csalódás. — A tartózkodó magatartás. — A zsidó biedermeier zsidó jellege. — „Gettóirodalom” és asszimilált irodalom.

Az a szellemi világ, amelybe először illeszkedett bele a magyar zsidóság egyenjogú, tevékeny tényezőként, a német biedermeier volt. Majd ezer évnyi ittartózkodás után, 1819-ben történt meg először, hogy zsidók Magyarországon nem héber, hanem európai nyelvű, irodalmi igényű alkotásokkal léptek föl. Ezzel kezdődik a zsidók tevékenysége a magyar szellemi életben. Vizsgálunk kell azokat az erőket, melyek egyrészt Európát előkészítették és hajlandóvá tették a zsidók szellemi befogadására, másrészt a zsidókat elszakították történeti megkötöttségeiktől és bekapcsolták őket az európai kultúra körébe.

A zsidóság szellemi emancipációja nem érthető meg az európai lélek elvilágiasodásának és önállósulásának vizsgálata nélkül. Európa csak annyiban adhatott helyet a zsidónak saját szellemi körében, a zsidóság pedig csak annyiban válhatott alkalmassá az asszimilációra, amennyiben mindkettjük lelkében az eddig kizárólagosan vallási szemléletet az individualista életszemlélet váltotta föl. Ez a változás kezdődik a 17. században, a barokk és a neki megfelelő rabbinizmus korában, amelyben még töretlen erővel élt a zárt vallási életrendszer. Folytatódik a biedermeier korban, amely a múlt század második negyedét tölti be. Ebben lép fel először tevékeny tényezőként a magyar zsidóságnak egész nemzedéke, itt jelenik meg először az európai kultúra síkján.

E két kor közé esik az egyéni életszemlélet kialakulása és a magyar zsidóság európaizálódása.

E munka első részében tehát legfőbb szempontunk azoknak az erőknek a felfedése, amelyek a barokk és a rabbinizmus szilárd rendszerét meglazították és Európát alkalmassá tették a szellemi befogadásra, a zsidóságot pedig a beolvadásra. Már a 17. században, de egyelőre még a vallás rendszerén belül, jelentkeznek az első lazító tényezők: az Istennel közvetlenül és személyesen kapcsolatot kereső miszticizmus és pietizmus az egyik oldalon, kabbala, messianisztikus mozgalmak, chasszidizmus a másik oldalon. A pietizmus vagy a chasszidizmus nem hirdették az egyén teljes felszabadítását vagy egy a régitől eltérő zsidó- illetve Európaszemléletet. Hatásuk csak közvetett, amennyiben szándékuk ellenére előkészítik a lelkeket a későbbi világi individualizmus befogadására. A kapcsolat hasonlít a protestáns etika és a kapitalista szellem közti összefüggésre. Max Weber szerint a protestantizmus nem hirdetett kapitalista életszemléletet, hanem, mint nevelő tényező, olyan alakító hatással volt az egyénekre, hogy ez később alkalmassá tette őket kapitalista gazdasági funkciók ellátására.¹

Már itt feltűnik, hogy minden elzártság ellenére, a szellemi fejlődés vonalai párhuzamosan futnak a gettó falain kívül és belül. Annak ellenére, hogy világnézetük tartalmi elemei teljesen elütnek egymástól, mégis hasonló lelki magatartást láthatunk mindkét részen. Ez annál csodálatosabb, mert a két rendszer között egymásrahatásról szó sem lehet. A Talmud és a rabbinikus skolasztika éppen olyan kevéssé volt mint a jezsuita kazuisztika,² vagy a protestáns dogmatika számára, mint a pietizmus a chasszidizmus számára. E párhuzamosság a zsidó szellemtörténetnek eddig figyelemre nem méltatott, kidolgozásra érdemes kérdése.³

¹ Weber, Max: Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. I. Tübingen 1922. Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus, 82—83. l.

² Harnack, Adolf: Dogmengeschichte. Tübingen 1905. 4. k. 395—401. l. kapcsolatokat vél látni a kettő között.

³ A középkori keresztény és zsidó skolasztikus filozófia belső harcainak hasonlóságával kapcsolatban mondja Kastein Josef (Eine

A 18. század tudatosan az embert állítja minden törekvése középpontjába,⁴ gyökerestől megváltoztatja a zsidóról való felfogást is Európában és ezzel utat nyit neki belső világa felé. A német felvilágosodás közvetlenül hat a héber felvilágosodás kialakulására, így keletkezett a zsidóság európai történetében először olyan szellemi áramlat, amely tartalmában is majdnem teljesen európai és e miatt jelentősége a zsidóság asszimilálása szempontjából igen nagy. A haszkala (héber felvilágosodás) felborítja a rabbinizmus zárt rendszerét és valójában nem egyéb, mint átmenet a zsidóság és Európa között, ugródeszka a judaizmus világából a német kultúra rendszerébe. „Aufklärung“ és „Haszkala“ Berlinből indulnak útnak és haladnak Kelet felé. Útjukban mindenütt meglazítják a zárt, merev közösségeket és előkészítik az asszimilációt.

A magyarországi keresztény és zsidó felvilágosodásnak is meglepően hasonló a jellege: mindkettő a vallás és a felvilágosodás közti kiegyezésre törekszik. Ez a kiegyezkedő jelleg abból következik, hogy Magyarországnak a keresztény felvilágosodást Bécs,⁵ tehát a felvilágosodás vallásellenességét tompító német szellemi terület közvetítette; zsidó részen ugyanazt eredményezi Nyugat és Kelet különböző előjelű szellemi erőinek találkozása. A zsidó fejlődés eltérése is számbaveendő: a hatások továbbítója nem Bécs, hanem Prága.

A héber felvilágosodásból egyenesen vezet az út a német biedermeier körébe. Ez először is abban nyilvánul meg, hogy az első német írói nemzedék tagjai közül néhányan héberül is írnak. Se a zsidó, se a magyarországi német irodalomtörté-

Geschichte der Juden. Wien. 1935. 385. l.) „Solche Gleichzeitigkeiten... beweisen, dass es bei aller Verschiedenheit der Ebene doch — ein Fluidum geistiger Gemeinsamkeit gibt.“ A pietizmus és chasszidizmus hasonlóságára határozottan Joel Karl mutat rá. (Wandlungen der Weltanschauung, Tübingen 1928. I. k. 733—734. l.)

⁴ Unger R.: Hamann und die Aufklärung. Jena 1911.

⁵ J. Bleyer: Über geistige Rezeption und nationales Schrifttum. Ungarische Literatur und deutscher Einfluss. Különnyomat az Ermtinger-Festschrift-ből (Dichtung und Forschung 1933.) Bleyer J.: Aufgaben der Deutschtumsforschung im altungarischen Raume. Festschrift für G. Petz. Budapest, 1935.

net ezt figyelembe nem vette. Nem is tudtak egymásról. Stern M. E. pl. nemcsak német lírikus és drámaíró, hanem egy klopstocki jellegű héber éposz szerzője is és kiadója egy héber folyóiratnak (Kochvé Jicchak-Izsák csillagai), amely a haldokló magyarországi héber kultúra egyik utolsó megnyilvánulása. Stark Leon nemcsak a Pannonia c. német folyóiratba írt, saphiri humoreszkeket adott ki német nyelven könyvalakban, hanem egy héber verskötet szerzője is. A kapcsolatok mélyebbre is nyúlnak: a stílusba és a világnézetbe. Jellemző a héber aufklärista morál és a biedermeier magatartás hasonlósága. Valószínűnek látszik, hogy a magyarországi német és magyar irodalom síkján a felvilágosodás katolikus és protestáns erkölcsstanainak összevetése a biedermeier életszemlélettel igen érdekes eredményekre vezetne. Munkánkban erre rámutatunk.

A feltörekvő magyar polgárság, amelyben ekkor már a zsidóság is kezd helyet foglalni és a leszálló klasszikaromantika találkozott a biedermeierben.

A biedermeier világnézetet a francia forradalomban és a felvilágosodás eszméiben való csalódás határozza meg. A Szent-Szövetség korabeli kötöttség, a forradalmi mozgalmak és Napoleon bukásának történeti élménye⁶ az élet szűkebb, családibb köreibe szorítja a biedermeier embert. A tettektől való félelem kialakítja benne jellemző tartózkodó magatartását,⁷ minden szélsőségtől való írtózását. E korszak fia nem dönt a világnézet örök kérdéseiben: test és lélek, eszme és anyag, Isten és e földi világ között, inkább elismeri mindkettő létét és jelentőségét.⁸

⁶ Grohman Adolf v.: „Biedermeier“ Forschung. (Dichtung und Volkstum 1955.) c. cikkében a „Berezínától való félelemben“ látja a biedermeier életérzés kialakulásának legfőbb okát. A nagy történeti hatalmak bukása megbűváásra indítja a kor polgárait.

⁷ Weydt, Günther: Literarisches Biedermeier. (Deutsche Vierteljahrsschrift 1951. 628. l. kk.) ebben látja egyik legjellemzőbb vonását a biedermeiernek.

⁸ Bietak W.: Das Lebensgefühl des „Biedermeier“ in der Österreichischen Dichtung. Wien, Leipzig 1951, és: Vom Wesen des österreichischen Biedermeier und seiner Dichtung. (Deutsche Vierteljahrsschrift 1951. 652. l.) kiemeli a kor életérzésének dualizmusát. Eszme és valóság — szerinte — egyenlőképen formálnak jogot az em-

A magyarországi német zsidó biedermeier irodalmat önálló, szerves egységnek vettük és ebből a szempontból vizsgáltuk a benne kifejezésre jutó stílus- és világnézet-elemeket. Önmagától vetődik fel a kérdés, mennyiben tér el ez az irodalmiság a vele igen erősen összefüggő magyarországi általános biedermeiertől, azaz miben nyilvánul meg a zsidó jelleg az első németül író zsidó nemzedék munkásságában. E kérdésre nehéz felelni, mert az egész irodalom jellegét az átvétel folyamata határozza meg, tehát érthetően kevés benne az önálló, az egyén lelkének mélyéből fakadó érzés és gondolat.

A tárgyalt korszak német-zsidó irodalma zsidó szempontból két elég élesen elkülönülő részre oszlik: az egyik az ú. n. „gettóirodalom“, ebben a biedermeiernek idillikus, harmóniára, nyugalomra törekvő jellege nyilvánul meg. Jólval fontosabb az elkövetkező korok szempontjából a másik, az asszimilált irodalom. Ebben egy jól nyugtalanabb, kiegyensúlyozatlanabb magatartás nyilvánul meg, amely a szélsőségekre — a biedermeier világban a humorra — a minden áron hatni akarásra hajtja a zsidót. Ennek a jelenségnek lelki oka a természetes népi közösséggel való kapcsolatok elszakítása és ezért új kapcsolatok kapkodó keresése. A belső bizonytalanságnak, a kapcsolatkeresésnek mindig újra és újra fellépő szükségyszerűsége hajtja a zsidót új meg új élményekre Európa irodalmi világában, a hatás és a kapcsolat-szerzés új lehetőségei felé.

Mindezzel vázoltuk munkánk problémakörét. A megoldások elé azonban a nehézségek egész sora gördül.

II.

Nehézségek.

Az individualizmus eddigi tanulmányozása. — Jelentősége magyarországi szempontból. — A magyar felvilágosodás irodalma. — A biedermeier háromféle értelmezése a német irodalomtudományban. — Az irodalmi zsidókérdés. — Két gátlás. — A zsidóság kívülről beható elem. — A zsidó helyzetének kötöttsége. — A zsidó biedermeier irodalma.

A szellemi fejlődés vonala nemcsak a szellem magános, kiemelkedő hegycsúcsain vonul végig. Vele egyenlő irány-berre. A biedermeier kor fia úgy érzi, hogy vagy az egyikről, vagy a másíkról le kell mondanía. Innen a rezignáció, amely Bietak szerint a biedermeier alaphangulata.

ban, de leegyszerűsített görbékben egy másik vonal húzódik végig a széles néprétegekben. Ennek a kutatása megindult egyes területeken.¹ Különösen nagy jelentősége lenne azonban a magyarországi szellemi élet vizsgálatában, főképen a 18. század utolsó, a 19. század első évtizedei szempontjából. Ebben a korszakban, amely a felvilágosodást és a biedermeiert foglalja magában, Magyarország a Nyugattal szemben inkább az átvevő és nem az alkotó szerepét játssza. Tehát az eszmék elterjedése, jellege, táji meghatározottsága kellene, hogy a szépirodalmi és tudományos művekben, folyóiratokban, teológiai, filozófiai, politikai jellegű röpiratokban található óriási anyag feldolgozásának legfőbb szempontja legyen, tekintet nélkül arra, hogy a megvizsgált művek magyar, német, latin vagy héber nyelven íródtak. A nyelvi szempont előtérbe helyezése későbbi magatartásnak visszavetítése a multba. Az említett anyagnak megvizsgálása valószínűleg új fényt vetne az individualizmus gondolatának fejlődésére és talán sikerülne kibogozni azt a fonalat, amely felvilágosodáson és biedermeieren keresztül vezet a polgári életszemlélet teljes diadaláig a „Junges Deutschland“, illetve a „Fiatal Magyarország“ korában.²

Jelen munkának talán sikerülni fog fényt vetni arra, hogy miként áramlik át a magyarországi héber felvilágosodás a német-zsidó biedermeierbe és elszórtan rámutatni a hazai általános felvilágosodás és biedermeier kapcsolataira is.³

A magyarországi zsidó biedermeier kutatója kevés előmunkálatra támaszkodhat. A gazdag németországi biedermeier-kutatás sem jutott egységes eredményekre. Ha rendszerezni próbáljuk a biedermeierről jelenleg vallott irodalomtudományi intézeteket, három csoportra oszthatjuk őket. A felosztás alapja a biedermeier-fogalom meghatározásának célja.

Az első csoport a 19. század német irodalmát akarja értelmezni, belülről átvilágítani és rendszerezni az új kor-

¹ Groethuysen: Entstehung der bürgerlichen Welt- und Lebensanschauung in Frankreich 1927—1930.

² A magyarországi felvilágosodással kapcsolatban felhívja erre a figyelmet Valjavec Fritz: Zu den Richtlinien der ungarischen Aufklärungsforschung. Ungarische Jahrbücher XII. évf. 215—234. l.

³ L. e munka IX. fejezetét.

szak-elnevezéssel. Benne a „biedermeier“ szó elvesztette mind gúnyos, mind édeskés mellékízét és a klasszikával, romantikával egyenrangú, művészi értékeket hordozó fogalommá emelkedett. Önálló jelentőségű korszak lett a romantika és realizmus között. Weydt a biedermeier legfőbb képviselőit Goethe, Eckermann, Stifter és Keller személyében látja.⁴ Hasonló felfogást vallanak Majut,⁵ Kluckhohn,⁶ Benno v. Wiese.⁷

A második csoportba Bietak munkássága tartozik.⁸ Bietak az osztrák irodalom problematikájával foglalkozik. Srbik politika-történeti szempontból korszakalkotó Metternich-művének irodalmi pendantja Bietak könyve, amely a Metternich-féle rendszer lelki alapjait fejt ki és ennek alapján értelmezi a 19. század német-osztrák irodalmát.

A harmadik szempont a biedermeierben a polgári kultúra fejlődésének egyik korszakát fedezi fel. Tulajdonképpen ide tartozik a biedermeier-kutatás prehisztórikus korszaka is, tehát az a kor, amelyben a biedermeiert még nem tartották önálló szellemiségnek, hanem inkább egyszerűen nyárspolgári magatartást kifejező fogalomnak.⁹ A szó inkább az iparművészetben szerepelt, mint az irodalomtörténetben. Legfőbb jellege e felfogás szerint a tárgyalt jelenségnek: „eine naive Beachtung der einfachsten Verhältnisse des Lebens... eine Verehrung der Autorität und Ordnung.“¹⁰

A biedermeier polgári jellegére, amint ez az irodalmi

⁴ Weydt idézett cikke.

⁵ Majut R.: Das literarische Biedermeier. Aufriss und Probleme. G. R. M. 1932. 401 l.

⁶ Kluckhohn P.: Zur Biedermeier-Diskussion. Deutsche Vierteljahrsschrift 1936. 495. l.

⁷ Benno v. Wiese: Zeitkrisis und Biedermeier, Dichtung und Volkstum. 1955. 165. l.

⁸ Bietak: L. f.

⁹ Ez a korszak 1869-től 1928-ig tart. 1869-ben jelent meg Eichrodt Ludwig könyve: „Das Buch Biedermeier“, amelynek előszava először határozza meg a biedermeier szó tartalmát. Kluckhohn-nak 1928-ban a „Zeitschrift für deutsche Bildung“-ban megjelent cikke indítja meg a szellemtörténeti kutatást. L. Majut i. c.

¹⁰ Majut i. c. E szempontból igen hasznos Hermann Georg könyvének bevezetése: Das Biedermeier im Spiegel seiner Zeit.

életben kifejeződik. nálunk Thienemann mutatott rá.¹¹ Schneider Josef¹² világított rá először a biedermeiernek a felvilágosodással való erős kapcsolataira, és polgári jellegével is alaposan foglalkozik. Az e dolgozatban kifejtett biedermeier-mozgalom leginkább Schneider felfogásával mutat párhuzamokat.¹³

A biedermeier-világnézet és életszemlélet meghatározásában is eltérőek a vélemények. Vannak, akik harmónikus, idillikus, lágy magatartást látnak benne. (Kluckhohn, Weydt). Mások démonikus erőket sejtenek benne, tragikumot, mély pesszimizmust fedeznek fel költészetében (Majut, Pongs, Bietak).

A biedermeiernek a „Junges Deutschland“ áramlathoz való viszonya is tisztázatlan. Az irodalomtörténészek egyik csoportja a „Fiatál Németországot“ is belefoglalja a tárgyalt korszakba (Weydt és főképen Benno v. Wiese). A másik kizárja, mert benne egy másik lelkiséget kifejező kort lát. (Kluckhohn, Bietak, Schneider J.). Általában 1815 és 1848 a két határt jelző év. Abban is majdnem mindnyájan megegyeznek, hogy az 1830-ik év fordulópont. Ekkor lendül át az eddig passzív, szemlélődő, belletrisztikus szemlélet a harcok politikai gondolat terére. De a terminusokat tekintve is vannak eltérések. Weydt szerint pl. a biedermeier virágkora a múlt század ötödik évtizedére tehető, Bietak szerint az 1830-at megelőző, Majut szerint az 1830-at követő évekre.¹⁴

¹¹ Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak, Pécs 1931. 180. l.

¹² Schneider J.: Biedermeier und Literaturwissenschaft. Preussische Jahrbücher. 1935. évf. 207—225. l.

¹³ A felvilágosodással való kapcsolatról szól Schneider R. diszertációja: Die „Thusnelda“ und die „Allgemeinen Unterhaltungsblätter“. Münster 1922. és Liebig H. műve: Die Erzählungen H. Claurens als Ausdruck der bürgerlichen Welt- und Lebensanschauung in der beginnenden Biedermeierzeit. Halle 1931. Részben a polgári szellem kifejezésének tartja Pongs H.: Zur Bürgerkultur des Biedermeier (Bürgerklassik. (Dichtung und Volkstum. 1935. 141. l.) és Benno v. Wiese id. c.

¹⁴ A biedermeier kutatás kritikáját l. Grohman i. c.-ében. Az írók hovátartozásáról szóló vitákat „geistesgeschichtliches Kämmerchen-

A magyarországi német irodalom területén, amelyben pedig a biedermeier, mint az irodalom elpolgárisodott formája kétségtelenül nagy szerepet játszik, jelentősebb, összefoglalóbb mű ebből a szempontból még nem jelent meg.¹⁵

A nehézségeknek másfajta, de még jóval kaotikusabb képe tárul elénk, ha a szekularizálódásnak és a polgárisodásnak magyarországi zsidó oldalát nézzük. Ha eltekintünk a támadó és apologétikus jellegű művektől és cikkektől — és más nem is tehetünk, mert ezek célkitűzésüknél fogva már eleve kizárják a tudományos szempontot, — feltűnik, mily kevés a felhasználható feldolgozás a magyar-zsidó irodalmi kapcsolatok egész területén.

Mind magyar, mind zsidó részről folytak és folynak ezen a téren kutatások. De mindegyik oldalon egy a zsidóság európai helyzetéből következő g á t l á s akadályozza meg a megoldás tudományos megközelítését.

A magyar részről meginduló vizsgálat érthető fogyatékosága, hogy a zsidóság benne mindig csak a periférián jelenik meg, csak annyit lát meg belőle, amennyi éppen belenyúlik a magyarság világába, csak egy részt tehát és ebből a részből következtet az egészre.¹⁶ Innen van,

vermieten“-nek vagy „Debatte über die literarische Tischordnung“-nak nevezi. Figyelmeztet arra, hogy nem szabad kritika nélkül az egyes írók pszichológiai képét korszakjelzőnek és értelmezőnek kikiáltani. — Jelentős módszertani hiányosságra hívja fel a figyelmet Schneider J. cikke. Szerinte szükséges az ú. n. „alacsony“, szórakoztató irodalom átkutatása, mert a biedermeier nem egyéb, mint a kispolgári réteghez leszállt klasszikus költészet. Felfogásának helyességét bizonyítani fogja talán ez az értekezés is. Weydt ellenkező véleményét Schneider kényelmeségi szempontnak tartja; nem kell a jelentéktelen irodalmi alkotásokat elolvasni. Túrnóczy-Trostler József (Das literarische Biedermeier und seine Erforschung. Pester Lloyd 1937. március 14-i száma.) rámutat arra, hogy a legtöbb sajátos biedermeier vonást már a régi, pozitivisták korszakleírások is észrevették. Divatos jelszót lát benne, amelyet csak óvatosan szabad felhasználni a magyar szellemtörténeti kutatásban.

¹⁵ Zolnai Béla: Irodalom és biedermeier. Szeged, 1935. 69. l.: „Meg kellene... vizsgálni elsősorban a magyarországi német irodalmat, amely az osztrák irodalmi törekvések függvénye és a magyar folyóiratokat, amik gazdag variációkban tükrözik a korszellemet“.

¹⁶ L. ismertetésemet Osztern Rózsa: Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi németnyelvű időszakai sajtóban, a „Pester Lloyd“ meg-

hogy úgy tűnik fel neki, mintha a zsidóság hirtelen hatolt volna be Európa kulturális világába. Látni fogjuk, mily hosszú, évtizedes belső küzdelmek előzték meg ezt a lépését.

A zsidó közel húsz évszázadon keresztül csak a gazdasági élet zónájában találkozott a többi néppel. Európa szellemi világába nagyobb tömegeiben ezen keresztül vezetett útja. Ebből érthető, hogy a modern európai zsidószemlélet bizonyos mértékben más speciést lát a zsidóban: homo oeconomicust, vagy akár homo materialisticust.¹⁷

A zsidólátásnak ez a módja a zsidóságban csak gazdasági és társadalmi eredményekre törekvő erőket fedez fel. Vannak történészek, akik a szellemi tényezőknél elsődleges szerepet juttatnak a történelem alakulásaiban, de a zsidóság tetteinek motívumául rendszerint csak anyagi okokat szerepeltetnek.¹⁸ Külső, technikai oka is van, hogy a zsidóság újkori héber irodalma, amely — mint látni fogjuk — kétségtelenül nagy szerepet játszik a zsidóság európaizálásában, Európa szellemtörténészei részéről eddig elismerésben még nem részesült.¹⁹ Keresztény hebraisták rendszerint csak a bibliával foglalkoznak.

A magyar részről megindult kutatás nem szentelt önálló munkát e problémának, de beleillesztette a zsidóság szerepét a magyarság történetébe,²⁰ regisztrálta és fölmérte irodalmi munkásságát, értékelte tevékenységét.²¹

alapításáig, 1854-ig, Budapest, 1950. c. művéről a Magyar-Zsidó Szemle 1954. 1—5. számában.

¹⁷ E felfogás európai jelentőségű hangoztatója Sombart Werner: *Die Juden und das Wirtschaftsleben* c. műve, amely szerint a zsidó a kapitalizmus megteremtője. Brentano Lujo és Weber Max kiváló keresztény gazdaságtörténészek tiltakozása ellenére Sombart lelki igényeket inkább kielégítő felfogása terjedt el és lett konvencionális igazsággá a köztudatban.

¹⁸ Szekfű: Három Nemzedéke az emancipációs törekvések okául csak a gazdasági előnyök reményét tünteti fel.

¹⁹ Csak Nagl-Zeidler-Castle: *Deutsch-oesterreichische Literaturgeschichte* II. k. Wien. 1914. 412. l. említi, hogy a zsidók szerepe a német irodalomban nem érthető meg az újhéber irodalom történetének ismerete nélkül.

²⁰ L. Hóman—Szekfű: *Magyar Történet I—VII. Szekfű: Három Nemzedék*, Budapest, 1920.

²¹ Pintér Jenő: *Magyar Irodalom. Tudományos rendszerezés*

Zsidó részről e kérdésnek mint egésznek, mint öncélú problémának tudományos megoldására eddig jelentősebb kísérlet nem történt. Ennek oka a zsidóság európai helyzetében található meg. Nincs még másfél évszázada sem, hogy a zsidóság a polgári jogok elnyerésének fejében hivatalosan feladta történeti énjét, megszüntette önmagát, mint népi-szellemi kollektívumot, hogy mint egyén élhessen szabadon Európa világában. Léte csak mint egyén bír jogosultsággal az államok keretén belül, tehát elveszti lába alól a talajt, ha önmagát a felekezeti koncepción túl, egy történeti közösség láncszemének tartja. Problémánk felvetése, e felfogás szerint, magában foglalja a zsidó európai létjogosultságának tagadását. Ez talán kellőképpen megmagyarázza, miért nem próbált eddig zsidó kutató belső összefüggéseket meglátni és a fejlődés vonalát meghúzni a magyar zsidóság különböző szellemtörténeti jelenségei között.

A biedermeier speciálisan zsidó tárgykörébe alig vág néhány dolgozat.²² A magyarországi német biedermeier még nem akadt feldolgozóra. Mindössze egy disszertációt találtam, amely a biedermeier egyik speciális zsidó problémáját, a humorisztikus irodalmat találóan dolgozza fel s egyes részleteiben helyesen értelmezi.²³

Mindezek az itt kifejtett nehézségek magyarázzák és mentsék e kísérlet hiányosságait, hibáit és kezdetleges jellegét.

III.

Elzárt világok.

Barokk lélek Európában. — A dogmatizmus uralma. — A barokk zsidószemlélet.

A modern individualizmus és a vele okszerűen összefüggő szellemi zsidóemancipáció történeti előzményeinek felkutatásában legalkalmasabb kiindulópontul a XVII. szá-

I—VII. Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története a legrégebb időktől 1848-ig. 1926.

²² Osztern Rózsa említett disszertációja a tárgyalat korszaknak inkább csak történeti anyagát adja. L. idézett kritikámat is.

²³ Kösterich Siegfried: Saphirs Prosastil. Frankfurt am Main 1934.

zad ajánlkozik. Benne, illetve a szellemét kifejező barokkban, mintegy búcsúzóul utolsó és teljes összefoglalását kapjuk a több, mint ezer éven át uralkodó dogmatikus vallási életrendszernek. A vallásnak zártságára, körülhatároltságra törekvő természete magyarázza, hogy e korban Európa és a zsidóság két egymástól szellemi és lelki falakkal elkülönített, egymás számára idegen, exotikus világ. Ugyanekkor azonban már kialakultak és szűk körben hatnak azok az erők, amelyek a legközelebbi másfél évszázadban felszabadítják az egyént vallási kötöttségei alól, megteremtik a világi kultúrát, az embert teszik e földi külső és belső létét meghatározó eszmék egyetlen kritériumává és ezzel helyet teremtenek a zsidónak is Európa szellemi hazájában. Választóvonal e század a vallási és világi, kollektív és egyéni világ- és élet-szemlélet között.

Azok az egyéniségek, akik e században háttérbe szorulva, óvatosan vagy titkon dolgoztak az emberi szellem autonómiájának kiépítésén, előfutárai vagy úttörői voltak a később oly nagyrahatott, a világot és az életet önmagából magyarázó tudományosságnak. Ezek a magányos szellemek igen szomorú megállapításokat tettek saját történeti helyzetükről és eszméjük jövődő lehetőségeiről, ha körülnéztek saját barokk koruk világában. Úgy tetszett nekik, mintha mindarra, amit a renaissance szellemi értékekben teremtett, az elpusztulás veszélye várna¹ és sohasem látszott oly távol a renaissance és a reformáció legfőbb problémája: a vallási és világi tényezők belső kiegyenlítődése, a kultúra és a vallás szintézisének megteremtése a megoldástól, mint a 17. században.²

A renaissance és a reformáció egyént-felszabadító művét a régi elemek szükségszerű továbbélése, az évezredek tradíciók hatalma a lelkek felett, szorította háttérbe. Maga a reformáció is, amely eredetileg a „keresztény ember szabadságát“ hirdette és küzdött a vallás egyházi intézményesítése ellen, végső eredményeképen ellenkezőjét érte el céljának:

¹ Dilthey: Gesammelte Schriften III. Studien zur Geschichte des deutschen Geistes, Leipzig és Berlin. 1927. 9. 1.

² Unger: Hamann und die deutsche Aufklärung. 33. 1.

mivel az egyén lelkét tette az Istennel való érintkezés legfőbb színhelyévé, megnyitotta útját a szekta-képződéseknek. E szekták mindegyike a vallási meggyőződés belső természeténél fogva külső kiterjedésre és egyházi, merev, de biztonságot nyújtó rendszerre törekedett. A német protestantizmusba is az orthodox dogmatizmus szelleme vonult be. Németországban különben sem volt a renaissance és a humanizmus olyan erős, hogy visszaszorítása különösebb nekézségekbe került volna. „Die Scholastik sass hier zäher in den Köpfen, die Mystik fester in den Herzen.“³ A reformáció lendülete már 1530 után lehanyatlott és ekkor megkezdődött a lutheranizmus dogmatikájának kiépítése. Ezt Melancthon indította meg és Gerhardt János alapozta meg.⁴

A hittételek tudományos rendszerré való kiépítése és minden más vallási és lelki tényezőnek a dogmatika alá való rendelése fokozottabb erővel nyilvánul meg a kor katolicizmusában. A Tridentinum és a Vaticanum újra a középkor és a skolaszticizmus alapjára helyezik az Egyházat.⁵ A neoskolaszticizmus jogi kazuisztikája⁶ Harnack szerint a Talmudhoz hasonló vonásokat mutat fel.

Sem a katolikusok és protestánsok, sem a zsidók nem sejtették, hogy a vallási rendszerük tartalmát illető hatalmas különbségek ellenére, mily feltűnő hasonlóság nyilvánul meg vallási gondolkodásuk formái és belső magatartásuk között.

A XVII. századnak ez a kizárólagos egységre törekvése megnyilvánul a vallás körén kívül eső területeken is: a természettudományokban és a mindinkább önállósuló filozófiában is.⁷ Az új tudományosság által keltett életérzés arra tanította a barokk kor fiát, hogy az univerzum minden része az ember szemléletétől teljesen függetlenül önálló értékű és hogy minden eleme — köztük az ember is — mechanikus

³ Unger: i. m. 25. l.

⁴ Sohm Rudolf: Rövid Egyháztörténet, Budapest. 1922. 207. l.

⁵ Harnack Adolf: Dogmengeschichte, Tübingen, 1905. 4. kiadás.

⁶ Weissbach W.: Der Barock als Kunst der Gegenreformation. Berlin. 1921. Einleitung.

⁷ Windelband W.: Lehrbuch der Geschichte der Philosophie Tübingen, 1916. 315. l.

törvényszerűséggel függ össze egymással.⁸ „Plerique... homines in natura veluti imperium in imperio concipiunt“ — állítja a régi felfogásról Spinoza.⁹ De — folytatja — nem az emberi ratio határozza meg a természetet, hanem az ember, mint a természet szerves része, függ az egésztől.

A felsőbb erőktől való függés tudatát fokozták e nyugtalan, véres küzdelmekkel telt korszak külső, váratlan és gyakran sorscsapásként lesújtó eseményei.¹⁰ Saját magát mint az egyén-feletti erőknél védtelenül kitett lényt, mint sorsszerűen beletartozó részt az egészben, élte meg a barokk ember. Így lett életérzésének egyik legfőbb alapja: a bizonytalanság.¹¹

E bizonytalanság elől keresett menedéket a vallás bizonyosságaiban, amelyek nélkül nem élhetett. Nem az érzés szabadságában találta meg ezeket, hanem a dogmatikus meghatározottságban, nem az egyén önrendelkezési jogában, hanem az egyházi kötöttségben.¹²

És ez az életérzés határozza meg a barokk állásfoglalását a zsidósággal szemben is.

A 17. századnak exotikumokat kereső lelke nagy érdeklődéssel fordult a zsidóság felé. Először foglalkozott ekkoriban a protestáns teológia Németországban a bibliautáni zsidóság irodalmával és történetével. Vaskos kötetekben igyekeztek felfedni a zsidó vallási élet furcsa szokásait, hitelveit és kerestek zsidógyűlöletük igazolására bizonyítékokat a rabbinikus irodalomban. A század végén három német hebraista, Wülfer János (Theriaca Judaica 1681), Wagenseil Kristóf János (Tela Ignea Satanae 1681) és Eisenmenger János András mélyed el a zsidó írássokba,¹³ összehalmoznak minden megszerezhető anyagot, ba-

⁸ Dilthey i. m. 13—14. l.

⁹ Spinoza Benedictus de: Tractatus politicus (Bruder H. kiadás: Opera, quae supersunt omnia II. K.) Lipse 1844. 55. l.

¹⁰ Dilthey: i. m. 54. és 57. l.

¹¹ Flemming, Willi: Die Auffassung des Menschen im 17. Jahrhundert. Deutsche Vierteljahrsschrift für Literatur und Geistesgeschichte. VI. k. (1928) 403—447. l.

¹² Joel Karl. i. m. 355. l.

¹³ Graetz: Geschichte der Juden. X. k. Leipzig. 1896. 277—282. l.

rokk zsúfoltsággal helyeznek egymás mellé mellékeset és fontosat, mély vallási tanításokat és primitív babonákat, igazat és hazugságot, történelmet és adomákat és igyekeznek rámutatni a zsidók alacsonyrendűségére, bűnös és makacs jellemére és kereszténygyűlöletükre. Eisenmenger 1700-ban megjelent művének tanulságos címe a következő: Entdecktes Judentum oder gründlicher und wahrhafter Bericht, welchergestalt die verstockten Juden die heilige Dreieinigkeit erschrecklicher Weise verlästern und verunehren... das Neue Testament, die Evangelisten und Apostel, — und das ganze Christentum auf das äusserste verachten und verfluchen. Dabei noch vieles andere entweder gar nicht oder wenig bekannte Irrtümer der jüdischen Religion und Theologie, wie auch lächerliche und kurzweilige Fabeln an den Tag kommen. Alles aus ihren eigenen und zwar sehr vielen mit grosser Mühe und unverdrossenem Fleiss durchgelesenen Büchern... erwiesen. Allen Christen zur treuherzigen Nachricht verfertigt“. — E mű különben azóta is kimeríthetetlen forrása az antiszemita írásoknak. Barokk szórakoztató célját még inkább hangsúlyozza a frankfurti Schudt János Jakab munkája: „Jüdische Merkwürdigkeiten“ (1714—1718.).

E művek barokk jellege mögött még két történeti réteg különböztethető meg. Az első a humanizmusé, amely először mélyed el szeretettel a héber nyelvbe és irodalomba. A keresztény héber filológia a XVII. században is fejlődik, ekkoriban Hollandia a középpontja.¹⁴ Buxtorf János nyitja meg a kereszténység előtt az utat a rabbinikus irodalom felé, Grotius Hugó, Krisztina svéd királynő, Gusztáv Adolf leánya, a teológusok egész sora, még nők is, foglalkoznak héberrel. Az utrechti Schurmann Anna Mária héberül levelez az angol Moore Dorotheával.¹⁵ Hollan-

l., azonkívül Dubnow: Die Weltgeschichte des jüdischen Volkes VII. k. Berlin, 1928. 321—326. l.

¹⁴ Graetz: I. m. 80—85. l.

¹⁵ Nobilis Virginis Annae Mariae Schurmann, Opuscula Hebraea, Graeca, Latina, Gallica. Trajecti ad Rhenum 1625. 153—154. l.

diából hozzák héber ismereteiket a német teológusok is. A héber kultúra szeretete azonban még távolról sem jelenti az élő zsidóság értékelését. Reuchlin, aki a XVI. század elején oly merész küzdelmet vívott a dominikánusok ellen a Talmud és a rabbinikus irodalom védelmében, a zsidó népet „natio ubique gentium barbara, superstitiosa, vilis, abjecta”-nak nevezi.¹⁶ Buxtorf hálátlan, engedetlen, makacs, szemtelen, elvakult népnek tartja a zsidót.¹⁷ Az éles különbségtétel a zsidó kultúra értékei és az azokat kitermelő nép között azóta is végigvonul Európa szellemtörténetén.¹⁸

Ez a közelebbi megismerkedés a zsidó néppel és irodalommal akaratlanul is egyengette az utat a zsidóság megértése felé. Wülfer pl. kijelentette, hogy a vérvád gonosz kitalálás és beismerte, hogy a keresztények gyakran üldözték kegyetlenül a zsidókat, bár okuk nem volt rá. Wagenseil külön munkában cáfolta a vérvád meséjét. Schudt művei általában bizonyos szeretetet mutatnak a zsidók iránt.

A humanista hebraizmus jelentősége azonban egészen csekély a zsidóságról vallott ősi, egyházi felfogáshoz viszonyítva, amely töretlenül hat és uralkodik ebben a korban. A középkori feudalizmus rendszere teljesen kizárja a zsidót önmagából, de mivel elpusztítani nem tudja, létének egy értelmet ad: kitzasztottsága, megvetettsége, pária-léte kézzelfogható bizonyítéka a keresztény hit igazságának. Ez egyik legfőbb oka a zsidóság tervszerű elnyomásának és megbélyegzésének végig a középkoron, egészen a felvilágosodás koráig.¹⁹

Képek, szobrok, „Newe Zeitungok” és krónikák vésték a keresztény lélek legmélyébe kora gyermekségétől kezdve a

¹⁶ Geiger Ludwig: Das Studium der hebräischen Sprache in Deutschland, 14. l.

¹⁷ Buxtorf J.: Synagoga Judaica. Hanoviae. 1622.

¹⁸ Klasszikus megfogalmazását l. Schiller: Die Sendung Moses. Schillers Werke, Kurz H. kiadása, Leipzig. V. k. 164. l.: „Als ein unreines und gemeines Gefäss, worin aber etwas sehr Kostbares aufbewahrt worden, müssen wir sie (die Juden) schätzen.“

¹⁹ Dubnow S.: Jüdische Geschichte. Ein geschichtsphilosophischer Versuch. Berlin. 1920.

zsidó gonoszság démoni képét. Ez még azokban is benne élt, akik messze eltávolodtak a barokk vallási kötöttség világától. Goethe leírja a „Dichtung und Wahrheit“-ban, mily kellemetlen benyomást keltett benne a frankfurti gettó, ennek zsúfoltsága, szennye, nyüzsgése, nyelvének furcsa hangzása: „Dabei schwebten die alten Märchen von Grausamkeit der Juden gegen Christenkinder, die wir in Gottfrieds Chronik grässlich abgebildet gesehen, düster vor dem jungen Gemüt.“²⁰

Az ellenreformáció kiterjedésre, vallási hódításra törő szelleme fellendítette e korban a zsidómissziót. Buxtorf tanítványa E d z a r d i Ezdrás külön alapítványt tett zsidók megtérítésére.²¹ A pietista F r a n c k e Halleban 1728-ban külön Institutum Judaicumot alapított azzal a céllal, hogy az tervszerűen űzze a zsidótérítést.²² Még a különben jóindulatú S c h u d t művében is következő felszólítás hangzik el a zsidókhoz:

Du blinder Hauffe du! Ihr armen Kinder Levi!
Greift mit den Händen doch, dass schon Maschiach²³ kam,
Dass euer falscher Christ der Sabbatai Sevi²⁴
Wie Andre hiebevör ein garstig Ende nahm.
Deucht, dass man eure List und heillos Wesen kennet
Oh ihr uns hundertmal gleich Edomiter²⁵ nennet,²⁶

A zsidók azonban ekkoriban még semmi hajlandóságot sem mutattak a keresztény Európához való hasonulásra. Ugyanúgy meg voltak győződve a gettó falain kívül eső világ értéktelen és semmis voltáról, mint a kereszténység a zsidó nép hitványságáról és tanainak tévességéről.

²⁰ Goethe: Dichtung und Wahrheit. IV. Buch, Geiger L. kiadás Leipzig XXII. k. 115. l.

²¹ Mission unter den Juden. — H e m a n-tól. Realenz. f. prot. Theologie und Kirche. Leipzig 1905. XIII. k. 177. l.

²² U. o. Pietismus, Mirbt C-től. 1904. XV. k. 806. l.

²³ Messiás héberül.

²⁴ A 17. században fellépett álmessiás. L. alább.

²⁵ Kb. annyit tesz, mint pogányok.

²⁶ S c h u d t: Jüdischer Merckwürdigkeiten Vierdter Teil. Frankfurt a. M. 1718.

IV.

A zsidó lélek az exiliumban.

Belső táj. — Talmud. — A Törvény korlátai közt.

Népek, ha száműzetésbe kerülnek és szétszóródnak a világ minden tája felé, rendszerint eltűnnek a föld színéről. A zsidóság számára az állam elpusztulása Kr. u. 70-ben nem jelentette a népi jelleg, e sajátos szellemiség megszűnését, hanem hatalmas fordulópontra volt belső fejlődésében. Azóta egészen a felvilágosodás koráig létét egy akarat határozta meg: a zsidó szellemi közösség megőrzése és fenntartása minden áron és minden körülmények között. Évszázadok hosszú során keresztül szellemi energiái óriási tömegét vetette e feladat megoldására. Mivel külső létét önmaga nem határozhatta meg és mivel semmiképen sem volt hajlandó lemondani a történeti önrendelkezés jogáról, visszavonult legbelsőbb köreiből, oda, ahol saját maga döntött saját élete formáiról. Ennek a magatartásnak eredménye az volt, hogy a jelent ideiglenesnek fogta föl és nem ismerte el pozitív értéknek. A múlt szelleme és a jövő reménysége közti feszültség adta meg a gettó lelkének sajátos hangulatát. Több mint 18 évszázadon keresztül nem vett tudomást a jelenről és majdnem a középkor végéig még krónikás feljegyzésre sem méltatta exiliumi életét, mert nem akarta történetének elismerni azokat a korszakokat, amelyekben csak mint az események tárgya és nem mint ura szerepelt.¹

De nemcsak az időt tekintette idegennek, hanem a tájat is, amelyben nem hazát látott, — sohasem tudhatta, mikor kergetik el onnan — hanem tartózkodási helyet. Egy már kialakult kultúrát cipelt magával mindenüvé. Seholy sem alakult ki emiatt a 19. századig zsidó kultúra a táj, az ember és a hagyomány természetesen összefüggéséből, mint más népeknél. De mindenüvé magával vitte belső otthonát: történeti értékei világát.² E belső tájba, a lélek körébe mentette a zsidóság állami léte formáit, kultúrája értékeit. A szellem

¹ Kastein i. m. 265—266. l.

² Ez a zsidó magatartás a legújabb korig élt Keleten. Szép irodalmi leírását lásd Lewin, Semarjahu önéletrajzában: Kindheit im Exil. Berlin.

hatalmát igyekezett a zsidóság szembehelyezni a külső erők fenyegető veszélyével.

A prófétáknak a zsidó szellemi fejlődést meghatározó nagy élménye Isten megnyilvánulása az időben, a történetben.³ Már Jeremiás az állam ideálja fölé helyezte a vallási eszmét. Ez a felfogás attól kezdve egyik alapeleme a judaizmusnak. Aktuális jelentőségűvé a zsidóság számára az első állam pusztulása (Kr. e. 586.) után a babiloniai száműzetésben válik. Az exilium, az idegenség élménye itt először teremti meg a népi önfenntartás szükségességének élményét. Először igyekszik a zsidóság főváros, templom, király és pap nélkül közösséget alkotni. Ez sikerül, mert az állami kötöttség helyett a zsidóság önként vállalja a vallási kötöttséget. A közösség az egyén lelkében él, csak benne van alapja, a külső világban pedig nem egyéb, mint fikció. Az újabbkori zsidó történet egyik legfőbb mozgató ereje a kitörni-akarási a fikcióból a realitásba.

Mikor a római hadak már körülvették Jeruzsálemet és a város elpusztulása elkerülhetetlennek látszott, a zsidóság korabeli vezére Rabbi Jochanan Ben Zakkaj csak egy dolgot kért Vespasianustól: engedje meg neki, hogy Jeruzsálem pusztulása után Javnéban, egy kis palesztinai városban, iskolát alapítson. És Javné megmentette a zsidóságot. Tudatosan népi magva köré tömörítette, amire két okból is szüksége volt, ha ragaszkodni akart további életéhez: egyrészt a szétszórtság fenyegette azzal, hogy egyéni jellege elmosódik és megszűnik mint sajátos szellemiséget hordozó közösség, másrészt a kereszténység is, amely a judaizmus univerzalizisztikus magvait vetette el a népek között. Elfogadása természetesen megszüntette volna a zsidó népet.

Rabbi Jochanan és követői tovább építhettek a zsidó vallásnak azon alapjain, amelyek már hat évszázaddal előbb a babiloniai fogságban alakultak ki. Nemzedékek egész sora öt évszázadon keresztül dolgozik ezután a szóbeli hagyományként élő Törvénynek a Szentírással való összekapcsolá-

³ L. Gressmann Hugó: Entwicklungsstufen der jüdischen Religion. Vorträge des Institutum Judaicum an der Universität Berlin. Gießen 1927. 5—6 l. A zsidóság időélményéről l. még Kohn Hans: Die politische Idee des Judentums c. művét.

sán, a zsidó közösség élete minden megnyilvánulásának a Törvény szerinti szabályozásán. Az állam halálát az egyéni magatartás uniformizálásával pótolta és ezáltal időben és térben szilárd kötelekekkel fűzte az egyént népi- vallási közösségéhez. E törekvés irodalmi kifejeződése: a Talmud.

A Talmud, amely ezer év szellemi munkájának enciklopédikus összefoglalása és amely több, mint ezer év zsidóságának majdnem egyedüli lelki tápláléka, semmi mással össze nem hasonlítható alkotás. Tartalma mindaz, amit a nép vezető értelmi rétege érdekesnek ítélt az emlékezetben való megtartásra: vallás, jog, etika, mese, monda, orvostudomány, népszokások, babonák, természettudomány stb. Kollektív alkotás, szerzőinek száma kb. 2000.⁴ A hatalmas anyag szóhasználatában élt és fejlett mnemotechnikával gondoskodtak fennmaradásáról. Nem a véletlen határozta meg az egyes kijelentések, tantételek, törvények stb. megmaradását, hanem a nép szempontjából megállapított értéke. Van rabbi, akitől csak egy mondatot tartott érdekesnek a hagyományozásra a zsidóság kollektív emlékezte. E módon mintegy önmagától alakult ki az értékeknek az az összesége, amelyet nemzeti kultúrának szoktak nevezni.⁵ Formája leginkább viták és beszélgetések igen tömör és épen azért gyakran homályos jegyzőkönyvi feljegyzésével hasonlítható össze. Szóbeli irodalom leírva. Már magának a szövegnek helyes értelmezése fokozott intellektuális munkát kíván. Még inkább az elszórt, egymásnak ellentmondó tételek feloldása, disztinkciók felállítása, egymásnak ellentmondó, de egyformán értékelt tekintélyek kijelentéseinek összeegyeztetése. A rabbinizmus ezt a skolasztikus módszert fejleszti tovább a kazualisztika improduktív agytornájáig, amelynek mégis az a jelentősége, hogy frissen tartja a zsidóság szellemi képességeit. Filogenetikus hatását még a biedermeier irodalomban is tapasztalni fogjuk.

Nagyobb a jelentősége a zsidóság fennmaradása és a külső behatásoktól való elzárása szempontjából. A Törvényt a zsidó élet legfőbb szabályozójává, a Tanban való elmerülést a legnagyobb értéké teszi. A Szentírás szavából talmudi

⁴ Guttman n Michael: Zur Entstehung des Talmuds. 42—60 l. u. o.

⁵ Bialik: Ch. N.: D'varim s'b'al pe. (Előadások) Tel-Aviv.

módszerrel helyesen kikövetkeztetett szabály az életnek valamely új jelenségével szemben kötelező erejűvé lesz az egész nép számára. E módon nem a zsidóság asszimilálódik a környezethez, hanem a környezet elemeit asszimilálja történeti lényegéhez. A görög-római kultúrát a maga egészében elutasítja, mert benne veszedelmet lát. Így zárja el a Talmud a felvilágosodás koráig a zsidóságot a renaissanceban meginduló európai fejlődéstől.

A Talmud időszámításunk ötödik századában nyerte el végleges, lezárt formáját, azután megkezdte hódító és formáló útját a zsidóságban. Hatalmát több tényezőnek köszönhette. Bebizonyosodott, hogy a legalkalmasabb eszköz a zsidó szellemi zártság és vele a zsidó nép fenntartására. Azonkívül minél bizonytalanabb és szörnyűbb volt a külső lét, annál szívesebben menekült a Talmud színes világába. Ráfordította szellemi energiái jelentékeny részét és csak a spanyolországi fénykorszakban a 10. és 15. század között kapcsolódott a Talmudhoz az aristotelesi alapokon épülő vallás-filozófia, a költészet és a tudomány. Az inquisitio és a spanyol zsidóság kiűzetése 1492-ben történeti katasztrófa volt a zsidóság számára, amely még erőteljesebben hajtotta őt szelleme belsőbb körei felé. Mintha geografiailag is az ősi források felé törekedett volna, megmaradt tömegei jelentékeny része Kelet felé, Törökországba és Palesztinába özönlött. Itt a talmudi szellemet továbbfejlesztő rabbinizmus új életre lendült. De míg a Talmud maga és a zsidóság későbbi szellemi vezérei az élet és a törvény között eleven és hajlékony kapcsolatot tudtak teremteni, addig a 16. századtól kezdve, amelytől az európai szellem hatalmas fellendülése számítódik, a zsidóság teremtő ereje mindinkább hanyatlott. A Törvény merev, áthatolhatatlan fallá változott, amely hermetikusan zárta el a zsidóságot Európától. A külső bizonytalanság a belső biztosságok egész bonyolult rendszerét építette ki a vallási életformák világában és e módon akarta biztosítani az egyének számára a lelki üdvösséget. Ennek elérése volt különben az európai kereszténység legfőbb problémája is a reformáció századában. A törvény immár nem asszimiláló erő, hanem szigorú, önfegyelemre nevelő parancs. Magába olvasztja és felhasználja saját céljaira a középkori héber vallásfilozófiát és a

Kabbalát is, amint a barokk vallásosság is eszközül használja fel a renaissance és reformáció eredményeit. Rabbi Káró Jó-zsef az északpalesztinai Szafedben 1564-ben befejezi művét, a Sulchan Aruchot (Terített asztal), amely teljes és végleges kodifikálása a zsidó ember egész életét szabályozó szokásoknak és törvényeknek. A zsidóság újra önként aláveti magát e Corpus Jurisnak és ezzel mintegy útját vágja a további fejlődésnek.

Közben a zsidó népnek új centruma alakul ki Lengyelországban, amelynek zsidóit számban a 9. századtól kezdve duzzasztják a németországi zsidóüldözések. Talmud és Sulchan Aruch itt emelkednek korlátlan tekintélyre és nyernek új jelentőséget azáltal, hogy a nagyszámú, autonom szervezetbe tömörült zsidóság életét irányítják. Ezt a centrumot is a spanyolországhoz hasonló katasztrófa éri 1648-ban, amikor a Chmelniecky-féle kozáklázadás a lengyel és ukrán községek nagy részét feldúlja és 200—300.000 megölt zsidó jelzi a csapatok útját. Történeti jelentősége e pusztító hadjáratnak, hogy a lengyel rabbinizmus kiváló alakjait elszórja Nyugat felé, eljutnak Németországba és Magyarországra és megerősítik itt is a 17. században a rabbinizmus szellemét. Ugyanekkor azonban a rabbinizmusnak hivatalos, felső rétege alatt forrt a miszticizmus, a vallási intellektualizmus ellen támadó erő, amely akárcsak Európában, hivatva volt a zárt rendszerek meglazítására.

Elzárt világok állanak egymással szemben a barokk korszakban. Kizárólagos vallási egységre való törekvés határozza meg mindkettő létét. De míg a keresztény Európában ez a törekvés arra irányul, hogy az egyént egy megadott vallási — metafizikai rendszerbe illessze bele, a zsidóságban a célja az, hogy a zsidó embert bekapcsolja népi közösségébe. Ennek ismerete fontos a továbbiak szempontjából. A később mindkét területen fellépő lazító erők ezért hatnak másképpen a zsidóságban, mint Európában. A keresztény népek világában feloldják az egyént vallási kötöttsége alól, de a felvilágosodás, az állam, a romantika a nép kötelékeit veti rá. A zsidóságban a rabbinizmus rendszere alól való kiszabadulás jelenti a kiesést a népi közösségből és az asszimilációs folyamat megindulását.

V.

Lazító erők.

A vallási individualizmus. — Pietizmus. — Az autonóm tudomány. — Az állami szempont uralomrajutása.

A racionális dogmatika ellen először a vallás területén léptek fel erők, amelyek a közvetlen egyéni, lelket megtöltő kapcsolatot keresték Istennél: Angliában a puritanizmus, Franciaországban a katholicizmuson belül a janzenizmus, Németországban a mi szempontunkból legjelentősebb pietizmus.¹

A pietizmus világi formája a *szenimentálizmus*.² Az egyén vallási felszabadulása a művészetet, irodalmat, világnézetet is megtermékenyíti. Kant, Schleiermacher, Klopstock, Hamann lelki fejlődésére a pietizmus jelentős hatással volt. Szembefordulása a dogmatikával egyengette a tolerancia útját az európai lélek fejlődéstörténetében.³

Az egyház keretein belül ható pietizmus csak közvetve lazította a szilárd dogmatikán épülő vallási közösséget. Tudatosan és egyenesen támadt ellene a 17. század tudománya és filozófiája, amely nem akart többé „ancilla theologiae” lenni.

A modern világszemlélet a skolaszticizmus elleni küzdelemből nőtt ki és hogy mindenkép szabaduljon a fejlődést akadályozó hagyományoktól, elsősorban önálló módszer kidolgozására törekedett.⁴ A matematikai gondolkodás összekapcsolása a természettudományos megfigyeléssel és kísérlettel, megindította a természet analízisének, a filozófiának és a csillagászatnak hatalmas fellendülését.⁵ A közös módszer, a kutatás *egy* iránya egységbe tömörítette az új szemlélet alapján dolgozó tudósokat, a napról-napra felbukkanó új eredmények, a módszer csalhatatlanságába vetett hit a barokkal

¹ Hettner: Literaturgeschichte des 18. Jahrhunderts.

² Wiese M.: Der sentimentale Mensch. Gesehen aus der Welt holländischer und deutscher Mystiker. Gotha 1924. — Günther H. R. G.: Psychologie des deutschen Pietismus. Deutsche Vierteljahrsschrift IV. k. (1926.) 144—177 l.

³ Weber: i. m. 131. l.

⁴ Windelband: i. m. 317. l.

⁵ Dilthey: i. m. 10. l.

ellentétes életérzést ébresztettek fel: a biztonság érzését, az állandó fejlődés optimista hitét, amelyet aztán a felvilágosodásra hagyományoztak.

Az új áramlat a 17. század közepétől kezdve hatol be és hódít Németországban. Descartes, Spinoza, Locke, Newton elvei megértésre találnak. Marburgban már 1653-ban megtiltják cartesianus tanítások hirdetését.⁶ Weigel Erhard Jénában nemcsak a természettudományokat, hanem a jogot, erkölcsant, theológiát is cartesianus módszerrel tanította. Tanítványai sorába tartozott Leibniz, a század legnagyobb szintetikus elméje, aki szerves egységbe igyekezett olvasztani a vallási és mechanisztikus világnézetet és Puffendorf, Grotius természetjogának továbbfejlesztője. Puffendorf mondotta: „Es ist besser nichts zu wissen, als Scholastik zu wissen.“

A pietizmus nem sokat változtatott a barokk zsidószemléleten, legfeljebb annyiban, hogy benne a térítő szándék még erőteljesebben lépett fel. Már Spenernél ez chiliastikus képzetekkel társul. Isten országa csak akkor fog eljönni, ha Róma elbukik és a zsidóság megtér. Az egyetemi nevelés egyik programpontjává tette: a teológusokat el kell látni szellemi fegyverekkel, hogy hitvitákba tudjanak bocsátkozni a zsidókkal.⁷ Az új tudományosság csak az eredményt nézte. A zsidó Spinozát meghívta az egyik német egyetem.⁸ A svéd Skytte Benedikt akadémiai tervezete, amelyet 1667-ben adott át Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelemnek, népi és vallási szemponttól függetlenül még zsidókat és arabokat is meghívna a nagyarányúan elképzelt, közösen végzendő tudományos munkára.⁹

Mindez azonban semmit sem jelentett a zsidóság számára. Európai helyzetét döntően a harmadik, a vallási zárt közösséget támadó erő változtatta meg, az állam.

A barokk egységre törekvés az állam területén az abszolutizmusban nyilvánul meg, amely gyöngítette a rendek hatalmát, egységbe fogta a társadalmi és gazdasági erőket. Mer-

⁶ Hettner: i. m. és Dilthey i. m. 22—23. l.

⁷ Mirbt: Pietismus, Realenz. I. h.

⁸ Alexander B.: Spinoza. 21. l.

⁹ Dilthey: i. m. 24. l.

kantilista felfogása kiemelte az eddig megvetett és a sztatikus feudális rendben jelentéktelen szerepet játszó kereskedelmet lenézett és alacsony helyzetéből. Mivel az állami szempont akkoriban már teljesen függetleníti magát a vallástól, a zsidó gazdasági és társadalmi helyzete bizonyos mértékben megváltozik. Az abszolutizmus távolról sem nézi humanista szempontból a zsidót. De biztosítja számára a gazdasági működés szabadságát, ha az az állam szempontjából hasznos. Priebatsch az adatok tömegével bizonyítja, mint határozza meg egyedül az állami szempont az abszolutizmus zsidópolitikáját.¹⁰ Jogokat és mozgási lehetőségeket természetesen csak a pénzzel és tehetséggel rendelkező zsidók kapnak. Ez Nagy Frigyes felfogása is. Így alakul ki aztán Berlinben a „túrt“ zsidók egy vékony, gazdag és társadalmilag előretört rétege, amely a felvilágosodás első hordozója és az asszimiláció megindítója az újkori zsidóság történetében.

VI.

Lazító erők a zsidóságban.

Kabbala. — Messianizmus. — Chasszidizmus.

A „hivatalos“, talmudi — rabbinikus szellem útját földalatti áramlatként kíséri végig a zsidó miszticizmus: a Kabbala.¹ A legősibb idők óta él a zsidóságban az ellentét a népi kollektívum fegyelmeztségében megvalósuló vallási rendszer és az egyéni, Istennel személyes kapcsolatra törekvő vallásos érzés között.² A talmudizmus racionalizmusa nem tudta kielégíteni a nép érzelmi szükségleteit és ezért a misztikában teremtett magának lehetőséget a vallási élmény a Talmud és a Ratio felügyelete alól való kiszabadulásra.³ Itt alkotta meg a

¹⁰ Priebatsch Felix: Die Judenpolitik des fürstlichen Absolutismus im 17. und 18. Jahrhundert. A Dietrich Schäfer Festschriftben (Forschungen und Versuche zur Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit Jena 1915.). 615 I. kk.

¹ Buber Martin: Vom Geist des Judentums. Reden und Geleitworte. Leipzig. 1916. 71. l.

² Dubnow S.: Toldot Eä- Chasszidut (A chasszidizmus története) Tel-Aviv 1930. I. k. 1—4. l.

³ Kastein i. m. 387. l.

teremtő zsidó vallásos érzés az Isten és ember közti kapcsolatok kozmikus rendszerét, a különböző emanációk és szférák tanában.⁴ A Kabbala nem támad a vallási hagyományok és formák ellen. De az egyénnek jóval nagyobb szerepet juttat a vallás életében, mint a rabbinizmus. Hirdeti: az ember hatni tud a felső szférákra, tettei meghatározzák Isten sorsát.

Látható formát a Kabbala csak a 13. században kezdett ölteni. A 16. századig az elmélet a filozófia szűk körében tartózkodik és csak igen keveseknek szól. De a spanyol kiűzetés nemcsak a rabbinizmust erősíti meg, hanem a miszticizmust is. A szenvedések, a külső biztonság érzetének elvesztése a zsidó szellem eddigi racionális és irracionális áramlatait szélsőségekbe hajtja. A 16. században, körülbelül ugyanakkor, amikor Pollák Jákob Prágában megteremti és népszerűsíti a talmudi skolasztika terméketlen játékká alacsonyodó vitamódszerét,⁵ Askenazi Luria Izsák a palesztinai Szafedben az eddigi „teoretikus” Kabbala helyett a „praktikus Kabbalát” terjeszti el a korabeli zsidóságban.⁶ Luria tana mágikus cselekedetek és misztikus elmélyülés útján akarja a zsidóság nemzeti megváltását megvalósítani. Kabbalisztikus tanításai meghódítják a lengyel zsidóság szellemi rétegének jelentékeny részét. Rabbi Isszerlesz Mózes, Káró rabbinikus művének lengyelországi folytatója, a miatt panaszkodik, hogy zsidók, akik alig tudják olvasni a Bibliát, a Kabbala szent könyve, a Zohár (Ragyogás) tanulmányozásába merülnek.⁷

A rabbinizmus számára a kabbalisztikus törekvések csak akkor váltak veszélyessé, amikor kollektív mozgalommá sűrűsödtek: a messianizmusban.

A vallásos zsidóságban — és csak erről lehet szó a 18. század végéig — mindvégig erősen élt a megváltás vágya. A megváltás zsidó gondolata lényegében nemzeti: állami lété-

⁴ L. Kabbala címszót az Encyclopaedia Judaica-ban Scholem-Gerhardtól. IX. k. 630—715. l.

⁵ E módszer neve: Pilpul (bors). Lényege a következő: valaki állít valamit és szavai igazságát bebizonyítja a Talmudból. Utána az ellenkezőjét állítja és azt is bebizonyítja a Talmudból. Végül kimutatja, hogy a két állítás között nincs ellentét. L. Kastein i. m. 455. l.

⁶ Löw Leopold: Gesammelte Schriften. Szeged. IV. k. 477. l.

⁷ Dubnow: i. m. 24—34. l.

nek újrafelállítása, vegyülve transzcendentális elemekkel. A 17. században a régi megváltás hitéhez a praktikus Kabbala türelmetlen tanítása járult, amely minden eszközzel „közelebb akarta hozni a beteljesülést“, amint ezt a zsidó misztika kifejezi. Ezt az akarást még fokozták a lengyel, ukrán zsidók leírhatatlan szenvedései, a spanyolországi látszólag keresztény hitre tért marannosok üldöztetése az inquisitio részéről. A kereszténység körében sem volt idegenszerű a zsidó állam közeli restitúciójának hite, Spener is hirdette, a chiliazmus hívei is; még Magyarországra is eljutott ez az áramlat. Otrókocsi Fóris Ferenc 1710-ben könyvben fejtette ki ezeket a gondolatokat (Restitutio Israel futura Bécs, 1710.).

Mindezek az erők életre keltették a zsidó történet egyik legnagyobb messianisztikus mozgalmát, amely azonban már eleve bukásra volt ítélve: a talmudizmus külső szempontból fiktív népi közösségből tört a politikai realitás felé — a miszticizmus transzcendentális eszközeivel. Jelentősége az, hogy előkészítette a másik kitörést a reális közösség felé, de már nem a zsidó nép, hanem csak a zsidó egyén számára: az asszimilációt.

Ez a mozgalom a szmirnai Sabbataj Cevi kabbalista személyéhez fűződik. 1648-ban jelentette ki magát messiásnak és — mint a chiliazmus hívei közül többen — 1666-ra tette a megváltás évét. Mozgalma átfogta a hitsóvár népet a maga teljes egészében. Amszterdámban éppen úgy, mint Hamburgban, Vlnában, nemkülömben, mint Budán, a zsidók eladták házaikat és üzleteiket, hogy felkészülhessenek a palesztinai útra.⁸ A „messiás“ azonban a helyett, hogy Konstantinápolyban — amint azt híveinek ígérte volt — a szultán fejéről levette volna a koronát, az első fenyegetésre áttért az izlam vallására.

Ezzel azonban még nem szűnt meg a misztikus-messianisztikus mozgalmak ható ereje. Még egy egész évszázadon keresztül harcolnia kellett ellenük a rabbinizmusnak. A lengyel zsidóság legfelsőbb zsinata már 1670-ben kimondta a közösségből kirekesztő átkot az álmessiás híveire. De 1722-

⁸ Irodalmi feldolgozását a Sabbataj mozgalomnak I. Wassermann Jakob regényében: Die Juden von Zirndorf. 1897.

ben kénytelen volt ezt újra megismételni és 1728-ban, egy évvel Mendelssohn születése előtt, szükségesé vált kihirdetése Németországban is. Sabbataj Cevi bukása után a zsidóságnak mintegy hivatalos történeti formáját, a rabbinizmust nyíltan, vagy titkon támadó eretnokségek egész sorozata lépett fel. Egyesek a túlzó aszketizmust hirdették, mások a bűntől való megváltást — a bűn útján. Utóbbiak közül legjelentősebb Frank Jakab mozgalma volt, amely Podoliában, Lengyelországban és Észak-Magyarországon terjedt el. Frank nyíltan támadt a Talmud ellen és a Zohárt jelentette ki szent könyvnek. Misztikus összefüggéseik nem egyszer törték át a nemi erkölcs korlátait. A szekta útja természetesen kivezetett a zsidóságból, amely keletkezése pillanatától kezdve üldözötte. 1759-ben Frank és 15.000 híve bejelentették a lembergi püspöknek áttérési szándékukat. Mindnyájukat nemesi rangra emelték, de a kitérés után is igen sokan ragaszkodtak még zsidó vallási szokásaikhoz. Frank Ausztriában telepedett meg, kastélyt vett és Freiherr von Offenbach néven élt. Egyik leszármazottja Schönfeld Franz Thomas néven 1771-ben kiadta idylljét: „Die zwei Amarillen“ címen. A középkori egyetlen német-zsidó Minnesänger: Süßkind von Trimberg után ő az első zsidó, aki német nyelven szépirodalmi művet írt. Testvére, Emánuel versei is megjelentek a korabeli almanachokban. Mindkettejük kalandos életének a francia forradalom guillotineje vetett véget Párisban.⁹

A messianizmus kalandos apostolai eljutnak mindenüvé és bontják a rabbinizmus mindeddig szilárd rendszerét. Nem az elzárkózást hirdetik a bűn elől, mint a Talmud, hanem a behatolást a gonosz birodalmába. A jó magvai el vannak szórva mindenütt, az ember feladata, hogy az isteni elem e „szikráit“ kiszabadítsa a bűn burkából. A talmudi zsidóság ellenállása e tanokkal szemben már azért is gyöngye volt, mert maga is át volt itatva kabbalisztikus elemekkel. Becsületes vagy csaló misztikusok mindenütt könnyen találtak hívőkre, de legkönnyebben a zsidó kultúra akkoriban legelmaradottabb területein, Ausztria-Magyarországon és Németországban.

⁹ Dubnow: Die Weltgeschichte des Jüdischen Volkes VIII. k. Anhang. Note 2.

A szélhámos, világcsavargó Chajon Nehemiás Chija¹⁰ prófétáknak kijáró hódolatot leginkább a prágai és berlini zsidóság körében lelt. Eretnek tanokat hirdetett és gyakran kevert össze erótikus és misztikus elemeket. Mindezek ellenére Berlinben zavartalanul élt, még műveit is kiadta, rabbik írásbeli hozzájárulását szerezte meg számukra, néhányat maga hamisított. Legnagyobb meghallgatásra Berlinben rabbi Michalnál, a Jámbor nevezetűnél talált. Ez felkarolta, még házába is fogadta. Később, miután Chajon turpisságai kiderültek, megbánta jóindulatú viselkedését s művében a kabbalista tanok veszedelmes voltáról is beszél. Chajon fia Olaszországban keresztény hitre tért és a Szentszéknél keresztény-ellenességgel vádolta be a Talmudot. De úgylát-szik, Chajon látogatása Michal rabbi házában sem mult el nyomtalanul. Fia kitért. Unokáját pedig Joseph von Sonnenfels-nek nevezték, akinek tisztelői a „bécsi Lessing“ nevét adták és aki nélkül a josephinizmust elképzelni sem tudnók.¹¹

Így egyengette a keleti miszticizmus akaratlanul is az asszimiláció útját a nyugati zsidóság számára. Keleten azonban a chasszidizmus mozgalma, bár az egyén jogát hirdette a vallásban, a miszticizmust építő erőként illesztette bele a hagyományhű zsidóság rendszerébe.

A 18. század második felében új, az előbbinél is hatalmasabb ellenfele támad a rabbinizmusnak a chasszidizmus¹² mozgalmában. Akárcsak a pietizmus, az „Egyházon“ belül alakul és nem jelent elszakadást a rabbinizmus vallási gyakorlatától. A talmudizmus rációjával szemben az érzést akarja győzelemre hozni. Ez magyarázza óriási elterjedését néhány évtizeden belül a keleti zsidóság körében: Orosz- és Lengyelországban, Galiciában, Keletmagyarországon.¹³ A 17.

¹⁰ Regénybe kívánczó érdekes életrajzát l. Graetz i. m. X. k. 315—358. és 481—510. l.

¹¹ Sonnenfels nagyatyja és a sabbatiéus Chajon kapcsolatairól, a német zsidók felvilágosodásának nemzedékéről l. Bernfeld Simon: Dor Tahapuchot. (Ferde nemzedék) Varsó. 1897. 17. l.

¹² Maga a szó is annyit jelent, mint pietizmus. Chasszid ugyanis annyit tesz, mint jámbor.

¹³ L. Du b n o w i. m. a chasszidizmus történetéről I. k. 1—4. l.

század messianisztikus mozgalmaiban való csalódás okozta, hogy a chasszidizmus megalapítója: Rabbi Izráel Baal Sém (fellépése 1735 körül) bár átveszi a kabbala elemeit, célja nem a nemzeti megváltás, hanem a zsidó ember életének megszentelése, vallási érzéssel megtöltése, bekapcsolása az isteni lényegbe.¹⁴ Könnyen megértjük népszerűségét és gyors elterjedését, ha meggondoljuk, hogy fellépéséig a talmudisták és kabbalisták szellemi arisztokráciájának kicsiny rétege volt mintegy egyedüli birtokosa a hit ismeretének és átélésének, a tömegek százezrei számára pedig csak a törvények száraz, kötelességszerű végrehajtása maradt. Baal-Sém a nép széles rétegeinek adott lelki táplálékot. Szembeszállt a rabbinizmussal, amennyiben azt hirdette, hogy nem egyedül a Tanban való elmerülés, hanem az egyszerű érzés útján is el lehet Istenhez jutni. A tanulás helyett az imát állította a vallási élet középpontjába. Az élet, a mindennap is lehet ima, ha odaadással, Istenhez való ragaszkodással éljük. Hívei, hogy a maguk módján imádkozhassanak és épüljenek, külön konventikumokban jöttek össze, akárcsak a pietisták. A rabbinizmus és chasszidizmus közti harc kitörése nem késett sokáig. A vilnai gaon (bölc) már 1772-ben egyházi átok alá helyezte a chasszidokat. Néhány évtized leforgása után a chasszidizmus győzedelmeskedett, de megegyezésre is jutott a rabbinizmussal. Közösen kellett felfegyverkezniök a kettejököt együttesen fenyegető veszély: a nyugatról jövő felvilágosodás ellen.

A chasszidizmus csak Keleten hatott és erősítette meg a tömegek vallási érzését. Nyugaton a Kabbala és messianizmus mozgalmi megzavarták és felbomlasztották a zsidóságot, amelynek így nem volt mit szembehelyeznie a felvilágosodással. Láttuk, a zsidóság fejlődése a vallás világán belül párhuzamos az európai kereszténység fejlődésével. De a zsidóságon belül majdnem teljesen hiányzik a 17. század új tudományossága és filozófiája. A zsidóság a külső csapások hatása alatt teljesen elzárkózott a külvilágtól. Azokat, akik belső biztonsága rendszerét a racionalista kritika fegyvereivel megtámadták, vagy kiteszította önmagából, mint Spino-

¹⁴ Buber Martin: Deutung des Chassidismus. Berlin. 1935.

zát és Uriel Acostát, vagy óvatosságra, leplezésre kényszerítette őket. A velencei rabbi, Modena Leó talált kéziratként adta ki saját hagyományt támadó műveit a XVII. században és amikor a hamburgi zsidó község levéllel fordult hozzá, mit tegyen egy a körében élő, eretnek tanokat hirdető zsidóval, Modena azt válaszolta, kényszerítsék tanításai visszavonására és ha nem engedelmeskedik, átkozzák ki. Az eretnek Uriel Acosta volt. Ugyan akadt néhány rabbi itt-ott, aki matematikával, geográfiával stb. foglalkozott, mint az említett, a chasszidizmust kiátkozó vilnai Rabbi Élijáhu is, vagy akik a világi tudományok ismeretének fontosságát hirdették, mint a lengyelországi Kohén Tóbiás¹⁵ zsidó orvos, mindezek csak elszórt, hatás nélkül maradt jelenségek voltak, amelyek nem tevődtek össze mozgalommá.

VII.

A felvilágosodás.

A német felvilágosodás. — A felvilágosodás vallása. — Zsidószemlélete.

A zsidóság újkori fejlődése szempontjából az egész Európát behálózó felvilágosodási áramlatok közül csak a német jön számításba. Ennek oka a német Aufklärungnak a többitől eltérő jellege. A németiség már a 17. századtól kezdve magába olvasztja a francia racionalizmust és angol empirizmust,¹ lefaragja szélsőségeiket, de nem tör harciasan a vallás ellen, amint azt az Európát bejáró francia felvilágosodás tette. Megegyezést teremt vallás és felvilágosodás között, szintézist alkot világi bölcseség: „Weltweisheit“ — mint ahogy azt Wolff Christian, Mendelssohn és számos híveik nevezték — és a teológia között. Éppen e kiegyezkedő jellege miatt tört könnyen utat a polgárságba,² amely akkoriban szilárdan állott a vallás alapján. Ugyanez

¹⁵ Műve 1707-ben jelent meg. L. Meisl József dr.: Haskalah, Geschichte der Aufklärungsbewegung unter den Juden in Russland.

¹ L. Aufklärung. Merker-Stammler, Reallexikon. Berlin 1925—1926. I. k. 90. l. Sommerfeld M.

² „(Aufklärung ist) ein Abstieg von der hohen Königsburg des absoluten Barock auf den Bürgersteig.... gleichsam auf Markt und Strasse“. Joel i. m. 700. l.

vonatkozik a zsidóságra is. A továbbiakban látni fogjuk, mikép kapcsolódik össze történeti szükségszerűséggel a polgárság fejlődése a zsidóság szellemi emancipálódásával.

Wolff a barokk filozófiai rendszerekkel szemben visszatér a középkor naív antropocentrizmusára: az egész világ és isteni bölcseségű berendezése az ember céljait szolgálja. Mendelssohn ugyancsak a wolffi filozófiát fejleszti tovább. Szerinte is a filozófiára csak annyiban van szükség, amennyire az az emberiség boldogulását szolgálja. Csak Kant kritikizmusa vetett véget ennek a korlátoltan önmegelégedett világszemléletnek. De ő sem tudta megakadályozni a Wolff—Mendelssohn-féle filozófia elterjedését a legszélesebb rétegekben. A német felvilágosodásnak ez az áramlata népszerűségét valószínűleg annak köszönhetette, hogy a széles rétegeknek vallási szükségleteit ki tudta elégíteni. Ez a „filozófia“ éppen úgy, mint az aufklärista vallás az ember mindennapi, földi boldogulásának szolgálatába állította magát.

A pozitív, történeti vallásoktól való elfordulás Németországban már a 17. század vallási háborúiban vette kezdetét és eredményezte a különböző, sikerre nem vezető unionista törekvéseket. „A természetes vallás“ és a tolerancia hazája Anglia. Toland, Shaftesbury megteremtik a deizmust. A németek legtöbbje ragaszkodik a kinyilatkoztatott valláshoz is, Wolff a kereszténységről, Mendelssohn a zsidóságról bizonyítja, hogy valójában nem hirdet egyebet, mint a természetes vallást. Schweitzer Albert szerint Jézus, Mendelssohn szerint Mózes a „Vernunftreligion“ hirdetője. Herdertől tanulja meg a korabeli zsidóság, hogy a bibliát emberi szemmel is lehet olvasni.³

Wolff és a populárfilozófusok tanításaiban indul hódító útjára a kispolgári szemlélet. Isten úgy rendezte be a világot, hogy mindenki, aki engedelmeskedik az aufklärista morálnak, kellemesen és kényelmesen élélhet benne.⁴

³ A természetes vallás kialakulásáról l. Windelband. i. m. 407—418. l.

⁴ „Wolffs empirische Teleologie... reizt die Lachmuskeln durch die kleinbürgerlichen Gesichtspunkte, welche sie der schöpferischen Intelligenz unterschiebt, und die Popularphilosophen überboten sich in der brei-

A deizmus, a tolerancia gondolata, az individualizmus és az emberiség nevelhetőségébe vetett hit gyökerestől változtaták meg a 17. század vallási szemponton alapuló zsidószemléletét. E változás a zsidóságtól függetlenül folyt le. A zsidóság, amely a 18. század túlnyomó részében teljesen benne élt a rabbinizmus világában, természetesen nem tett — nem is tehetett — semmit e fejlődés gyorsítása vagy erősítése érdekében, amely pedig gheftója falainak áttörését célozta.

A deizmus, amely semmire sem becsülte a pozitív vallások közti különbséget, vetette meg először az új zsidószemlélet alapjait. Toland John már a 17. és 18. század fordulóján hirdette a zsidók emancipációját Angliában és Írországbán,⁵ de eretnek szava nem hatott és jelentősége nincs a további fejlődésben.

Megváltoztatta a zsidószemléletet a felvilágosodott abszolutizmus rendszere, amely az állam egységes vezetésére, a hatalomnak központosítására törekedett. A felvilágosodás államelméletének alapján beleavatkozott az alattvalók legbelsőbb ügyeibe és azokat is egységesen akarta irányítani. Így akadt mint idegen testbe, a zsidóságba. Először ébredt föl Európában a kereszténység részéről a zsidóság nem vallási, hanem világi áttérésének, az asszimilációnak követelménye. Az abszolutizmus értékes, vagy legalább is értékessé válható elemnek tartja a zsidókat,⁶ ha — és ezt a felvilágosodás absztrakt emberfogalma lehetővé tette — láthatatlanná teszük népi jellegüket és csak mint emberek, vagy polgárok élnek az államban. Amilyen mértékben hajlandó erre a zsidó, olyan mértékben részesülhet az emancipáció áldásaiban. Így teremti meg a felvilágosodás az asszimiláció és az emancipáció junctimját, amely másfél évszázadra megszabja az európai-zsidó kapcsolatok jellegét.

A tolerancia, az állami szempont és az individualista humanizmus szólalnak meg a felvilágosodás első és legjelen-

ten und wohlgefälligen Ausmalung, wie nett und behaglich doch dies Weltall für den homo sapiens ausgestattet sei und wie wohl sich drin leben lasse, wenn man sich brav aufführe.“ — Windelband. i. m. 411. l.

⁵ Graetz: i. m. X. k. 295. l.

⁶ Priebatsch: i. m.

tősebb, a zsidókérdést tárgyaló művében, D o h m Keresztély Vilmos, Nagy Frigyes archiváriusa, Mendelssohn jóbarátja, 1781-ben megjelent művében: *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*. Ezzel a munkával a németek a franciákat is megelőzték az emancipáció hirdetésében és elvi kifejtésében. M i r a b e a u gróf röpirata Mendelssohnról és a zsidóság egyenjogúságáról 1787-ben jelent meg.⁷

D o h m munkája mintája a zsidókérdést felvilágosított szempontból tárgyaló nagyszámú röpiratnak, amelyek a 18. század végén tüntek föl Németország, Ausztria és Magyarország publicista irodalmában. Ez a mű először bélyegzi embertelennek a zsidók életét és foglalkozását korlátozó rendeleteket, először tartja bűnnek a zsidó emberi méltóságát sértő, megvető magatartást és a kegyetlen üldöztetést. Ő mondja ki először, hogy a zsidóság hibáinak oka sok tekintetben a gazdanép, amely megfosztja a megélhetés becsületes lehetőségeitől:

— „Denkt euch selbst einmal, ihr Weisen und Edlen, recht lebhaft in eine Lage hinein, wo euch Laster zur Nothwendigkeit gemacht wäre, und seht wie eure Tugend wanken wird. Nehmt noch weg, was Erziehung und feineres Gefühl in Euch gebildet haben, verlöscht die grosse Empfindung der Ehre — und seht wie sie schwindet.“⁸

Ez a gondolat visszatér majdnem minden zsidó vagy keresztény aufklärista írásban. Dohm szerint a zsidót nem válása akadályozza polgáriasodásában, hanem a korlátozó törvények. Ajánlja tehát a jogegyenlőséget, a zsidók átrétegzését földművelésre, művészi és tudományos foglalkozásokra, de egyelőre ő sem engedné őket állami hivatalokba. Meg kell nyitni előttük az iskolákat, lehetőséget kell adni arra, hogy szabadon fejthessék ki emberi képességeiket, mert a zsidók is emberek. Dohm a következő szavakkal fejezi be művét:

— „Ich wage es... demjenigen Staat Glück zu wünschen, der zuerst diese Grundsätze in Ausführung bringen wird. Er wird sich aus seinen eigenen Mitteln neue, treue und

⁷ Graetz: i. m. XI. k. 181. l.

⁸ Dohm: i. m. 36. l.

dankbare Untertanen bilden; er wird seine eigenen Juden zu guten Bürgern machen.“⁹

Még ugyanabban az évben adta ki II. József tolerancia-rendeletét, amelyet az abszolutizmus minden eszközével igyekezett megvalósítani.

A felvilágosodás szemléletéből más fény esett a rabbinizmusához ragaszkodó zsidóságra. Most már nem a vallás volt bűne, hanem konzervatizmusa. A 18. században a zsidó volt az elmaradottságnak, a régihez és elavulthoz való merev ragaszkodásnak, minden modern eszmétől való visszariadásnak szimbóluma. Mendelssohn írja:

— „Merkwürdig ist es, zu sehen, wie das Vorurteil die Gestalten aller Jahrhunderte annimmt... In jenen abergläubischen Zeiten waren es Heiligtümer, die wir aus Mutwillen schänden, Krucifixe, die wir durchstechen und blutig machen, Kinder, die wir heimlich beschneiden und zur Augenweide zerfetzen, Christenblut, das wir zur Osterfeier brauchen, Brunnen, die wir vergiften usw... Jetzt haben die Zeiten sich geändert... Jetzt ist es gerade Aberglaube und Dummheit, die uns vorgerückt werden, Mangel an moralischen Gefühlen, Geschmack und Sitten, Unfähigkeit zu Künsten, Wissenschaften und nützlichen Gewerben.“¹⁰

A 20. század apologétájának a túlságos modernizmus vádja ellen kell védelmébe vennie a zsidókat. A zsidószemlélet változásaiban gyakran tükröződnek a szellem különböző áramlatai.

A felvilágosodás éles különbséget tett zsidó és zsidóság között. Tömören fejezte ezt ki Gregoire Abbé, a zsidó-emancipáció lelkes harcosa a francia konvent egyik ülésén: „A zsidónak mint egyénnek mindent, a zsidóságnak mint népnek semmit!“ A felvilágosodás nem tudta azt, amit a barokk kor filozófusai világosan láttak, hogy az ember nem osztatlan, önmagában zárt, minden más tényezőtől független egész, hanem szerves része a természetnek, a népi közösségnek, a tájnak, amelyben él és létét egyénfeletti erők akaratára határozza meg. A zsidókérdés aufklärista megoldása sok későbbi bonyodalomnak lett okozója.

⁹ U. o. 139. l.

¹⁰ Mendelssohn: Rettung der Juden. L. Mendelssohn műveinek budai kiadása. XII. k. 12. l.

VIII.

A zsidó felvilágosodás.

Az újhéber felvilágosodás. — Mendelssohn. — Az újhéber felvilágosodás programja. — Európaszemlélete.

Az első európai áramlat, amely teljes egészében áramlott bele a héber kultúra világába, a német felvilágosodás volt. Átvételével, appercipiálásával kezdődik az újhéber irodalom története.¹ A haszkala — mint héber szóval a felvilágosodást jelölik — az első korszak a zsidóság szellem-történetében, amely tartalmi és formai elemeinek túlnyomó részében európai és majdnem csak nyelvében héber. Alig egy-két évtizednyi németországi virágzás után a haszkala megkezdte útját Kelet felé; Csehországon, Magyarországon, Galicián és Lengyelországon keresztül Odesszáig. Egyrészt átvezet a német kultúra világába, tehát az asszimilációt idézi elő, másrészt világivá teszi, megújítja és ezzel megerősíti a történeti alapjain nyugvó héber-zsidó kultúrát. Első hatása Németországban és Ausztriában, a második Galiciában, Lengyel- és Oroszországban nyilvánul meg.

Az új-héber felvilágosodás is, a német asszimiláció is Mendelssohn nevéhez fűződik. Fellépése és működése forradalmi változást jelentett a zsidó szellem történetében.

Asszimiláló és felvilágosító munkájának voltak azonban előzményei is. Sem ő, sem zsidó kortársai nem jutottak teljesen előkészületlenül a német racionalista felvilágosodás világába. A rabbinikus dialektika nem volt rossz előiskola a wolffi szillogizmusok megismerésére.² Mikor a 14 éves des-sau Mendelssohn Berlin kapuján kopogtatott, semmiféle európai nyelven helyesen beszélni, írni és olvasni nem tudott. De akkor már alaposan ismerte Majmuni Mózesnek, a középkor legnagyobb zsidó racionalista filozófusának, az arisztotelizmus és judaizmus hatalmas szintézise megalkotójának művét: a Móre Nevuchimot (Tévelygők Útmutatója). Túlzottan buzgó

¹ Klausner Josef: Hisztoria sel Ha-Szifrut Ha-Ivrit Ha-Chadasa. (Az új héber irodalom története) Jeruzsálem, a Héber Egyetem kiadása I. k. 1930. és Lachover P.: Toldot Ha-Szifrut Ha-Ivrit Ha-Chadasa. Tel-Aviv 1929. I. k.

² Nagl-Zeidler-Castle: i. m. II. k. 18. l.

tanulmányozásának — mondotta később — köszönheti púp-ját. Maimun Salamon, Kant egyik legkiválóbb tanítványa, filozófiájának továbbfejlesztője Fichte-Schelling irányában,³ még Lengyelországban tanulmányozta Majmuni művét és hozzáírt héber kommentárral indult vándorútnak az európai műveltség központjai, Königsberg és Berlin felé.⁴ A magyarországi felvilágosodás legfőbb alakjának, Chorin Áron rabbinak útját a felvilágosodásba, ugyancsak a középkori zsidó filozófia egyengette.⁵ Mendelssohn Berlinben európai műveltséggel rendelkező zsidók kicsiny körét fedezte fel, amely hathatósan támogatta a német nyelv és irodalom és a latin filozófia megismerésében. E körbe tartozott dr. Gumpertz Salamon Áron, aki először kísérelte meg a német kultúrába való felvételt. Még diákkorában levelet írt Gottschednek, amelyben kérte őt, hogy nála Lipcsében képezhesse ki magát tudóssá és filozófussá. A dologból azonban nem lett semmi, bár Gottsched személyesen hívta magához.⁶ Gumpertz Maupertuis-nek a berlini Akadémia elnökének volt jóbarátja, D'Argent-nak titkára és ő ismertette meg Lessinget Mendelssohnnal.

Mendelssohn először a héber irodalom segítségével akarta a felvilágosodás eszméit terjeszteni. Négy évvel a német irodalomban való fellépése előtt, 1750-ben adta ki egy barátjával együtt az első héber Moralwochenschriftet: a Koheleth-Muszárt (Erkölc-prédikátor).⁷ Ez filozófiai elmélkedéseket tartalmaz a leibnizi legjobb világról, a természet szépségében megnyilatkozó isteni akaratról, a héber nyelv ápolásának jelentőségéről és Young Night-Thoughtsja egy részletének fordítását is hozza. A cikkeket a Leibniz—Wolff-

³ Windelband: i. m. 487. l.

⁴ A 18. század keleti zsidóságára, Mendelssohn körére, az asszimiláció első korszakára igen érdekes fényt vet Maimun önéletrajza: *Geschichte des eigenen Lebens (1754—1800)*. Berlin 1935.

⁵ Dr. Weil: (Löw L. írói álneve): *Aron Chorin. Eine biographische Skizze*. Szeged. 1865. 7. l.

⁶ Danzel: *Gottsched und seine Zeit* 333. l. Kaiserling: *Mendelssohn* 1888. A levél kelte 1745. március 8.

⁷ A Kohelet-Muszár teljes kiadása dr. Edelstein Bertalantól a Ferenc József Orsz. Rabbiképző Int. 50 éves jubileumának szentelt ünnepi mű héber részében. Budapest 1927. 55—76. l.

féle felvilágosodás vallásos szelleme ihlette. Más nem is törhetett volna magának útát a zsidóságba és ezért lett Berlin az újhéber irodalom szülővárosa. Stílusban is új korszakot jelent az első héber folyóirat. Tiszta bibliai nyelv, világosságra, szelíd harmóniára törekvő stílus. Egészen más, mint a korabeli rabbinizmus hébert, arameust keverő, különböző nyelvtörténeti elemeket végyítő, zavarosan barokk nyelve.

A Koheleth-Muszar alig néhány szám megjelenése után megszűnt. Egyelőre még hiányzott az a társadalmi réteg, amely fenntarthatta volna. Csak egy nemzedék elmultával, 1783-ban indult meg Königsbergben a M'asszéf (német neve Sammler), amellyel most már valójában kezdetét veszi az új héber irodalom. A M'asszéf is ugyanabban az irányban mozog, mint Mendelssohn első folyóirata. A Kant előtti felvilágosodást, Gessner, Kleist, Ramler, Haller stb. műveit közve-títi a zsidóságnak.

Mendelssohn első sikertelen hébernyelvű kísérlete után két évtizeden keresztül csak a német irodalom világában él. Ebbeli munkásságának jelentősége elsősorban az, hogy bebizonyítja Európának is, a zsidóságnak is, a zsidó egyén kultúrképességét. Példájával helyet teremt zsidó íróknak az európai kultúra körében. Lavater ügyetlen térítési kísérlete kényszeríti Mendelssohnt arra, hogy tisztázza Európa előtt a zsidóság és a keresztény népek egymáshoz való viszonyát. Ez „Jerusalem oder über religiöse Macht und Judentum“ c. művében történik meg 1783-ban. Ebben az állam és a vallás szétválasztását követeli, a zsidó vallást pedig átalakítja „Vernunftreligion“-ná. Ezzel közelebb akarja hozni Európát a zsidósághoz. De a zsidóságot is be akarja vinni Európa kulturális világába. Ennek egyik eszköze vallási koncepciója, amely útnak indul Kelet felé és mindenütt lazítja a zsidó közösségek pozitív vallási kötöttségét. Másik eszköze a zsidók németesítése céljából készült bibliafordítása (1770-től kezdve). Ebből a fordításból tanulták a zsidó ifjak ezrei — nem a bibliaismeretet —, hanem a helyes német nyelvet. Hívei alapítják meg az első németnyelvű zsidó iskolát, a „Jüdische Freischule“-t Berlinben 1781-ben.

Tevékeny és merészebb lendületű munkatársa támad Wessely Naftali Herz személyében. Ő indítja meg az új-

héber költészetet Klopstock hatása alatt írt Mózes-époszával (Siré-Tiferet, 1788-tól kezdve) és ezzel megújítója lett a héber költői nyelvnek és formáknak. Az ausztriai zsidókhöz írt röpiratában⁸ (1782) a modern nevelés és világi tudományok ismeretének fontosságáról szól és ezzel megkezdődik a hosszú évtizedekig tartó kultúrküzdelem újítók és konzervatívok között az újkori középeurópai zsidóságban. Mindezzel kialakul a héber felvilágosodás rendszere, amely mind a zsidóság belső struktúrájában, mind Európához való viszonyában igen jelentős változásokat idéz elő.

Az első héber aufklärista nemzedék híven a német felvilágosodás kiegyezkedő szelleméhez és Mendelssohn békeszerető lényéhez, nem támadt nyíltan és egyenesen a rabbinizmus rendszere ellen, bár egészen más felfogás élt benne a zsidóságról. Legélesebb az ellentét a két réteg között a Talmud értékelésében. Már nyelvében is elfordult a haszkala a Talmudtól és a biblia szókinccsével igyekezett kifejezni érzéseit és gondolatait. A M'asszef folyóirat alig közölt talmudi kérdést tárgyaló cikket, annál több bibliával foglalkozó fejtegetést. Wessely a nevelést célzó reformjaiban a Talmud háttérbe szorítását, a biblia és a héber nyelv ápolását követelte.

Jóval jelentősebb az a tény, hogy a héber felvilágosodás irodalma a szekularizálás szellemét hozza a zsidóságba. Herder hatása alatt a bibliát is esztétikai szempontból kezdik nézni. Mendelssohn a zsidó vallást megfosztja transzcendentális elemeitől. Ezáltal a zsidóság mint szellemi értékek összesége, mindinkább veszt jelentőségéből a zsidók szemében, viszont annál inkább nő Európa értéke.

A 18. században kezdik először embernek látni a zsidót Európa műveltebb tömegei és ugyanakkor kezdi a zsidóság szellemi rétege értéknek elismerni az európai kultúrát. A M'asszef prospektusa ígéri, hogy a folyóirat foglalkozni fog a kor eseményeivel és hozzáteszi: „a mi korunk a tudo-

⁸ A röpirat héber címe: „Divré Salom v'Emet“. „A béke és igazság szavai az emberszerető, embereket-felderítő nagy császár II. József országaiban lakó zsidók községeihez.“ Tartalma felszólítás, hogy II. József tolerancia-rendeletét, rendeletileg felállított német-zsidó iskoláit fogadják szeretettel.

mány és szeretet zsenge-érésének napja Európa összes államaiban.⁹ Ez a pozitív elfogadása az európai kultúrának, az optimista hit az emberszeretet fejlődésében és uralomrajutásában végigvonul a Haszkalával Közép- és Keleteurópa zsidóságában. Az új állásfoglalás Európával szemben lelki forradalmat, a zsidó lélek struktúrájának teljes megváltozását jelenti — az első lépést az asszimiláció felé. Ebben a szemléletben múlik ki a zsidó ember életét eddig meghatározó exiliumtudat. Először érzi magát otthon és először békül ki a jelennel, amelynek eddig nem volt számára pozitív jelentősége. Először meri a nemzsidókat is szerető embertársainak tartani. A lényegétől megfosztott zsidó vallás, a ragyogó német kultúra, az asszimiláció és a meginduló kapitalizmus fényes lehetőségei, a történeti zsidó kultúra megmerevedett és elmaradott állapota mindmegannyi tény, amely kellőképpen megvilágítja, miért hagyta ott a zsidóság saját szellemi körét és miért jelent a héber felvilágosodás a zsidóság számára átmenetet a rabbinizmusból a német kultúrába. Ehhez járul, hogy a zsidóság és Európa mendelssohni szintézise igen felületes volt. Teljességgel hiányzott belőle, mint a Wolff-féle felvilágosodásból általában, a történeti szemlélet. A zsidó vallást és vele a zsidóság szellemi tartalmát Mendelssohn két részre osztotta: világnézetét deizmussá alakította át, törvényrendszerét pedig meghagyta. A kettő között, a Vernunftreligion és kinyilatkoztatás között nem igyekezett semmiféle kapcsolatot teremteni. Követői az asszimiláció útjába álló pozitív vallási rendszert könnyű kézzel taszították el, az absztrakt deizmus pedig nem jelentett differenciáló momentumot. Ez magyarázza, hogy Mendelssohn gyermekei kitértek; de majdnem mindenütt megfigyelhető, hogy a héber felvilágosodás vezető férfiainak fiai rendszerint már nem értik atyjuk műveit, vagy már nem is tartoznak a zsidóság vallási keretébe. Ez ugyanúgy vonatkozik Mendelssohnra, mint Chorinra vagy akár Gordon Juda Lébre, az oroszországi héber felvilágosodás nagy költőjére a múlt század második felében.

Az újhéber felvilágosodás, akárcsak a német és a fran-

⁹ Lachover: i. m. 51. l.

cia Európában, felbontotta a zsidóság zárt vallási rendszerét s megteremtette annak a lehetőségét, hogy a zsidó egyén belépjen az európai kultúra világába.

IX.

Magyar felvilágosodás.

Magyar barokk. — Vallási és világi individualizmus. — Héber ismeretek Erdélyben. — A felvilágosodás. — Kapcsolatok a német felvilágosodással. — A vallás elvilágiasodása. — Zsidószemlélet.

Amióta a magyarság beolvadt a nyugati kereszténységbe, az európai szellemi élet összes áramlatai eljutottak Magyarországra is¹ és nem egyszer állapíthatja meg a szellemtörténeti kutatás egy-egy európai irányzat tanulmányozásánál a keleti határt éppen Magyarországon.²

A barokk áramlat is egy évszázados késéssel jutott Magyarországra és hatása inkább a 18. század szellemi életében nyilvánult meg, mint a 17. század magyar lelkivilágában.³ A barokk szellem mélyen beleszívódott a magyarság lelkébe. Zrinyi, Pázmány munkássága bizonyítja, hogy a magyar barokk nemcsak kifejlődött, hanem elterjedt és szétáradt a magyar nép szélesebb rétegeiben is. A jezsuiták betelepítése már 1615-ben megkezdődött, 1688-ban 16, 1773-ban pedig 41 gimnázium volt birtokukban.⁴ Nagyszombati egyetemük a skolasztikus filozófia központja.⁵ A protestánsoknál sem volt más a helyzet. „Nagyszombatban sem lehetnek vala különb skolasztikusok, mint voltak Gyulafehérváron és Sárospatakon“ — írja Erdélyi.⁶ Az aristotelesi syllogismus fegyverei itt még élénken villogtak. „Szerették Aristotelest, nem szerették

¹ Riedl: A magyar irodalom főirányjai. Budapest, 1925.

² L. pl. Zolnai Béla: Magyar janzenisták. Minerva, III. és IV. k. 1924—1925. évf.

³ Szekfű: Magyar Történet. VI. k. 150. l.

⁴ Szekfű: I. m. V. 268. l. és VI. k. 141. l.

⁵ Mitrovics Gyula: A magyar bölcséleti irodalom vázlata. Schwegler A.: A bölcsélet története c. mű függeléke. Budapest, 1912. 511. l.

⁶ Erdélyi János: A bölcsészet Magyarországon. Budapest, 1865. 94. l.

egymást,⁷ A protestáns dogmatika itt erőteljesebben harcolt az új vallási mozgalmak ellen, mint Németországban. Geleji Katona István kíméletlenül igyekezett letörni minden puritánus mozgalmat.⁸ Krman Dániel püspök már 1707-ben kárhoztató ítéletet hozott a rózsahegyzi zsinaton a pietizmus ellen.⁹ Cocceius erdélyi híveit, akik a református skolasztikával szemben egy csak a Szentírásra épülő dogmatika mellett törek lándzsát, az 1673-i radnóti zsinat büntette meg.¹⁰

A janzenizmus a katolikus egyházon belül küzdött a jezsuitizmus szelleme ellen, hullámai eljutottak Magyarországra is.¹¹ A protestantizmusba a 17. század második harmadától kezdve özönlének be az érzelmet hangsúlyozó vallási mozgalmak.¹² A pietizmus már a 17. század elején behatol a magyarországi németiségbe. Fialat teológusok sűrűn látogatják a hallei egyetemet,¹³ itthon gyanúval fogadják őket, az ortodox lutheránusok külön esküt tétetnek le velük felavatásuk előtt a pietizmus ellen.¹⁴

A miszticizmus más utakon is eljut hozzánk. Apáti Miklós nemcsak Poirer-val, hanem a Kabbalával is megismerkedik Hollandiában.¹⁵ Descartes és a misztikusok tették a magyarság legmodernabb szellemű alakjává a 17. században Bethlen Miklóst, akiben legerőteljesebben szólal meg a vallási unióizmus és a türelem szava: „El kell a keresztyén világból a pápista, luther, kálvinista, görög ariánus vagy unitárius szervezetet venni, keresztyének leszünk mindnyájan és úgy reméljük, a gentilis, pogányok, mohamedánok, zsidók megtérését is.”¹⁶

⁷ U. o. 150. l.

⁸ Pintér Jenő: Magyar Irodalom. III. k. 1931. 158. l.

⁹ Payr Sándor: Magyar pietisták a XVIII. században. Budapest, 1898. 2. l.

¹⁰ Mitrovics: i. m. 509—510. l.

¹¹ Zolnai: i. m.

¹² Pintér: i. m. 125. l.

¹³ Szekfű: i. m. VI. k. 329—330. l.

¹⁴ Payr: i. m. 3. l.

¹⁵ Túróczi-Trostler József: Magyar Cartesiánusok. Minerva, XII. k. 1933. 31. l. és 32—44. l.

¹⁶ U. o. 68. l.

Hollandiából hozták Erdélybe a 17. század modern filozófiáját is. Néhány évtizeden keresztül Erdély visszhangzott Descartes nevétől, számos híve volt itt, köztük Apáczai Csere János.¹⁷ Az eperjesi Bayer János Bacon elveit fejti ki műveiben, de jellemzően beleilleszti a mózesi teremtéstörténetet is a baconi világgépbe.¹⁸

Hollandiából még valamit hoztak az erdélyi teológusok: a héber nyelv és a rabbinikus irodalom ismeretét.¹⁹ Magyarországon is divatossá vált akkoriban, hogy humanista tudósok héber költeményekben üdvözölgék egymást és még itt is tudunk héberül levelező nőkről. Serpilius Johann soproni polgármester felesége, Baldwin Dorothea Sophia állítólag még rabbikkal is levelezett. Az erdélyi héber nyelvápolás olyan ismert volt, hogy Leusden János, az utrechti egyetem héber tanára, egyik művét Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek dedikálta.²⁰ Komáromi Csipkés György héber nyelven írt beszédet a héber nyelv dicséretéről, ez Utrechtben 1651-ben jelent meg. Ő egyik megindítója a héber-magyar nyelvhasználatnak, amely igen hosszú életű volt a magyar nyelvtudomány történetében.²¹ Többen ismerték a rabbinikus irodalmat is és a biblia nagy középkori zsidó magyarázóit. Rájuk hivatkozik Geleji Katona István az unitáriusok elleni vitáiraiban. Bogáthy Fazekas Miklós az ő nyomukon fordítja a bibliát, Káldi György ellenben, bár ugyancsak jól ismeri a héber irodalmat, védelmébe veszi a Vulgátát a héber szöveggel szemben. Legnagyobb rajongója a héber nyelvnek Apáczai Csere János:

— „Te szent vagy — szólítja meg — te bölcs vagy, te

¹⁷ U. o. 20—68. l.

¹⁸ Erdélyi: i. m. 145. l.

¹⁹ A magyarországi keresztény hebraisták bibliográfiáját l. Mar-morstein A.: Christliche Hebraisten in Ungarn, a Zeitschrift für hebräische Bibliographie VIII. k. 1904. 48—50. és 80—84. l. és IX. k. 1905. 141—145. l.

²⁰ Eisler Mátyás: Apáczai héber nyelvtanulmányai, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve. 1900. 316—352. l.

²¹ Venetiánér: A héber-magyar összehasonlító nyelvészet. I. M. I. T. évkönyv 1898. 136. l.

isteni vagy. Midőn el lesz felejtve minden más nyelv, te fennmaradsz, még a túlvilági életben is zengeni fogsz.²²

Tanítási tervezeteiben nagy helyet foglal el a héber nyelv tanítása. Beszédeiben gyakran idézi a Talmud bölcseit és írásaiban többször hivatkozik a rabbinikus irodalom nagyjaira. Erdélynek köszönheti e század egyik legnagyobb nemzsidó hebraistáját, Pécsi Simont, a szombatosság teológiájának rabbinikus alapvetőjét, a zsidó imakönyv, középkori héber himnuszok, rabbinikus művek magyarra fordítóját.²³ Személye és a hozzáfűződő mozgalom érdekes bizonyítéka a biblia és a héber nyelv judaizáló erejének.

Pietista áramlat hozta Magyarországra a racionalizmus első elemeit. Szeniczai Bárány György 1711-ben kiadott pedagógiai műve, amely Francke egyik könyvének fordítása, az első ilyenmű írás a magyar irodalomban¹ és a racionalizmus első halk megszólaltatója. Történelmi jelentőségű Béli Mátyás szerepe, aki Halleban, a magyar felvilágosodás első gyújtópontjában olyan helyet vívott ki magának, hogy Francke megtette saját fia nevelőjének.² A realista szellemű pedagógia mellett az ú. n. államismereti iskola első hirdetője volt Magyarországon. Hatalmas geográfiai munkáiban humanista boldogságkeresése vezette.

Már a 18. század utolsó évtizedében a magyarországi német városok tehetséges ifjai Jénában, Göttingában egészítik ki tanulmányaikat és szülővárosaikban Basedow, Locke, Rousseau elvei alapján reformálják a tanítást. Közvetítésükkel kerülnek hazánkba a német felvilágosodás kedvelt írói, Gellert, Rabener, Wieland, Hagedorn stb.³ Mendelssohn leg híresebb, a lélek halhatatlanságát tárgyaló műve, a Phädon itt is elismerést szerez. A Magyar Hírmondó kétszer is említi. Horváth Ádám „Psychológiája“ (Pest, 1792.) is a mendelssohni lélektanon alapszik. Filozófiáját többen is érvényesítik a Kant elleni harcban (Ruszek, Rozgonyi, Imre). Eszté-

²² Eisler: i. m. 316. l.

²³ Kohn: Szombatosok története. Budapest, 1889.

¹ Payr: i. m. 47. l.

² U. o. 47. l.

³ Kornis: i. m. I. k. 359. l.

tikai tanításai is igen népszerűek voltak.⁴ Ruszek a következő írókat ajánlja tanítványai figyelmébe: Cicero, Hume, Shaftesbury, Wieland, Mendelssohn, Nicolai és Sulzert.⁵ Jellemző, hogy egyetlen franciát sem említ.

Az új, felvilágosodott optimista életérzés legfőbb bizonyítéka, hogy büszkén hangsúlyozzák, hogy új korszakban élnek.⁶ „Az igaz filozófiának világa olyan sebes harapózással kezd a mai időben a keresztyének között terjedni, aminéműt a világ még eddig sohasem látott“ — írják 1782-ben.⁷ Szacsvay örömmel közli a Magyar Kurir olvasóival, hogy Bécsben a zsidók közt néhányan már olyan jóízűen eszik a disznóhúst, mint ő maga és ebben az új idők jelét látja. „A S'ídó szépen megborotválkozva, sarkantyús csizmával jelenik meg a Tractérnál, szombatn ebédre leül a' Lutheránussal, Reformátussal és R. Katholikussal edgy asztalmellé? . . . Minek ez a' jele? Annak, hogy nemmesse az az idő, amelyben minden ember ember fog lenni.“⁸

A kegyesrendi Endrőd y János műve már címében is elárulja korát: „Az embernek boldogsága kifejtgetve a' józan bölcselkedésnek segítségével, írta polgártársainak hasznokra.“ (Pest, 1806.) A boldogság lényegét „a léleknek belső megnyugtában, vagyis a magunkkal és sorsunkkal való megelégedésben“ látja. A biedermeier életszemlélete kevésbé különbözik ettől. Endrőd y szerint a boldogsághoz vezető út a magunk megismerése. A biedermeier azonban nem hisz az értelem megváltó erejében.

Az Aufklärung humanizmusa akaratlanul is laicizálja a vallást. Theologia ancilla humanitatis. Ez a jozefinizmusnak is lényege.⁹ Bessenyei szerint a pap legfőbb feladata, hogy híveit a haza és király iránti tiszteletre nevelje. „Jupiter előtt minden emberséges jó hazafi kedves.“¹⁰ Jupiter szempontja

⁴ Pukánszky: i. m.

⁵ Zsoldos Jenő: A felvilágosodás német zsidó írói és a magyar irodalom. L. m. ugyanattól a szerzőtől: Mendelssohn a magyar szellemi életben. I. M. I. T. évkönyv, 1935.

⁶ Eckhardt S.: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp. 1924. 11. l.

⁷ Ballagi: i. m. 136. l.

⁸ Magyar Kurir 1787. 84. l.

⁹ Szekfű: i. m. VI. k. 22—27. l.

¹⁰ Bessenyei: Tariménes utazása. 153. l.

tehát ugyanaz, mint a felvilágosodott abszolútizmusé. Nem elég Istent szájjal dicsérni — hirdeti — inkább jócselekedetekkel szolgáljuk.¹¹ Nagyváti szerint a vallásnak társadalmi szerepe van. „Minden Vallás Örallója és Porkolábja a' Társaság törvényei teljesítésének.”¹² Gróf Coloradó Jeromos József, salzburgi érsek körlevelében, amelyet Galambos Mihály nagyenyedi kálvinista professzor ültetett át magyarra 1787-ben, kifejti: ne a templomot cifrázzák, inkább a szegényeknek adjanak, tanúsítsanak mérsékletet a szentek imáadásában, a pap ne a pénzszerzésen törje a fejét, hanem hívei felvilágosításán.¹³ A lutheránus is meglegszik azzal, hogy templomot épít, prédikátort fizet és istentiszteletet hallgat. De vannak más kötelességek is. Az iskolaépületek rozszantak, a nevelés elavult, a tanítók fizetése igen csekély. E panasszal gyakran találkozunk a zsidó reformtörekvések világában is. A prédikátor — mondja Nothanker — ne tartsa egyetlen feladatának, hogy a bibliáról beszéljen: „Man unterrichte... von dem Staate, von der Gesetzgebung, von den Pflichten eines Menschen, eines Bürgers.”¹⁴

Kazinczy írja az Orpheus bevezetésében, hogy munkájában a józan-okosság lesz társa, ezt nem akarja Világosodásnak, Aufklärungnak nevezni, mert sokan az indifferentizmussal, az irreligióval cserélik össze, tőle azonban távol áll, hogy csúfolja azt, ami másoknak szent. „Én bizonyos tekintetben a mostani zsidók s Mahomet Religiója eránt is tisztelettel vagyok.”¹⁵

A felvilágosodott, népfölötti abszolútizmus világában a jó hazafi valójában a jó állampolgár, a hazaszeretet pedig a törvények teljesítésében, az állam számára hasznos cselekedetekben nyilvánul meg. Az állampatriotizmus eszméjét főképpen Sonnenfels közvetítette Magyarországra. Nemzedékek nevelkedtek politikai tanain, amelyek valójában a fei-

¹¹ U. o. 165. l.

¹² Nagyváti: alább i. m. 17. l.

¹³ Ballagi: Politikai irodalom. 142—144. l.

¹⁴ Nothankers Freimütige Gedanken über den Zustand des Kirchen und Schulwesens der evangelischen Gemeinden in dem Königreiche Hungarn. Lipse és Köln. 1787. 35. l.

¹⁵ Eckhardt: i. m. 211. l.

világosult abszolutizmus elméleti alapvetései. Kazinczyra, Bessenyeire, Báróczyra hatott közvetlenül.¹⁶ Sonnenfels hatása megmutatkozik a korabeli magyarországi német folyóiratokban, a költészetben, politikai röpiratokban.¹⁷ A haza fogalma később ugyan megszűkül, de az 1830-as évekig ez is a különböző népek állami szervezetét jelenti, azonban csak Magyarországra vonatkozóan. A brünni „Patriotisches Wochenblatt“ már 1804-ben felemeli szavát a magyarországi „partialis patriotizmus“ ellen, amely pedig maga is messze volt még a nemzetállam ideáljától. A zsidóság szempontjából igen jelentős a nemzet fogalmának ilyen irányú fejlődése. Csak ekkor, e két korszak között, kerülhettek a zsidók Európába: a vallási zártság és a nép-nemzeti zártság kora között, a felvilágosodás absztrakt állampatrióta világában, amely a népi jelleget quantité negligéablenak tartotta. A biedermeier fel fogása e téren, amint látni fogjuk, nem tér el az aufklärista nacionalizmusétól.

A zsidóság helyzetének történetellenes, erőszakos megváltoztatása II. Józseftől indult ki. Zsidópolitikájában a későbbi liberalizmus történetírása a filozemitizmus és humanizmus megnyilvánulását dicsőítette. Más képet kapunk, ha gondolatait és intézkedéseit belehelyezzük a felvilágosodás rendszerébe.

A „Systematica gentis judaicae regulatio“ (1785) elsősorban a zsidók gazdasági tevékenységének korlátait szüntette meg. Kivéve a bányavárosokat, megengedte nekik a szabad költözködést, eltörölte a személyes vámot, amit zsidókon kívül csak a városba behajtott barmok után kellett fizetni, megengedte, hogy földbirtokot bérelhessenek, földműveléssel foglalkozzanak, ipart űzhessenek, tudományos pályára léphessenek. A türelmi adót ugyan nem szüntette meg, de legalább humánusabban hangzó nevet adott neki: 1785-től kezdve „kamerális taxa“ néven szedték be. II. József is, akár-

¹⁶ Zsoldos: A felvilágosodás német zsidó írói és a magyar irodalom. Budapest, 1934.

¹⁷ Pukánszky: „Patrióta“ és „hazafi“. Fejezet a magyarországi német irodalom történetéből. Budapesti Szemle, 1933. 34—55. I. és 173—188. I.

csak a középkor számtalan uralkodója és fejedelme, a zsidóban főképp a gazdasági tevékenységet becsülte.¹⁸

A kalapos király azonban a zsidók művelődéséről is gondoskodni akart. Elrendelte németnyelvű zsidó népiskolák felállítását, ami azonban a zsidók ellenállása és a közigazgatási és tanügyi hatóságok közömbössége miatt semmiféle eredményre nem vezetett. Az uralkodó elrendelte, hogy zsidó fiúkat vegyenek fel a gimnáziumokba. Gondoskodása mindenre kiterjedt. Meghagyta, a zsidó szülőket kérjék föl, hogy a gyermekek rendesen öltözve, „minden külső megkülönböztető jel nélkül” jöjjenek az iskolába, nehogy keresztény társaik gúnyolódjanak rajtuk. A tanárok viselkedjenek pártatlanul és megértéssel a zsidó diákokkal, büntessék szigorúan a zsidók ellen vétőket. Különös figyelemmel kísérjék a zsidó gyermekeket, nem foglalkoznak-e adás-vevéssel, csereberével. Az osztályteremben csak az iskolai ima elmondása után kell belépniök. A zsidó szülőket a tanárok nyugtassák meg, hogy gyermekeiket semmiféle bántalmazás, vagy vallási sértés nem fogja érni. II. József megengedi nekik külön zsidó gimnázium felállítását, bár tudja, hogy a „közismert zsidó makacsság” miatt, valószínűleg nem fognak élni ezzel az engedéllyel.¹⁹ Végül az 1783.-i rendelet VIII. §-a felszólítja az illetékes hatóságokat, hogy „a zsidó gyermekek buzdíttassanak... az egyetem látogatására.”²⁰

A nevelési politika célja a zsidó népi jelleg megszüntetése. Törli a hébert a Monarchiában használt nyelvek sorából. Ő az első, aki érvénytelennek nyilvánítja a héberül írt okiratokat, üzleti könyveket. A törvény kiadásától számított 10 év elmúltával szigorú büntetés terhe mellett tilos lesz zsidó számára ipar, földművelés, kereskedelem űzése, ha nem végzett népiskolát. A magyar helytartótanács két év alatt szeretné kiirtani a zsidók nyelvét, a kancellária kijelenti, megelégszik, ha ez nyolc év alatt sikerül.²¹

¹⁸ Marczali: Magyarország története II. József korában, II. kötet. Budapest, 1885. Graetz: i. m. X. k. 70. l. Dubnow: i. m. VIII. k: „Joseph II. und die Experimente...” Magyar Zsidó Lexikon: Egyenjogúsító törekvések és Zsidó adók címszó. Budapest, 1929. 212. és 980. l.

¹⁹ Kornis: i. m. I. k. 77. l. — 80. l.

²⁰ Bergl: A magyarországi zsidóság története. 1879.

²¹ Kornis: i. m. ugyanott.

Még 1829-ben is az emancipáció veszélyétől féltő városi kereskedelmi testületek a zsidók nyelve és kultúrája ellen hirdetnek harcot. Az országgyűlés elé bocsátott emlékiratukban („Ideen zur Bearbeitung der jüdischen Verhältnisse auf dem nächsten Landtag“) helytelennek nyilvánítja a felvilágosodásnak azt az akkoriban már elterjedt gondolatát, hogy a zsidók erkölcsi fogyatékoságainak elnyomatásuk az oka. Más népi rétegek is el voltak nyomva, mégsem oly romlottak, mint a zsidók. Polgári életre való képtelenségük „nevelési reguláikban“ rejlik. „Ennélfogva egy jobb nevelést kell előbb is az ő megpolgárosodásuk talpkövéül tenni, mely az ő esméreteiket bővítse, szíveiket az erkölcsiség által nemesítse és az ő zsidó nyelveket s iratokat elnyomja.“²² A zsidók erkölcsének javítása céljából II. József szigorúan kötelezővé teszi Ausztriában Herz H o m b e r g Mendelssohn-tanítvány németnyelvű zsidó erkölcsstanának, a „Bne-Zion“-nak megtanulását. Vőlegény és menyasszony addig meg nem esküdhetek, míg eredményes vizsgát a „Bne-Zion“-ból az arra illetékes hatóság előtt le nem tették.²³ II. József és kora nem kételkedtek a nyomtatott betű rögtöni, nemesítő és változtató hatásában. A felvilágosodott uralkodó különben a magyarországi zsidók asszimilációjának hathatósabb előmozdítása céljából megtiltotta nekik a szakállviselést.²⁴ A magyar zsidóság vezetőinek csak egyévi közbenjárás után sikerült e rendeletet visszavonatniok. Nagy Frigyesnek éppen ellenkező volt az álláspontja a zsidó szakáll ügyében. Ő megtiltotta a lenyírását.²⁵ Nagy Frigyesnek nem volt fontos a zsidók európaizálása. A tehetségeseknek teljes gazdasági szabadságot adott, hogy elősegítsék a porosz állam kereskedelmi fellendülését. II. Józsefet e téren is a felvilágosodás eszméi vezették. Radikális követője akadt a zsidószakáll elleni harc-

²² Szántó Sámuel: Adalékok a zsidók történetéhez Magyarországon. 1790—1840. Magyar Zsidó Szemle. 1886. évf. 8. sz.

²³ L. Dubnow: i. m. Saphir: Humoristische Schriften (Dr. Meierstein Karl kiadás. I. k. 49. l.) a „Bne-Zion“-t a prágai zsidó felvilágosodás egy másik alakjának, Peter Beernek tulajdonítja tévesen.

²⁴ Dubnow: i. m.

²⁵ Graetz: i. m. 5. l.

ban II. Sándor cár személyében. Ő ollóval szerelte fel rendőreit.²⁶

II. József intencióit kora félreértette. Sokan azt hitték, hogy a zsidóknak polgárjogokat adott. Ányos Pál-ban a megsértett barokk tekintélytisztelet hördül fel:

Volna még tsak zsidókirály a környékbe
A kivel hasznodért lépnél szövetségbe.
E füstös nemzet is, tudom, nemsokára
Engedelmet nyerne vallása számára.
Be gyönyörű volna látni sakterjukat
Egyből bárót tennél, másokból grófokat.²⁷

Pedig a felvilágosodott Habsburg-király már 1781-ben világosan meghatározta zsidópolitikája alapelveit:

— „Meine Absicht geht keinesfalls dahin, durch die angebrachten Begünstigungen die Judenschaft, so wie sie jetzo ist in meinen Staaten zu vermehren, oder ihrer Bevölkerung, wenn sie nicht nutzbarer würden, einen weitem Zuwachs zu verschaffen. Der Unterricht, die Aufklärung und bessere Bildung dieser Nation ist immer nur als der Hauptendzweck zu betrachten. Der erweiterte Nahrungsmittel, die nutzbare Verwendung ihrer Arme und die Aufhebung der gehässigen Zwangsgesetze und Verachtung-bringender Unterscheidungszeichen, solle eine und das andere verbunden mit dem benötigten bessern Unterricht und Aufhebung ihrer Sprache den Vorschub geben, mit Ausrottung der dieser Nation eigenen Vorurteile, sie aufklären, dadurch zu Christen bilden, oder ihren moralischen Charakter bessern und sie zu nützlichen Staatsbürgern auszubilden, welches wenigstens, bei der folgenden Nachkommenschaft ganz gewiss erhalten werden wird.“²⁸

Még határozottabban fejt ki véleményét a galíciai „Judenpatent“-hez írt megjegyzésében (1788): ha a zsidók a részben Mózesből származó, részben később keletkezett fonák zsidó törvényekhez és szokásokhoz ragaszkodni fognak, a kiadott rendeletek nem fognak eredményre vezetni. Gyako-

²⁶ Dubnov. IX. k.

²⁷ Ányos Pál. Régi Macy határ.

²⁸ Marczali H.: i. m. II. k. 273. l.

rolhatják vallásukat, de ha ragaszkodnak államellenes, ferde nézeteikhez, mehetnek. Ha engedelmeskednek a kiadott rendeleteknek, jól járnak ők is és az állam is, amelynek hasznos tagjaivá fognak válni.²⁹

Két, a felvilágosodásra jellemző vonás, határozza meg II. József zsidópolitikáját: a zsidó szellem megvetése és a hit a zsidó egyén állampolgárrá váló nevelésében. E két egymással összefüggő magatartást a magyarországi szellemi élet más területein is megtaláljuk. Bessenyei a zsidó vallásra csak három jellemző dolgot tud mondani: Szombaton félholtra ordítják magukat, lúdhúsnál egyebet nem esznek, 600 parancsolatot kell megtartaniok.³⁰ Különben ő azok közé tartozik akik kételkednek a zsidók európai kultúrképességében. Írásaiban a zsidók a maradiság elrettentő mintaképei.³¹ Mások viszont örömmel jegyzik föl a zsidók európaizálódása minden szerény jelét és messzemenő következtetéseket fűznek hozzá. Szacs vay írja 1787-ben, abból az alkalomból, hogy egy 14-éves zsidó fiú díjat nyert a bécsi festőakadémiában:³² „Nem tudjuk, mikor történt példa ez, de ha úgy megyen a Világ, a mint elkezdette és a józanokosság tökéletes szabadságot fog nyerni magának, ezen minden nemzetek előtt tsömört okozott nemzet, csak 50 esztendőök alatt is sok más nemzeteknek fog elejekbe vágni.“ A zsidók első kísérletezéseit Európa jóindulata kísérte és fényes jövőt jósoltak nekik. Még csak sajtó alatt volt az első zsidó, Falkensohn Behr Israel németnyelvű verskötete Németországban — amelyről különben Goethe írt kritikát a Frankfurter Gelehrte Anzeigenben — amikor Boie, a „Göttinger Hainbund“ vezető tagja örömmel értesíti erről a tényről barátját, Knebelt és hozzáfűzi: „Die jüdische Nation verspricht sehr viel, wenn sie einmal erwacht.“³³ E jelenségek az aufkläristák fejlődésbe vetett hitét erősítették meg.

²⁹ Wolf Gerson dr.: Die Juden. Die Völker Österreich-Ungarns, VII. k.-ében. Wien és Teschen. 1885.

³⁰ Bessenyei: Tariménes utazása. 169. l.

³¹ Zsoldos J.: A felvilágosodás német zsidó írói stb.

³² Magyar Kurir: 1787. 154—155. l.

³³ L. K. L. von Knebels literarischer Nachlass und Briefwechsel. Leipzig. 1855. II. k. 111. l. A levél kelte Göttingen, 1771. dec. 30.

A felvilágosodás magyar közvéleménye rokonszenvvel kísérte a berlini héber felvilágosodást.³⁴ Wessely modern nevelést sürgető művét a magyar zsidóság figyelmébe ajánlották. Kazinczy találkozott az említett Herz Homberg-gel és dícsérőleg említi róla, hogy „inkább ismeri Spinozát és Lessinget, mint a Talmudot.”³⁵ Az előbbiek ismerete ugyanolyan erény a felvilágosodás szemében, mint az utóbbi nem-ismerete.

A zsidó egyén védelmére teljes erővel száll síkra a hazai Aufklärung. Sáros megyében 1764-ben vérváddal lépnek fel a zsidók ellen. Pozsony hitközsége a magyar Helytartótanácsához fordul, amely Sonnenfels egyik művére hivatkozva elrendeli az ártatlanok kiszabadítását.³⁶ II. József halála után Nagyszombat ki akarja kergetni zsidóit és hivatkozik középkorból származó privilégiumára, amely szerint zsidóknak halálbüntetés mellett tilos a városba lépniök egy ott elkövetett rituális gyilkosság miatt. Gróf Haller József az 1790-es országgyűléstől kiküldött, a zsidókérdést tárgyaló bizottság elnöke, élesen kikel Nagyszombat tervei ellen. A rituális gyilkosság parancsa — mondja Haller — nem található meg sem Mózes, sem a Talmud könyveiben. Igaz, hogy a népek hittek benne, de az még nem bizonyíték. „Vajjon azért, hogy valamely vélekedés közönséges, nem lehet-e azért hibás? Hiszen sok századokon keresztül hibás vélekedés volt, hogy a nap mozog, a föld mozdulatlan?” Ha a zsidókkal a társadalom úgy fog bántani mint emberekkel, hasznos polgáraivá lesznek majd az államnak.³⁷

N a g y v á t i aufklärista utópiájában 1900-ból, értesíti kortársait arról, hogy a magyar nemesség volt Európában a legelső, amely az üldözött népnek szabadságot, oltalmat és életkönnyebbséget adott. A szerző azonban elfeledkezik műve utópia-keretéről és kortársként szólal meg a 18. századvégi zsidókérdésről:

„Kivált az megfoghatatlan előttem, hogy miképen üldöz-

³⁴ Több adat erre vonatkozólag Zsoldos idézett cikkében.

³⁵ Kazinczy: Pályám emlékezete. Budapest, 1879. 125. l.

³⁶ Magyar Zsidó Szemle 1884. évf. 5. sz.

³⁷ Szántó S. idézett cikke, Magyar Zsidó Szemle 1886. évf. 8. sz.

hetem én a' szakállával 's nyelvével tőlem különböző szegény S'idóságot? miért keserítem én néki meg azt az életet, a' melynek bírására, vagy érzésére őtet a' Teremtő szinte olly ép Kéz, Lábbal felkészítette, mint engem?... Mi módon árthatna a Köz-adót duplán megfizetni parancsoló Vallás a' Társaság Fővégeinek?... Úgy gondolom, hogy ha a' S'idó Biblián merjük hitünket fundálni; ha a' S'idó S'oltárokat merjük, sőt szeretjük Templomainkban énekelgetni, nints semmi okunk rá, hogy a' S'idó nemzetséget Vallásáért, különös szokásáért, a' lakósságból ki rekesszük annyira, hogy Élete megszenvedéséért Türelem-adót kívánunk. És miért? Azért: mert él. — Oh Európa! Európa; ugyan mikor ezt tselekszed nem magad ellen vétkezel-é?... A' Sidótul azért, hogy él, Türelem-adót kívánsz!... tsuda nevezet!... Szörnyűség!³⁸

Magyarország vezető szellemi rétege megnyitotta tehát Európa kapuit a zsidók előtt, de ezek még nem jelentkeztek. Már a 18. század nyolcvanas éveiben semmi akadály sem lett volna annak, hogy zsidók feltünjenek a felvilágosodás irodalmában. Kétségtelen, hogy jóindulattal és bátortással fogadták volna őket. De még egy egész nemzedéknek kellett elmúlnia, amíg a zsidóság belépett az előtte nyitva álló kapun. E nemzedéknyi késés okát a magyar zsidóság belső fejlődése magyarázza meg.

X.

A magyarországi zsidó felvilágosodás.

A magyar zsidóság helye a világzsidóságban. — A bevándorlás irányai. — Rabbinizmus és miszticizmus. — A héber felvilágosodás útja Berlinből és Prágából Magyarországra. — A Saphir-Rosenthal család. — Chorin. — Héber felvilágosodás és biedermeier. — Európaszemlélet.

Az alatt a több, mint egy évezredet kitevő idő alatt, amióta a zsidók Magyarország területén élnek, többször változott a magyar zsidóság ethnikai és szellemi képe. A zsidóvándorlások hullámai három világtájról csapódtak erre a területre: északnyugatról, északkeletről és délről.

A 13. század első évtizedeiben III. Ince pápának a late-

³⁸ Nagyváti i. A tizenkilencedik százban élt igaz magyar hazafinak örömórái. L. még Ballagi i. m. 337. l.

ráni zsinaton hozott határozatai, amelyek végleg törvényesítették a zsidó pária-helyzetét, államból, társadalomból való teljes kirekesztését a katolikus Európában, Magyarország felé hajtották Nyugateurópa zsidóit. Itt már előbb is, az Árpádok uralma alatt, menedéket találhattak a keresztes hadjáratok üldözései elől, mivel akkoriban Magyarországon még nem szilárdult kivételt nem tűrő állami egységgé a feudális társadalmi rend.¹ 1098-ban Prágában az összes zsidókat kitérésre kényszerítették. Nagyobb részük Magyarországra menekült.² De távolabbi országokból is itt kerestek menedéket az üldözöttek. Bertrandon de la Brocquière lovag franciául beszélő zsidókkal találkozik Budán 1433-ban.³ IV. Károly űzte ki őket Franciaországból 1394-ben.⁴

Általában azonban német zsidók voltak az itt leteleplők, amint azt vallásbeli szokásaik és neveik is kétségtelenül bizonyítják.⁵ A német és magyar zsidók közti gazdasági kapcsolat igen jelentékeny volt. Mainzi, regensburgi és más bajor és rajnai kereskedők gyakran jártak errefelé, már Géza fejedelem korától kezdve.⁶ A török hódításokkal új áramlat jelentkezik a magyar zsidóság történetében. Délről szivárognak észak felé a spanyol inkvizíció száműzöttjeinek utódai, a szefárd (spanyol) zsidók. Bethlen Gábor privilégiumban részesíti őket 1623-ban.⁷ A török területen élő zsidók ritusukkal, kultúrájukkal teljesen beletartoztak az akkoriban virágkorát élő törökországi zsidóságba.⁸ Lengyelország felől is jönnek, de egyelőre még kevesen, főképen

¹ Dubnow: Divré j'mé ám olám. (A zsidó nép világtörténete.) Tel-Aviv 5696 (1926). V. k. 107. oldal. H ó m a n—S z e k f ú: Magyar történet. II. k. 94. l.

² Czoernig Karl: Ethnographie der oesterreichischen Monarchie. Wien. 1857. II. k. 113. l.

³ Löw Leopold: Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn. Budapest. 1874. XI. l.

⁴ Dubnow: i. m. 166. l.

⁵ Jewish Encyclopedia. New-York and London 1906. VI. k. 494. l. Hungary cikk Dr. Büchler S.-tól.

⁶ Kohn Sámuel: A zsidók története Magyarországon a legrégebb időktől a mohácsi vészig. 1884. 50. l.

⁷ Jewish Enc. u. o.

⁸ Dubnow: i. m. 142. l.

borkereskedők.⁹ A 17. században és a 18. sz. túlnyomó felében a pusztává és majdnem lakatlanná vált ország nem vonzotta a külföld zsidóit. A Habsburg uralom sok nemzetiséget telepített ide, zsidót természetesen nem. Csak a Bánságot megszálló rajnai németekkel vándorolt be néhány család.¹⁰ Már jelentéktelen számuk miatt sem játszhattak szerepet Európa zsidó-világában. Az 1735-i statisztika csak 11.621 zsidót mutat ki Magyarországi területén.¹¹

A jelentéktelenségnek azonban nemcsak a csekély szám volt az oka. A magyar zsidóság nem játszott semmiféle számottevőbb szerepet a zsidó szellemi életben mindezekben az évszázadokban. Rabbi Eliezer Jicchák speyeri rabbi 1190 körül elmondja, hogy Magyarországon nincsenek hittudósok és ha valahol a hittudományokban jártasabb emberre találnak, rögtön felfogadják, hogy kántoruk, rabbijuk, gyermekeik tanítója legyen.¹² A középkor, amely a zsidó szellem el nem lanyhuló, folyton teremtő lendületéről számolhat be Spanyolországban, a Provence, Itália, Francia- és Németország területén, Magyarországon csak egyetlen egy héber író tud felmutatni: E j z i k T y r n a u-t, azaz Nagyszombati Izsákot, a népszerű „Minhágim“, vallási szokások magyarázatát tartalmazó mű szerzőjét, aki a 15. század első évtizedeiben működött.¹³

A zsidó nép alkotóereje állami léte pusztulása után többhelyütt talált magának otthont: először Babilóniában, majd Spanyolországban, később Hollandiában és Törökországban, végül Német és Lengyelországban.¹⁴ Magyarország e kultúrköröknek mindig csak perifériájára esett.

A 18. század közepétől kezdve mindinkább nő a magyar zsidóság jelentősége. Pozsony válik a rabbinizmus egyik

⁹ H ó m a n—S z e k f ű: V. k.

¹⁰ H ó m a n—S z e k f ű: VI. k. 213. l.

¹¹ A zsidók száma valószínűleg valamivel több volt. Egyes vármegyék statisztikai adatai ugyanis hiányoztak. L. V e n e t i a n e r L.: Zsidók története Magyarországon. 66. l.

¹² K o h n Sámuel: Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. Budapest. 1881. 55. l.

¹³ K o h n S.: Zsidók története stb. 347. l.

¹⁴ D u b n o w: Jüdische Geschichte. Ein geschichtsphilosophischer Versuch. Berlin, 1920.

utolsó harcos bástyájává a zsidóság fennmaradását veszélyeztető asszimiláció, a zsidó vallás erejét megbontó reformtörekvések ellen. Eljut ide a héber felvilágosodás áramlata is és néhány évtizedre aránylag jelentős irodalmat teremt nálunk. A 19. század első évtizedeitől kezdve Magyarország egyik legfontosabb hadszíntere Kelet és Nyugat összecsapó erőinek. A magyar zsidóságnak ez a szerepe csak a 19. század második felében kezd megszűnni. A magyarosodás elszakítja a hazai zsidóságot a világzsidóságtól.

Ez a periferiából a centrumba való tolodás kétségtelenül összefügg a zsidók feltűnően gyors és nagyarányú számbeli megnövekedésével Magyarországon. Számuk 1785-ben már 75.000-re, 1825-ben 127.000-re, a 40-es években pedig 241.000-re becsülhető.¹⁵ Csaplovits János azon panaszkodik 1829-ben, hogy a zsidók száma a ruthének és az oláhok szaporodását is felülmulja és 55 év alatt megduplázódott, mint egy népé sem Magyarország 20 nemzetisége közül.¹⁶

A zsidó tömegek két irányból jöttek Magyarország felé: Északnyugatról és Északkeletről. Szükséges, hogy a bevándorlás körülményeire pillantást vessünk, mert ezek nemcsak a zsidóság statisztikájának emelkedését, hanem szellemi képe kialakulását is magyarazzák. Nyugatról az európaizálódás, Keletről a hagyomány erői áramlanak ide. Kettejük összeütközése eredményezi azt a kultúrküzdelmet, amelyről a továbbiakban röviden be fogunk számolni.

A 18. században a Nyugatról jövő bevándorlás erősebb a keletinél. III. Károly 1727-ben igen szigorú rendeletet hozott, hogy megakadályozza a cseh- és morvaországi zsidóbevándorlást Magyarországra. E tilalomnak azonban nem volt komolyabb hatása. Az 1735-iki összeírás szerint a 11.621 főnyi magyarországi zsidóság 38 %-a vándorolt be Morvaországból, 3 %-a Csehországból, 11 %-a Lengyelországból és csak 35 %-a született az országban.¹⁷ Még mielőtt itt megtelepedtek volna, gyakran látogatták meg morva- és csehországi zsidók a magyar nemesi kuriákat és jobbágyfalvakat.

¹⁵ Szekfű: Magyar történet. VI. k.

¹⁶ Csaplovits: Gemälde von Ungarn. Pest, 1829. I. k. 214. l.

¹⁷ L. Hungary címszót Jewish Enc.-ben i. h.

A nemes és a paraszt nem mozdult ki falujából. A zsidó szállította el nyersterményeit és hozta ide az akkoriban fejlődésnek induló Ausztria ipari termékét. Előfordult, hogy egy-egy morva kisváros zsidó kereskedői ugyanazokat a megyéket keresték föl. Így pl. Holleschau zsidói Turócz, Árva és Liptó megyét. Az itt megvásárolt termékeket Troppauba és Brünnbe szállították és onnan hozták az ipari cikkeket. 1720-ban több holleschauer család megtelepszik Liptószentmiklóson. Később aztán más városokból, Rausnitzból és Tritschből is jönnek letelepülők.¹⁸

Az árukieserlésnek ez a mindinkább erősödő szüksége végül is állandó letelepedésre kényszerítette őket. Innen érthető, hogy az egész 18. század és még a 19. század első évtizedeinek földesurai is hívták a zsidókat. A Helytartótanács zsidóellenes utasításaira vagy egyáltalában nem feleltek, vagy kedvező jelentést küldtek be.¹⁹

Elsősorban tehát az a zsidó történetben megnyilvánuló törvény irányította őket Magyarországra, amely szerint a zsidók odavándorolnak, ahol a szükséges gazdasági funkciók elvégzésére nem akadnak megfelelő emberek. De mihelyt a vendéglátó nép fiai is alkalmassá válnak e szerep betöltésére, kiszorítják őket. Ez a bolygó zsidó vándorlásának egyik titka.

A gazdasági lehetőségeken kívül még egy jóval kényeszerítőbb erejű ok bírta őket kivándorlásra.

III. Károlynak nem kellett volna 1727-ben rendeletet kiadnia a kivándorlás megakadályozására, ha 1726-ban nem iktatja törvénybe, hogy csak 4000 család lakhat Morvaországban. A családon belül tehát csak az elsőszülött házasodhatott. És mivel akkoriban az egyke ismeretlen fogalom volt a vallás hagyományaiban élő zsidók körében, a császári törvény „ver sacrumot“ teremtett a zsidó ifjúság számára. Így az örökös tartományok fölös zsidósága népesítette be Magyarország északnyugati részeit. E rendelet: az ú. n. „Familian-

¹⁸ Herzog Emil dr.: Zsidók története Liptószentmiklóson. Budapest. 1895. 15. l.

¹⁹ Jewish Enc.: i. m.

tengesetz“ 1849 márc. 4-ig, az alkotmány kihirdetéséig volt érvényben.²⁰

A keleti vándorlás később indult meg, de a zsidóság nagyobb tömegeit hozta be Magyarországra. A helytartótanács szigorú rendeleteket hozott ugyan bevándorlásuk korlátozására: csak a helytartótanács engedélyével telepedhetnek meg, ha bizonyos vagyont tudnak felmutatni. Az a zsidó, aki lengyel bevándorlót titokban magánál tart, vele együtt az országból kikergettetik.²¹

A lengyel zsidó szörnyű nyomora volt az a minden császári rendeletnél hatalmasabb erő, amely őket a Kárpátokon át Magyarországra kergette.

A 18. században Európa zsidóságának kb. 80–85 %-a zsúfolódott össze Lengyelországban. Csak $\frac{1}{6}$ részének volt rendszeres foglalkozása, a többi közvetítéssel foglalkozott, ami az akkor primitív feudális gazdasági berendezkedésű államban annyit jelentett, hogy sohasem tudták ma, hogy miből lesz kenyérük holnap. Még a cári kormányzókra is — akiket nehéz lenne filozemita ellágyulással meggyanúsítani — olyan hatással volt a zsidó nyomor látványa, hogy jelentéseik olvasása ma is megrendítő hatású.²²

A keleti zsidóság Magyarországon is, mint Európa többi nyugati országaiban, lassította az asszimiláció folyamatát.²³

A világzsidóság történeti áramlatai csak a 17. századtól kezdve hatnak erősebben a magyar zsidóságra. A Chmelniczky-féle ukrán lázadás elől menekülő rabbik a 17. század második felében fellendítették a Talmud tanulmányozását Magyarországon.²⁴ A zsidók kiűzetése Bécsből 1690-ben a zsidó tudományok középpontjává tette Kismartont.²⁵ Bécs a 17. században a zsidó kultúrának egyik fontos centruma

²⁰ Jewish Enc.: III. k. 286. l.

²¹ Szilágyi: Magy. Nemz. Tört. IX. k.

²² Lestschinsky J.: Umsiedlung und Umsschichtung des jüdischen Volkes in den letzten hundert Jahren. Weltwirtschaftliches Archiv. XXXII. és XXXIV. k.

²³ Ruppin A.: Soziologie der Juden. Berlin, 1931.

²⁴ Grünwald J. J. (Lipót): Lif'lagoth Jisraél b'Ungaria. (A zsidók hitbéli szakadása Magyarországon.) Déva, 1929. 3. l.

²⁵ Dubnow: i. m. VII. k. 167. l.

volt, ahol ekkoriban a Talmud egyik utolsó nagy korifeusa, Liepmann Heller működött.²⁶ Bécs ebbeli jelentőségét csak a 19. század második évtizedében nyerte vissza és ez egyik legfőbb oka annak, hogy a zsidók, eltérően a Monarchia többi népeitől, nem Bécsen, hanem Prágán keresztül ismerkedtek meg az új európai szellemmel. A rabbinizmus is eleinte inkább Nyugatról jön Magyarországra, mint Keletről. Már igen régi időktől kezdve Morva-, Csehország, Styria és Magyarország, a vallási szokásokat tekintve egységes területet jelentenek.²⁷ Morva, Cseh és Németországból, ritkábban Lengyelországból hozták maguknak a rabbikat a magyar zsidók.²⁸ A Prossnitzból való R. Méir ben Izsák teremtett először jelentős talmudi főiskolát Magyarországon, Kismartonban a 18. század első felében, néhány évtizeddel később R. Barbi Méir alapított Pozsonyban jesivát (talmudi főiskolát),²⁹ amelynek hatása több mint egy évszázadra terjedt ki. Mikor 1807-ben a Frankfurt am Main-ból származó R. Szofér (Schreiber) Mózes került a pozsonyi rabbiszékbe, Magyarország vált a talmudi tudományok egyik legfőbb centrumává, a harcias rabbinizmus egyik legerősebb fellegvárává. R. Szofér Mózes tevékenységének köszönhető, hogy 1810 körül a magyarországi jesivák hallgatóinak száma sok ezerre ruggott³⁰ és míg eddig a magyar zsidók külföldről hívták ide rabbijaikat, addig most Magyarország kezdi ellátni velük a külföldet is. Még a 18. század végén is a tehetségesebb zsidó ifjakkal külföldre kellett vándorolniuk, ha komolyabb zsidó ismereteket akartak szerezni. Főképen Prágába és Nikolsburgba mentek. „Für den Juden in Ungarn — szól a visszaemlékezés 1842-ből³¹ — (war) Prag sein Götting und Nikolsburg sein Halle.“ A 19. század elején a hitközségek megteltek kiváló talmudistákkal és ifjaik itt is kiképez-

²⁶ Kaufmann Dávid: A zsidók utolsó kiűzése Bécsből és Alsó-Ausztriából. Budapest, 1889.

²⁷ Kohn Salamon: A zsidók története stb. 343. l.

²⁸ Die Juden und Judengemeinde Bratislava. Brünn, 1932. 3. l.

²⁹ Löw L.: Gesammelte Schriften IV. k. 432. l.

³⁰ Grünwald: i. m. 4. l.

³¹ Österreicher Elias dr.: Der Jude in Ungarn. Pesth, 1842.

hetik magukat az elérhető legmagasabb fokig a rabbinikus skolaszticizmus módszerében és hatalmas ismeretanyagában. Ha Csaplovits³² 1829-ben azt állítja, hogy csak a rabbik értenek Magyarországon héberül, ez azt jelenti, hogy fogalma sem volt a korabeli zsidók belső életéről. Sem az előtt, sem az után nem volt nálunk olyan virágzó hébernyelvű irodalom, mint éppen e korban. Ennek oka valószínűleg összefügg a zsidók erős számbeli megnövekedésével, itteni, a lengyelországinál jobb gazdasági helyzetével. Kultúrgeográfiai oka is van, az, hogy Magyarország igen közel volt a rohamosan asszimilálódó nyugati zsidósághoz, de a keleti zsidóság hagyományhű rétegei is nagy tömegekben helyezkedtek itt el és emiatt élesebb küzdelem tört ki reform és hagyomány között, mint másutt. A rabbinizmus tudatosabban harcolt a modern áramlatok ellen. R. Szofér tanítványai százaival levelezett és több mint 1200 vallási kérdésben döntött tudása és tekintélye alapján, hogy elhárítsa a történeti zsidóságot fenyegető súlyos veszélyeket.³³ Mindez a héber irodalom síkján történt.

A rabbinizmus mintegy búcsúzóul világtörténeti szerepétől, Magyarországon építette ki egyik utolsó erős várát. Hatása a magyar zsidóságra olyan nagy volt, hogy a rabbinizmust támadó áramlatokra is rányomta bélyegét és a miszticizmust is, a felvilágosodást is, arra kényszerítette, hogy vele kiegyezkedjék. A réginek és az újnak ugyanolyan jellemző keverődését találhatjuk a magyar zsidóság szellemtörténetében, mint ahogy azt már a magyar szellemi életben is tapasztaltuk.

A 17. században nemcsak a Talmud, de a Kabbala is utat tört magának Magyarországra felé. Első központja ennek is Kismarton, ahol sok tudós zsidó írt kommentárokat a népszerű kabbalista művekhez.³⁴ A Sabbataj-féle messiásmozgalom a magyar zsidóságot is felkavarta. Eperjesen verekezés ütött ki Sabbataj hívei és ellenfelei között — mondja Schudt. A „messiás” hívei közül többen itt találtak mene-

³² Gemälde von Ungarn.

³³ Die Juden und Judengemeinde. Bratislava, i. h.

³⁴ Löw L.: Zur Geschichte der ungarischen Sabbathäer u. o. 437. l.

déket.³⁵ Vándorrabbik egész sora terjesztette a Talmud-ellenes tanokat.³⁶ Sok magyar rabbi, főképen a prágai E i b e n s c h ü t z Jonathán tanítványai közül, hitt Sabbataj messiásvoltában.³⁷ Eibenschütz fiai Pozsonyban csak titokban merték eretnek tanaikat hirdetni. A sabbatianizmus hatása oly erős volt, hogy a pozsonyi rabbinátus külön könyvvizsgáló bizottságot állított föl, amely átkutatta a városba jövő zsidók könyveit és a sabbatianus jellegűeket elkobozta.³⁸ Ez sem használt azonban sokat, mert a pozsonyi B u c h h a l t e r Simon művében nyíltan hirdette, hogy Sabbataj a messiás.³⁹ Kismarton még azzal is dicsekedhetik, hogy messiást adott a világ zsidóságának: M o r d e c h á j Há-Mochiácho (a prédikátort). Működését 1678—1683 között fejtette ki. Ő is azt hirdette, hogy Sabbataj mohammedán hitre való térésének misztikus oka volt, ezzel akarta teljesebbé tenni a megváltás művét, valójában nem is halt meg, hanem nemsokára vissza fog térni. Olaszországban Dávid király házából származó messiásnak jelentette ki magát és sokan hittek is neki. Az olasz inkvizíció elől azonban menekülnie kellett Csehországba, majd Lengyelországban bujdosott és hosszas kóborlás után Pozsonyban halt meg 1729-ben⁴⁰ A bűn által való megtisztulás tana, a frankizmus, a magyar zsidók körében is hódított, valószínűleg titkos összejövetelük is volt 1758-ban, Nagyváradon. Főképen Máramarossziget tartozott Frank hatáskörébe.⁴¹ Igen nagy feltűnést keltett 1763-ban Nagyváradon, amikor Ábrahám Lázár 81 éves rabbi jelentkezett a kapucinusoknál azzal, hogy ki akar térni. Valószínűleg frankista volt vagy sabbateus. Ilyen kitérések nem tartoztak e korban az egészen ritka események közé. Máramaros megye zsidói

³⁵ Löw L.: Zur Geschichte der ungarischen Sabbathäer u. o. 437—449. l.

³⁶ Büchler Sándor: Sabbateus vándorrabbi kitérése Magyarországon. Magyar Zsidó Szemle. 1907. évf. 127—140. l.

³⁷ Felsorolásukat l. u. o.

³⁸ Löw: i. m.

³⁹ Grünwald J. J.: Koroth Ir Preszburg U'g'dolehá. (Pozsonynak és kiváló tudósainak története.) Máramarossziget, 1911.

⁴⁰ Graetz: i. m. X. k.

⁴¹ Richtmann Mózes: Magyarországi hírek az álmessiásokról. Magyar Zsidó Szemle. 1907. évf. 147—156. l.

panasszal fordultak a hatóságokhoz a rájuk kivetett adó nagysága miatt és azzal érveltek, hogy a megyéből a szegények kivándoroltak, a tehetősebbek pedig kitértek.⁴² Az utóbbiak kétségtelenül Frank hívei voltak. Mindez azt mutatja, hogy a magyarországi zsidóságon belül is már erősen alakulóban volt az ellenérzés a rabbinizmus zárt rendszerével szemben és hogy itt is a zsidó miszticizmus vezette először a keresztény Európa karjai közé a zsidókat.

A kabbalának azonban a zsidóság történetében nemcsak bomlasztó, de építő szerepe is van. Magyarországon is, akár csak Lengyelországban megegyezésre jutott a rabbinizmussal abban a formában, hogy a léleknek csak legfelsőbb köreit vette hatalmába és seholy sem érintette a rabbinizmusnak az életformákat uniformizáló rendszerét. E módon nemcsak a rabbinizmus racionalizmusa, hanem a miszticizmus szubjektív élménye is a zsidó egyént megkötő erővé vált. R. Szofér Mózes, a „rabbinismus militans“ legkiemelkedőbb alakja, híve és alapos ismerője volt a Kabbalának. Még szülővárosában, Frankfurt am Main-ban R. Adler Nathan⁴³ tanítványa volt, aki a misztikus rajongók körét tömörítette maga köré kb. ugyanakkor, amikor a gettó falain kívül, a patriciusok városrészében a fiatal Goethe lelkére hatottak a miszticizmus és pietizmus tanai. Jellemző, hogy R. Szofér kabbalista felfogását sohasem hozta felszínre, titkon foglalkozott vele, rabbinikus döntvényeiben sohasem használta fel érvenként vagy ellenérvenként.⁴⁴ A chasszidizmus Magyarországon nem támadt a Talmud ellen, sőt a legkiválóbb chasszid rabbik kiváló talmudisták is voltak. A 19. század elejétől kezdve Sátoraljaujhely és Nagykálló voltak a magyar chasszidizmus központjai.⁴⁵ A rabbinizmussal együtt harcoltak közös ellenfelük, a felvilágosodás ellen.

Nem csekély azonban a misztikus áramlatoknak szerepe a zárt közösség lazítása szempontjából. Kabbalisták jelen-

⁴² Büchler S.: i. m.

⁴³ Dubnow: Geschichte des Chassidismus. II. k. 313. l.

⁴⁴ Chut Ha M'sullas Munkács 1893. 32. l.

⁴⁵ Dubnow: i. m. II. k. 314. l. és 322–324. l. és Grünwald J. J.: P'ére Cháchá'mé M'dináténu. (Országunk kiváló bölcsei.) Máramaros-sziget, 1910.

tették ki először néhány rabbinikus vallási rendelkezésről, hogy fölösleges. Az ilyen kijelentés ugyanolyan forradalmi jellegű, mint amikor valaki az abszolút monarchiában meri bírálni az uralkodó valamely törvényét. Löw Lipót mint szemtanú mondja el, hogy Sabbataj hívei elfordultak a Talmudtól, inkább Bibliával foglalkoztak, elhanyagolták a vallási életszabályokat és egyesek igyekeztek elsajátítani a korabeli német műveltséget is. A Kabbala és a messiánizmus gyakran vezet közvetlenül a felvilágosodás világába. Chorin Áron aradi rabbi, a magyarországi héber felvilágosodás vezető egyénisége, gyermekkorában egy sabbateus házban nevelkedett.⁴⁶ Kunitzer Mózes budai rabbi, Chorin fegyvertársa a vallási reformokért küzdő harcban, könyvet írt 1815-ben a „Zohár“, a zsidó miszticizmus főműve védelmére, amelyben azt igyekezett bizonyítani, hogy valóban R. Simon ben Jochaj-tól, időszámításunk II. évszázadában élő rabbittól származik és nem a 12. századból, mint ahogy azt már az akkori zsidó tudomány felismerte.⁴⁷ Bach József pesti rabbi az első németnyelvű hitszónok Magyarországon, önéletrajzában mondja, hogy Csehországban előbb ismerkedett meg Sabbataj és Frank eretnek tanaival és csak azután a mendelssohni felvilágosodás irodalmával.⁴⁸

A Berlinből kiinduló héber felvilágosodás Magyarországon néhány évtizedre virágzó héber irodalmat teremtett. Ez a virágzás nem utolsósorban a rabbinizmusnak köszönhető, amely a héber nyelvet s a történeti zsidó kultúrát szélesebb rétegekben terjesztette el. A felvilágosodás héber irodalma távolról sem volt teológusok szűk körének tudományos kedvtelése, hanem a magyar zsidóság szellemi törekvéseinek kifejezője. Chorin prózai stílusa eleven, harcias és gúnyos és semmiképen sem lehetne mondani róla azt, hogy mesterkélt, az élettől távolálló. Nyelvében sok a talmudi elem és ez teszi írásait szemben a németországi írókkal, akik a biblia tiszta költői nyelvéhez ragaszkodtak, konkréttebbé,

⁴⁶ Dr. Weil: (Löw L.): Chorin biográfia 2. l.

⁴⁷ Reich: Bét-Él 171. l.

⁴⁸ Büchler Sándor: A zsidók története Budapesten. Budapest. 1901. 404. l.

tárgyasabbá. A korabeli héber levelezés is hű és közvetlen kifejezője a felvilágosodás kora belső zsidó küzdelmeinek.⁴⁹ A 19. század negyvenes éveiben ez a világi jellegű héber irodalom Magyarországon megszűnik,⁵⁰ a német, majd később a magyar lép helyébe. A héber irodalom, nyugaton visszazorítva, mindinkább keletre vonul, ahol tovább fejlődik és a 19. és 20. század fordulóján megteremti az új zsidó népi reneszanszt, amely visszahat a nyugati zsidóságra is.

A héber felvilágosodás első, még igen mérsékelt képviselője a móri Rosenthal Naftali. Együtt tanult Mendelssohnnal Berlinben és neki köszönhette állását Bernhard selyemgyárosnál, ahol tudvalevően élete végéig dolgozott.⁵¹ Rosenthal és Mendelssohn később is leveleztek egymással, de a levelezésből csak egy héber betűkkel írt német levél maradt fenn, amelyben Mendelssohn öregkori betegségét panaszozza.⁵² Rosenthal szülővárosában, Móron megteremtette a héber felvilágosodás első magyarországi otthonát. Házában megvoltak Wolff, Baumgarten, Kant művei. Fia, S a l a m o n héberre fordított Kant műveiből és levelezett a königsbergi E i c h e l Izsákkal, Mendelssohn tanítványával s első héber életrajzírójával. Eichel 1789-ben a következőket írta neki: „... Barátom! Említetted leveledben, hogy vannak a modern filozófiát tárgyaló értekezéseid és leveleid, melyek főképp tudós professzoromnak, a königsbergi Kantnak műveiből vannak merítve, kinek előadásait egymásutáni öt éven át hallgattam... Ha megtalálom bennük, amit óhajtok, úgy hírt és dicsőséget fognak Neked szerezni. És mennyire fog majd Kant úr örvendeni, ha híredet és nevedet hallja, ha látja, hogy zsidó tanulmányozza műveit egy oly országban, hol még saját népe fiairól sem teszi föl, hogy akár egy is olvasná

⁴⁹ L. Igroth Szofrim. (A Szofér-család levelei.) Jellemzők R. Szofér gúnyos és néha nyers kifakadásai Chorin és a többi reformátorok ellen.

⁵⁰ Schönfeld Baruch verskötetében (Buda, 1841.) külön versiratja a héber nyelv és irodalom hanyatlását.

⁵¹ Büchler Sándor Mendelssohn Mózesnek egy ifjúkori magyar barátja. Magyar Zsidó Szemle. 1892. évf. 308. l.

⁵² Grünwald J. J.: Toldot Mispachat Rosenthal. (A Rosenthal-család története.) Budapest. 1920. 7. l.

azokat.⁵³ Rosenthal Salamon lefordította majdnem egészen Mendelssohn legnépszerűbb művét, a Phädon-t és Mendelssohn egyéb írásait is. Később Mórról Pestre költözött, ahol nagy héber könyvtárat alapított. Kora zsidó tudósai gyakran fordultak könyvtárához segítségért. Résztvett az akkori zsidóságot mozgató nagy szellemi küzdelmekben leveleivel, cikkeivel és röpirataival. Inkább a konzervatívok oldalán küzdött, mint az újítók mellett, felvilágosodása igen mérsékelten aufklärista, elveit inkább vallásos racionalizmus névvel lehetne jelölni. Mikor az akkori zsidóság egyik legnagyobb szellemi vezető egyénisége, az olasz Luzzatto Samuel David az egyik héber folyóiratban romantikus kritikát gyakorolt a középkori nagy zsidó racionalista filozófus, Maimuni Mózes fölött, Rosenthal „Bet Aven“ (A bűn háza) címen röpiratot írt ellene.⁵⁴ Hugát R. Saphir Gottlieb vette feleségül, a híres humorista Saphir édesatyja. Rosenthal unokaöccse volt Löwison Salamon, a magyarországi héber irodalom legkiválóbb egyénisége, az egyetlen, aki nevét egész fejezettel írta be az újhéber irodalom történetébe.⁵⁵ Főműve: a „Melicat Jesurun“ (Izrael költészete, Bécs 1816.) nemcsak átülteti Herder bibliafelfogását a héber irodalomba, de el is mélyíti. Munkája a bibliának esztétikai szempontú tárgyalása, amelynek igen nagy a jelentősége a vallás szekularizálásában. Műve elé írt, a szépséghez szóló ódája a héber költészet egyik gyöngyszeme,⁵⁶ amely nem hiányzik egy héber költői antológiából sem és a legértékesebb, amit magyar zsidó a 19. század első felében az irodalom területén alkotott. Történeti tanulmányait német nyelven Bécsben adta ki, ahol Schmidt Anton nagy héber könyvnyomdájának volt korrekora.⁵⁷ E művének címe: „Vorlesungen über die neuere Geschichte der Juden“ (Bécs 1820). Ebben egy mélyebb, romantikus szemlélet első jelei

⁵³ Büchler: i. c. 310. l.

⁵⁴ Grünwald: i. m.

⁵⁵ Klausner: i. m. 232—242. l.

⁵⁶ Magyar fordítását l. Patai József Héber Antológiájában. IV. k.

⁵⁷ E nyomdáról, amely a 20-as évektől kezdve héber irodalmi központtá tette Bécsét és bevonta a maga hatáskörébe Magyarország, Morva, Csehország és Galicia zsidóit, l. Nagl—Zeidler—Castle i. m. II. k.

fedezhetők fel. Tragikus életet élt. Reménytelen szerelme örültségbe kergette, fiatalon, 33 éves korában halt meg. Saphir Móríc Gottlieb, Középeurópa akkoriban igen népszerű belletrisztikus komédiása, unokaöccse volt. Ugyanazon a vidéken születtek, ugyanabban a szellemi atmoszférában nevelődtek, együtt tanulózták Pesten nagybátyjuk könyvtárát, együtt jártak Prágában a talmudi főiskolára, ugyanakkor ismerkedtek meg a prágai héber irodalommal és a korabeli német kultúrával. Mindezek ellenére útjuk a lehető legmesszebbre vitte őket egymástól. Példájuk bizonyítja, hogy a választás a szellem lehetőségei közül végső sorban az egyén döntésétől függ. Ugyanebbe a családba tartozott az első magyar zsidó lapszerkesztő, Rosenthal Sámuel, aki kora legnépszerűbb divatlapját, a „Spiegelt“ adta ki, továbbá dr. Saphir Zsigmond, a Pesther Tageblatt szerkesztője, valószínűleg Saphir Sámuel is, a „Pannonia“ fiatalon elhunyt lírikusa. A Rosenthal—Saphir család története világosan mutatja az átmenetet a héber felvilágosodásból a német biedermeierbe.

Ha a felvilágosodás kiváló magyar zsidó alakjainak az életrajzát lapozzuk,⁵⁸ látni fogjuk, hogy majdnem mindegyik Prágában ismerkedett meg a felvilágosodás szellemével és a klasszikus német irodalommal. Prágába egy nemzedékkel később, csak a 18—19. század fordulóján jutott el a mendelssohni újhéber irodalom. Ennek oka elsősorban az volt, hogy királyi rendelet akadályozta meg a héber könyvek behozatalát a Monarchia országaiba, másrészt itt csak később alakult ki az a zsidó polgári réteg, amely társadalmi fenntartója lehetett ennek az irodalmiságnak.⁵⁹ Ez az elmaradottság, a kulturális középponttól való távolság magyarázza a monarchiabeli héber felvilágosodás jellegét. Míg a berlini haszkala nyíltan vagy titkon elfordult a Talmudtól és a Bibliához való visszatérést hirdette, addig az itteni nyelvébe és gondolkodásába is talmudi elemeket vett fel. Prágából nemcsak a felvilágosodás elvei jutottak Magyarországra, hanem

⁵⁸ Reich: Bét Él i. m.

⁵⁹ Jost J. M.: Kulturgeschichte der Israeliten in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Breslau, 1846. 65. l.

néhány vezető egyénisége is. Jellemző, hogy az első magyar zsidó hitszónok, a zsidók magyarosodásának egyik legelső lelkes híve és terjesztője, Löw Lipót Czernahorán, Morvaországban látta meg a napvilágot,⁶⁰ és a magyarországi felvilágosodás legfőbb egyénisége is: Chorin Áron, Weisskirchenben, ugyancsak Morvaországban született.⁶¹

Chorinnal kezdődik meg a majdnem egy évszázadra nyúló kultúrküzdelem a magyar zsidóságon belül, hagyomány és újítás között. 1805-ban adta ki első, valójában igen jelentéktelen reformokat célzó művét, amelyben főképpen az újítás dogmatikai lehetőségét igyekezett bebizonyítani talmudi alapon. Műve egyúttal a Talmudnak apologiája. A berliniek arra igyekeztek, hogy bebizonyítsák a bibliának az értelemmel való megegyezését, Chorin ugyanezt tette a Talmuddal. „In Deutschland dachte zu jener Zeit Niemand an eine derartige Apologie des Talmuds. Die Rabbinen hatten den Standpunkt des naiven Talmudglaubens noch nicht verlassen, die mendelssohnische Schule liess den Talmud abseits liegen“.⁶² De még ez a mű is nagy felháborodást keltett a hagyományhű zsidóság köreiben. 1805-ben az óbudai rabbi, Münz Mózes felidézte magához, rabbikollégium elé állította, amely a következő büntetést szabta ki rá: levágják szakállát, ha nem vonja vissza tanításait. Chorin nem tehetett egyebet, visszavonta. Panaszával a Helytartótanácshoz fordult, amely neki adott igazat. Chorin kérésére azonban elállt ellenfelei megbüntetésétől. Az aradi rabbi nagylelkűsége azonban nem használt sokat, igen népszerűtlen lett a korabeli, akkoriban még túlnyomóan vallásos zsidók között, neve még ma is az eretnokséget szimbolizálja a hagyományaihoz ragaszkodó zsidóság tudatában. Az idők változását jelenti, hogy 1818-ban, mikor újra megkezdi reformátori tevékenységét, már nem áll egyedül és nem kell tartania attól, hogy ellenfelei győzedelmeskedni fognak felette. Műveiben követelte az istentiszteletnek esztétikai szempontból való megreformálását, a zsidók átrétegzését földművelő és ipari pályákra, belekapcsolódá-

⁶⁰ Magyar Zsidó Lexikon. 543. l.

⁶¹ U. o. 170. l.

⁶² Weil (Löw L.): Chorin 23. l.

sukat az európai kultúrába. Tevékenysége saját hitközségében igen szép eredményeket ért el, Aradon több mint száz zsidó iparos élt, ami igen nagy szó volt akkoriban. Fényes Elek megdicséri munkájában az aradi zsidókat: „A’ mi említésre méltó az aradi zsidók némely pestiekkal egyetemben Magyarország izraelitái közt legtöbb műveltséggel bírnak s szerfelett különböznek a régi szabású, úgynevezett lengyel szektától.”⁶³ Chorin műfaji szempontból érdekes másik műve az „Igeret Elesszaf“, amelynek német alcíme a következő: „Sendschreiben eines afrikanischen Rabbi an seine Collegen in Europa.“ (Prága 1826). Ebben egy afrikai zsidó mond gúnyos kritikát az európai zsidók vallási életéről. Talán ez utolsó megjelenése Magyarországon a francia felvilágosodás kedvelt műfajának, amelyben egy primitív, a civilizációtól távol álló ember mondja el véleményét az európai kultúráról.

Külön megemlékezést érdemel „Hillél“ című munkája, amely egy 1824-ben a bécsi héber folyóiratban megjelent dialógusának német átdolgozása (Buda 1837.). Ez a munka világosan mutatja, miként terjeszti a hazai zsidó irodalom a német felvilágosodás eszméit és hogy miként vezetnek ezek a biedermeier magatartás felé. Jellemző a régi és új elemek vegyülésére, az ellentétek kiegyezkedésére, hogy Chorin a talmudi kor két kiváló alakjával: Hilléllel és Rabbi Jochanan ben Zakkaj-jal magyaráztatja el az aufklärismus alapelveit. A dialógusban időszámításunk első évszázadának alakjai hirdetik a vallásról a 18. században vallott felfogást, amely szerint a vallás egyenlő a morállal. „Nächstenliebe ist es, die alle Schätze und Anhaltspunkte der Religion enthält und umfasst... nur sie ist die Begründerin der gesellschaftlichen Glückseligkeit.”⁶⁴ Az isteni parancsolatok mind az ember földi boldogságát célozzák, a mózesi tanítás sem akar egyebet, mint csak annyit: „dass der Mensch den ordentlichen Naturtrieb befriedige, mit Frohsinn den Lohn seiner Arbeit genieße, mässig esse, mässig trinke, vergnügt mit seiner Gattin und Umgebung lebe: überhaupt die Freuden des

⁶³ Fényes Elek: Magyarország leírása. 1847.

⁶⁴ Chorin: — Hillel, i. m. VI. l.

geselligen Lebens — insoweit es mit Gerechtigkeit und Billigkeit sich vereinbaren lässt — empfinde.“⁶⁵ Ugyanezt vallották akkoriban életideálként nemzeti és felekezeti különbség nélkül Középeurópa összes nyárspolgárai. Chorin mindezt magából a Talmudból bizonyítja, hihetetlenül agyafurt skolasztikus módszerekkel, amelyeket nem használt fel rosszabbul, mint a Talmud rabbijai a rabbinikus irodalomban általában. Chorin módszere ugyanaz a skolasztikus rabuliztika, mint ellenfeleié, csakhogy ez a felvilágosodás szolgálatában áll.

A talmudizmus a magyarországi héber felvilágosodásnak különben is jellemző sajátja. Löwisohn az első zsidó történetíró, aki a berlini aufklärizmustól eltérően megértéssel és dicsérettel szól a Talmudról. Kunitzer Mózes az első zsidó Magyarországon, aki drámát ír. Drámája: „Bét Rabbi“⁶⁶ (Rabbi háza) időszámításunk második századának kiváló rabbiját, Juda Patriarchát teszi drámája főhősvé. A sor alatt Kunitzer mindíg pontosan hozza azt a talmudi helyet, amelyen a dialógus illető mondata épül. A budai Schönfeld Baruch egész verskötetben dolgozza fel a talmudi irodalom legendáit és bölcs mondásait.⁶⁷

Móron és Pest-Budán kívül Pozsonyban is, a rabbinizmus legfőbb centrumában élt a héber aufkläristáknak egy kis csoportja. Maga Rabbi Szofér, aki elkezeredetten küzdött a vallási reformtervek ellen, nem volt a világi tudományok ellensége. Fiait Südfeld Gabriel tanította német nyelvre, aki maga is megpróbálkozott német drámaírással. Südfeld fia Max Nordau volt.⁶⁸ Horowitz Lipót, akinek működését a következő fejezetekben fogjuk tárgyalni, a korabeli héber irodalommal is foglalkozott. A legkiemelkedőbb alak azonban Stern Miksa Emánuel volt, aki Bécsben héber folyóiratot adott ki és korában igen sokra becsülték bibliai Éliás-eposztát, a „Tiferet ha-Tisbi“-t.⁶⁹ Az eposzt tulajdon-

⁶⁵ U. o. 45. l.

⁶⁶ Bécs, 1805.

⁶⁷ Buda, 1841., címe: Anaf éc avot. (Ősi fáknak ágai.)

⁶⁸ Grünwald J. J.: Lif'lagoth stb. i. m.

⁶⁹ Bécs, 1859. Az éposz 3 könyvből és 8 énekből áll.

képen inkább bibliai, lírikus elemekkel telített költői elbeszélésnek lehetne nevezni. Nyelve könnyen folyó, de unalmas, csöppet sem tér el a biblia stílusától. A héber nyelvet ugyanúgy kezeli, mint a biedermeier kor német írói Schiller és Goethe nyelvét. Stern azonban, aki mint látni fogjuk a német nyelvű biedermeier irodalomban is szerepel, jóval inkább ura a héber nyelvnek, mint a németnek.

Ez a világi héber irodalom szekularizálta a magyar zsidóságot, elterjesztette a polgári világnézetet és egészen más viszonyt teremtett Európához, mint a rabbinizmus. Chorin sok röpiratának egyik legfőbb célja, hogy bizalmat ébresszen a zárt közösségükbe elvonuló zsidókban szomszédaik iránt. Nem mulasztja el hangsúlyozni, hogy a környező népek szeretik a zsidókat. „Az ő árnyékukban fogunk megpihenni, ők jót akarnak velünk és jóságból akarnak minket magukhoz közelebb vinni.”⁷⁰ A vallási reformok egyik legtevékenyebb munkása L i e b e r m a n n, Berlinbe és Hamburgba, a korabeli zsidó reformtörekvések központjaiba utazik és ott tudja meg, hogy reformokat célzó munkája ellen a pozsonyi rabbi még 40 rabbi támogatásával ellenművet adott ki. Berlinből írja ezzel kapcsolatban Rosenthal Salamonnak a felvilágosodás jellemző kifejezésével élve: „Ki hitte volna, hogy a mi szép korunk, amelyben szétoszlott a régi idők homálya, ily sötét gyermekeket szüljön?”⁷¹

A rabbinizmus körében elhangzottak ugyan kételkedő kijelentések az európai felvilágosodás emberszeretetének értékéről. A magyarországi származású B a n e t Mordecháj, morva országos főrabbi mondotta: „Ne bízzatok oly nagyon a mi „új korszakunk“ dicső erejében, sem azokban a fennkölt frázisokban, amelyeket Jafet fiai (az európaiak) szeretnek hangoztatni.”⁷² De e figyelmeztetés hiába hangzott el, a magyar zsidóság művelődő rétege örömmel és reményekkel telve vetette magát a német kultúra ragyogó világába.

⁷⁰ Chorin: Davar b'ito. Német címe: Ein Wort zu Seiner Zeit. Bécs. 1820.

⁷¹ Grünwald J. J.: Toldot Mispachat Rosenthal, 32. l.

⁷² Grünwald: i. m. 6. l.

XI.

Klasszika és romantika.

A klasszika és romantika európai jelentősége. — Elterjedése. — A feltörekvő polgári réteg. — Keverődés, egyszerűsödés. — A polgári irodalom. — Utja Magyarországra közvetlenül Németországból és Bécsen keresztül.

Azok a szellemi és társadalmi erők, amelyek Európában a felvilágosodás rendszerét megteremtették, — amint láttuk — a magyarországi zsidóság keretén belül csak a múlt század második évtizedében jutottak teljes érvényre. A felvilágosodás áttörte a zsidók szellemi gettójának falait és utat nyitott számukra a magyarországi németiség kultúrája felé. Ami azonban itt szemük elé tárult, már nem a felvilágosodás volt, hanem valami más: a klasszika és romantika elpolgáriásított, leegyszerűsített és közhasználatra alkalmassá tett irodalmi rendszere, azaz a biedermeier.

Mialatt a szekularizáló felvilágosodás bomlasztotta a magyar zsidóság zárt vallási közösségét és előkészítette az európai kultúrába való beleolvadásra, azalatt a német kultúra leghatalmasabb virágzását érte el a klasszika és a romantika világában.

Közös jelentősége e két hatalmas szellemi törekvésnek az, hogy az emberi lét tartalmát örökérvényű formákba önti és olyan mélyértelmű szimbolumokat teremt az emberiség tudata számára, mint amelyeket előtte csak a Biblia és az antik kultúra alkotott. Ez a lezárt, formában és tartalomban gazdag, önmagában teljesen kialakult rendszer óriási súlyként nehezedett a következő nemzedékekre. Csak két lehetőség nyílt számukra: vagy epigon variálása a meglévő elemeknek, vagy tudatos elfordulás, mindennek újból való elkezdése. Ez megindul már a következő „Junges Deutschland” nemzedékben, de a dráma területén pl. a németiség a második útra csak az elmúlt század utolsó két évtizedében lépett. Az epigonizmus a német költészet legmesszebbre kiterjedő mozgalma a 19. században.¹

Weimar öröksége már létével meghatározza hosszú év-

¹ L. Epigonendichtung Cysarz H.-tól. Merker-Stammler: Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte I. k. 301—307. lap.

tizedekre az irodalom útját. Mendelssohn filozófiai, esztétikai, államelméleti gondolataival még ható erőként szerepelhetett a németység akkoriban megállapodásra nem jutott szellemi életében, de Saphir és nemzedéke számára csak az utánzás, az egyszerűsítés, az irodalmi kombinálás másodlagos feladata maradt.

Minden végleg kialakult kultúrrendszer önmagában hordja a népbe való leszállásának, szétterjedésének és ezzel leegyszerűsödésének sorsát. Az emberek utánzó ösztönén kívül azonban magában a klasszikus-romantikus szellemben voltak olyan elemek, amelyek ezt az elterjedést ösztönözték. Az autonom, önmagából táplálkozó irodalom, ami a klasszika és romantika alkotása,² utat nyitott a később bővebb kifejtésre kerülő, másodlagos, az irodalom élményén alapuló epigon irodalmiságnak. Még veszedelmesebb magvak csíráztak a romantikában, amely a „transzcendentális“, valóságtól tudatosan elforduló költészetet hirdette és így tág teret adott a követőknek, hogy a rendkívüliben, természetellenesben, az érzékenyben és a patétikusban lássák a költészet lényegét.³ Még veszedelmesebben hatott a romantikus teória a költő törvényfelettségéről. A magabiztos és elégedett epigon a romantikus zsenielméletnek köszönheti létét.

E hanyatlásnak belső oka lehetett még az a szükségszerűen bekövetkező kifáradás is, amely a németység alkotó tevékenységében e hatalmas erőfeszítés után bekövetkezhetett. De nemcsak a kultúra közeledett a szélesebb társadalmi rétegekhez, hanem a nép is felfelé tört, az új gondolatrendszer felé. Külső tényezők, egy új gazdasági és társadalmi rend kialakulása fejlődésre indították a polgárságot⁴ és fokozták szellemi igényeit. Az alulról mozgó erők a polgárságnak mind szélesebb rétegeit vetették az új irodalom világába, köztük a zsidóságot is.

² L. Thienemann i. m. 174—181. lap.

³ Krüger Hermann Anders: Pseudoromantik. Friedrich Kind und der Dresdener Liederkreis. Ein Beitrag zur Geschichte der Romantik, Leipzig 1904.

⁴ Kleinberg, Alfred: Die deutsche Dichtung in ihren sozialen, zeit- und geistesgeschichtlichen Bedingungen. Berlin 1927. 240. lap. kk.

Mindezzel hatalmas folyamat indult meg: az eddig csak szűk körben ható irodalom belenőtt a nemzetbe. Már kezdeti fokán, 1812-ben, észrevette ezt a romantika egyik legnagyobb szellemi vezére, Schlegel Frigyes.⁵ Nagy dolgoknak gyakran van kis kezdete. A klasszikus kultúra és a polgárság szintézise, amely végső eredményképpen a 19. század uralkodó, reális és természettudományos szellemét teremtette meg, valójában az epigon biedermeierben veszi kezdetét. Benne zárul le a német idealizmus és tűnik fel először a realizmus irodalma.

A régi irodalomtörténet a biedermeier kialakulásának egyetlen okául rendszerint a polgárságnak a Szent Szövetség politikai elnyomása elől az irodalom világába való menekülését szokta említeni. A biedermeiert azonban, amely nálunk a romantikát és a „Junges Deutschlandot“ összekötő korszakot jelenti,⁶ nem külső kényszer alakította ki. Inkább állítható, okot és okozatot felcserélvén, hogy a biedermeier polgár irodalomban felszabaduló lelkiisége teremtette meg a Metternich-féle rendszer alapjait. Még helyesebbnek tetszik ha a biedermeier irodalmiságot és a Szent Szövetség politikai és társadalmi rendszerét ugyanazon szellem kifejezésének tekintjük. Az individualizmus európai fejlődésében tárgyalt korszakunk átmenet⁷ a felvilágosodás és a „Junges Deutschland“ között. Az egyén a felvilágosodásban belsőleg is alárendeli magát az államnak, a biedermeierben elfordul tőle és a „Junges Deutschland“ korszakában jut el ahhoz, hogy politikai sorsának irányítását is a maga kezébe vegye. A régi irodalomszemlélet gyökerei a biedermeierrel szembehelyezkedő „Junges Deutschland“ gondolkodásába nyúlnak vissza, amely a liberalizmusban érte el teljes kifejlődését. Ennek szempontjait vetíti a régi irodalomtörténet a tárgyalt korszakba.

A klasszika és romantika leszálló irodalmának találkozása a feltörekvő polgári réteggel megnyilvánul a biedermeiernek mind belső lényegében, mind külső formáiban.

⁵ Schlegel F.: Geschichte der alten und neuen Literatur. Sämtliche Werke, I. Band. Wien 1846. 3—6 lap.

⁶ L. e kérdésről a Célkitűzés c. ú. fejezetet.

⁷ L. erről bővebben alább.

A biedermeier irodalom jellegének megállapítása az eddigi kutatások egyik legfőbb nehézségét alkotta. Az irodalom legalacsonyabb síkján összefolynak és elposványosodnak a magas régiókban még tisztavízű és átlátszó áramlatok. A 18. század második felének majd minden szellemi mozgalma találkoztat itt egymásnak. Megjelenik a felvilágosodás nemes erkölcsi tanító célzata, a természetes élet ideálja, a szentimentalizmus tárgyitalan rajongása, a klasszika formatisztete és harmonia-vágya, a romantika költészetistenítése és gáttalan szubjektivitása.⁸

Az összekeverődés csak egyik jelensége ennek az alászállásnak, a másik, az előbbi természetszerű következménye: az ellaposodás. A felvilágosodás racionális lendülete köznapri reflexióvá szűkül a biedermeier családi körében; a klasszika hatalmas törekvése az én és a világ harmóniájának, az emberi lét örök formáinak megteremtésére, a polgári kultúra e fokán nyárspolgárivá, epigon esztétizálássá szűrkül,⁹ a schilleri eszme a „szabadságról a formák világában“ a biedermeier túlzó belletrisztikus tevékenységében és színházi érdeklődésében nyilvánul meg. A romantika is elveszti itt lényegét, végtelenbe vágyódása démoni jellegét,¹⁰ legkülsőbb, legkirívóbb formáit tartja meg, az eredetiségből eredetieskedés lesz, a transzcendentálizmusból a rendkívüli és természetellenes hajhászása,¹¹ a romantikus iróniából pedig Saphir viccelődése.

Egy új társadalmi réteg abszorbeálta az irodalmat. Ez megnyilvánul abban is, hogy megnő az írók és az olvasók száma. A művelődő polgárság megtanul írni az irodalom fejlődésének nagy hátrányára.¹² Immermann, Heinevel együtt a

⁸ Schneider, J.: Biedermeier und Literaturwissenschaft. Preussische Jahrbücher, 1935. évf. 215. lap.

⁹ L. Pongs i. cikkét.

¹⁰ Pongs ebben látja a legfőbb különbséget romantika és biedermeier között. „Im Sichabriegeln gegen das Dämonische bildet sich erst jene statische Welt der bürgerlichen Familienkultur heraus als bestimmende Lebenshaltung, für die das Wort Biedermeier aufgekomen ist.“

¹¹ L. Krüger i. m.

¹² L. Herrmann G.: Das Biedermeier im Spiegel seiner Zeit. 1915.

biedermeier sírásója,¹³ panaszolja regényében, amely már cí-mével is jellemzi tárgyalt korszakunkat, az „Epigonen“-ben: „Der vom 18. Jahrhundert überlieferte Reichtum an Geist und Bildung wird zum Fluch, weil nunmehr jeder ohne sonderliche Anstrengung, die Scheidemünze jeder Kunst und Wissenschaft erwerben kann.“¹⁴ Ez azonban nem a biedermeier, hanem az azt felváltó és annak ellenszegülő „Junges Deutschland“ élménye.

Az irodalmi kereslet hatalmas megnövekedése az új fenntartó réteg megjelenésével kapcsolatban, az ú. n. „Unterhaltungsliteratur“ elterjedését okozza. Jellegét meghatározza az új olvasó: a nő. Sok tekintetben neki köszönhető az irodalom új polgári formáinak kialakulása: az almanach, a divatlap, a szalonköltészet.¹⁵ Hatalmas áramlattá duzzad ez az irodalom, amely alulról hatva fölfelé átítatja a kor egész költészetét.¹⁶ Benne jut egyeduralomra a kispolgár lelki kielégítését szolgáló, virtuozitásba és külsőségekbe csapó triviális romantika, amely Fouqué, Schulze, Kind, Raupach, Houwald, Castelli stb. írásait teszi a kor legnépszerűbb olvasmányává.¹⁷

A szépirodalmi igények demokratizálása legteljesebben a sajtóban nyilvánul meg. Benne találja meg a biedermeier a legalkalmasabb eszközt a terjedésre és ez teremti meg az irodalmi élet anyagi alapjait. Először van szükség nagyobb számban írói féltehetségekre, akik képességeiket foglalkozás-szerűen a napi események irodalmi jellegű feldolgozására, a kispolgár belletrisztikai kívánságának kielégítésére szánják.¹⁸ Így vált lehetségessé, hogy az irodalom nemcsak papok

¹³ L. Cysarz: i. c.

¹⁴ Idézte Benno v. Wiese cikkében: Zeitkrisis und Biedermeier in Laubes „Das junge Europa“ und in Immermanns „Epigonen“. Dichtung und Volkstum (Euphorion) 1935, 163. lap, kk.

¹⁵ Thienemann i. m. 180 lap.

¹⁶ I. Schneider i. c.

¹⁷ Krüger i. m. és Kleinberg i. m. 264. lap.

¹⁸ Baumert: Die Entstehung des deutschen Journalismus. Eine sozialgeschichtliche Studie, 1928. 46. lap: „So ergaben sich gerade für diejenigen Schriftsteller, die nicht die literarische Elite darstellen, feste Arbeitsverhältnisse.“

és tanárok mellékfoglalkozása, hanem megélhetés is lett. Ez teszi érthetővé, miért éppen ezen a ponton lépnek a magyarországi zsidók az európai irodalomba.

Mindazok az erők, melyek a klasszika-romantika irodalmának a szélesebb társadalmi rétegekben való elterjedését okozták, alkalmasak voltak geográfiai elterjesztésére is. A klasszika és a romantika, valamint az egész német irodalom elterjedését Magyarországon, Mária Terézia és II. József egységesítő nevelési és germanizáló törekvései készítették elő. Ezek teszik a német nyelvet ismertté a Monarchia népei között és vonják be az értékeesebb elemet a német szellemi életbe. A 18. század végéig a magyarok nem igen tudnak németül. 1769-ig Sárospatakon senki sem beszélt németül.¹⁹ Néhány évtizeddel később magyar írók németül társalognak és leveleznek.²⁰ A 18. század végére Csehország, a mult század 30-as, 40-es éveiben²¹ zsidók közvetítésével Galicia is bekapcsolódik a német irodalomba. Az egységesítő és németesítő felvilágosodásnak következménye a német biedermeier széles földrajzi elterjedettsége Középeurópában. A felvilágosodástól kezdve mindaddig, amíg a herderi nemzetfelfogás nem önállósítja a kis népeket, a német nyelv szerepe a Monarchiában hasonló a középkori latinéhoz: nemzeti különbség nélkül kulturális egységbe tömöríti a különböző népek művelt rétegeit, jelen esetben a középkortól eltérőleg a zsidókat is. A Rajnától a Dnyeszterig terjed el a divatlap-kultúra hatalma, Kölnytől Lembergig ugyanolyan rossz, epigon utánzatokat, verseket és elbeszéléseket, aforizmákat és humoreszkeket közölnek a mind népszerűbbé váló német folyóiratok. Pestnek épúgy, mint Pozsonynak, Lembergnek éppenúgy, mint Zágrábnak megvolt a maga folyóirata.²² A

¹⁹ Császár Elemér: A német költészet hatása a magyarra a 18. században. Akadémiai értekezések XXII. k. 1915.

²⁰ Pukánszky: i. m. 385 l.

²¹ Nagl-Zeidler-Castle: i. m.

²² Kornfeld V. M. 1855. augusztus 29-én Husztról kelt levelében megköszöni Rumynak, hogy katolikus hitre térését a Pressburger Zeitungban és a budai Ephemeridesben közzétette. Megjegyzi, szeretné látni a lengbergi Mneimosynét, amelyben egy és a zágrábi folyóiratot, amelyben két verse jelent meg. Ez is mutatja a Monarchiának kulturális egységét a 19. század elején.

pesti Pannoniában és Spiegelben megjelentek bécsi és prágai, sőt leMBERGI írók versei. Saphirt nemcsak Bécsben tartották a kor egyik legkiválóbb, voltairei nagyságú szellemének, hanem Csernovitzban is, ahol épenúgy tartott nagyszerű felolvasásokat, mint Pesten vagy Prágában.

A klasszika-romantika irodalma először közvetlenül Németországból, később csak Bécs közvetítésével került Magyarországra. Enek oka az a császári intézkedés volt, amely minden szellemi kapcsolatot Németországgal szigorúan megtiltott²³ és így maga gondoskodott a hazai német irodalom elsorvasztásáról.

Bécsben később kezdődött meg a német klasszika kultusza, amelyet főképpen Schreyvogel folyóirata, a Sonntagsblatt emelt 1807-től kezdve.²⁴ Ausztriában a leszálló klasszikus-romantikus költészet az itt erősen ható barokk hagyományokkal olvadt össze és hatolt Bécsen keresztül Magyarországra népeihez. Bécs volt hosszú időn keresztül a Monarchiának nemcsak politikai, hanem szellemi középpontja is, kulturális mintaképe Ausztria-Magyarország művelődő polgárainak. Csaplovits írja, hogy a Bécsből visszatérő városi polgárok előkelőbb embereknek számítottak és szülővárosukban bécsi szellemet és szokásokat terjesztettek.²⁵

A zsidó írók legtöbbje, amint azt a továbbiakban látni fogjuk, nem Bécsben, ahol a zsidók lakhatása e korban igen meg volt nehezítve, hanem Prágában ismerkedett meg a klasszikus német irodalommal, néhányan pedig a magyar városokban, főképpen Pozsonyban és Pesten, ahol legfőbb virágzását élte e korban a német kultúra.²⁶

²³ Szekfű: Magyar Történet VII. 213. lap.

²⁴ Nagl-Zeidler-Castle: i. m.

²⁵ Csaplovits v. Johann: Gemälde von Ungarn. Pesth. — L. minderről Szemző Piroska: Német írók és pesti kiadók a 19. században (1812—1879). N. Ph. D. XLVII. k. 1931., Farkas i. m.: 232 és 249 lap., Koszó: Ungarische Romantik, a Gragger-émlékkönyvben, Berlin-Leipzig 1927. 146—155. lap., Zolnai B.: Bécsi biedermeier. Szépphalom 1930. 278—280. lap.

²⁶ Nagl-Zeidler-Castle II. k. 1029. lap szerint Pest, Buda, Sopron, Pozsony és Kassa voltak a német szellemi élet szempontjából a legfontosabb városok.

De a biedermeier szelleme nem hatolhatott volna a hazai németiség és zsidóság irodalmába, ha még nem alakultak volna ki itt is, a közönségben és az írókban is, az átvétel és befogadás irodalomszociológiai körülményei.

XII.

A közönség és az írók.

A zsidók gazdasági helyzete a biedermeierkorban. — A városbatömörülés. — Az olvasóközönség összetétele. — A zsidók mint irodalmat fenntartó réteg. — A sajtó. — A rabbinizmus ellentállása. — A zsidók német irodalmának feloszlása „gettó” és asszimilált irodalomra.

Új irodalmi ízlés csak akkor terjedhet el a társadalomban, ha az új szellemnek hódolók száma elég nagy, befolyásuk elég jelentős, irodalmi tudatuk elég fejlett ahhoz, hogy ők határozzák meg az irodalmi élet uralkodó irányát.¹ A 19. század huszas éveitől kezdve a polgárság két új réteget asszimilál az irodalom síkján: az arisztokráciát és a zsidóságot. Velük együtt juttatja uralomra szellemét az elkövetkező évtizedekben.

A már kifejtett szellemi és lelki tényezőkön kívül a gazdasági és társadalmi fejlődés két irányzata vitte a zsidókat a német olvasóközönségbe: a gazdasági élet meginduló kapitalizálódása és a zsidóság urbanizálódása.³

A harmincas évekig a zsidóság a nagyobb uradalmi, mezőgazdasági centrumokban helyezkedik el. Legfőbb gazdasági funkciójuk a terménykereskedelem.⁴ Ők szállítják el a földesurak birtokairól a terményeket, bort, gabonát, gyapjút és gondoskodnak külföldi értékesítéséről. Ha nem így volna — mondja Széchenyi, mikor Magyarország fejletlen kereskedelmét tárgyalja — minden földesurra rászáradna a terménye.⁵ Ez a foglalkozásuk, valamint a kocsmabérlés, a faluhoz kötötte a zsidókat. Hozzájárult még ehhez a német városi pol-

¹ Schücking Levin L.: Die Soziologie der literarischen Geschmacksbildung. Leipzig-Berlin 1931. 99—102. lap.

² Nagl-Zeidler-Castle II. k.

³ Ruppin A.: Soziologie der Juden. I—II. Berlin 1931.

⁴ Szekfü: i. m. VII. k.

⁵ Széchenyi: Hitel. M. Tud. Ak. kiadása. 1904. 125. l.

gároknak a zsidó konkurenciától való félelme, amely őket a társadalom legtevékenyebb zsidóellenes elemévé tette. Sikertült is nekik a biedermeier korig a zsidókat a városoktól távoltartani. Emiatt az erős ellenállás miatt eleinte a városok szomszédságában levő földesúri birtokokon telepedtek le és megvárták, amíg a gazdasági élet megváltozott törvényei és a győztesen előrehaladó liberalizmus szelleme megnyitotta előttük a kapukat. A városi zsidó hitközségek történetét tárgyaló monografiák legtöbbje a fejlődésnek erről az útvjáról számol be. A városi zsidó társadalmon belül a külvilággal érintkező nagykereskedő és az egyetlen megengedett szabadfoglalkozást űző orvos, a német műveltség és asszimiláció első hordozója.

Tanulságos ebből a szempontból a „Pannonia“, az első biedermeier jellegű folyóirat előfizetőlistája. A 234 előfizető közül kb. 24 a zsidó; ez a százalék kétségtelenül felülmúlja arányszámukat a városi lakossághoz viszonyítva is. A Pannonia első előfizetői arisztokraták, tanárok, színészek, hivatalnokok és zsidók. Utóbbiak neve mellett rendszerint az szerepel, hogy „Grosshändler in Pesth“ vagy „Grosshändlerin in Pesth.“ Saphir első műve a „Poetische Erstlinge“ (1821), előfizetői ugyanazokból a társadalmi körökből kerülnek ki, csakhogy a zsidók száma az összeseknek kb. a fele. A névsorban megtaláljuk Bäuerle, Castelli, Kisfaludy Károly, Br. Orczy Lőrincz, Rummy, Szemere Pál és több arisztokrata nevét. Mindez mutatja, hogy először a felvilágosodás az elmélet, majd a biedermeier a belletrisztika, végül a „Junges Deutschland“ a politikai tevékenység területén emancipálta a zsidót. A biedermeier-korban az irodalmon kívül eső területeken még teljes erővel éltek a feudális hagyományok.

A korabeli külföldi utazók is bizonyítják, hogy a városi zsidóság barátja volt az irodalomnak és a művészetnek, szorgalmas látogatója a színházaknak.⁶ Még a falusi zsidóság körébe is elhatott több helyütt az új műveltség. Elsner szerint Magyarországon több helyen a zsidó a civilizáció egyetlen

⁶ Ellrich, August: Die Ungarn, wie sie sind. Berlin 1851. 204—205. l.

hordozója.⁷ Egy eldugott kis vágvölgyi faluban Paget John megkérdezte egy ottani zsidó, Walter Scott él-e még és nagy csodálkozására megmutatta neki a Ivanhoe egyik német fordítását, amit éppen akkor olvasott.⁸

Az irodalom sohasem játszott olyan nagy szerepet a társadalom életében, mint éppen e korszakban.⁹ Nemcsak a zsidóság került bele ekkor a német irodalomba, hanem a német költészet is a zsidó nép szellemi rétegébe. A 30-as évektől kezdve egymásután alakultak a zsidó olvasóköri és klubok, amelyek ugyan a magyarosodás nevében indultak meg, de egyelőre még német szó és könyv vagy folyóirat uralkodott bennük.¹⁰

A legjobb bizonyítéka az irodalmi érdeklődés demokratizálásának: a korabeli sajtó, amely ekkor éli első virágzását. Kialakul a „személytelen közönség”,¹¹ és mecénás helyett a széles rétegek tetszése lesz az írók sorsának legfőbb meghatározója. A biedermeier-kor epigon írójának legfőbb célja, hogy a közönség tetszését bármilyen módon megnyerje. A divatlap jellegét is az a törekvés határozza meg, hogy a közönség minden kívánságának eleget akar tenni. Jellemzőek ebből a szempontból a korabeli színikritikák. Saphir pl. kritikus működését a pesti Pannoniában úgy fogja föl, hogy feladata a közönség érdekeit megvédeni a színházzal szemben. Csak később kerül a kritikus szembe a közönséggel is, mint a magasabb esztétikai szempontok hű őre.¹² Saphir stílusának legfőbb jele a minden áron hatniakarás a közönségre.¹³

Alacsonyabb síkon még él a barokk irodalom mecénás rendszere. Kornfeld 1827-ben csak pártfogó segítségével

⁷ Elsner I. G.: Ungarn durchreiset, beurtheilet und beschrieben. Leipzig, 1840. II. kötet 10. lap.

⁸ Paget John: Ungarn und Siebenbürgen politisch, staatlich und economisch. Leipzig 1842. I. k. 98. lap.

⁹ Schücking: i. m. 46—47. lap.

¹⁰ Grossmann Zsigmond dr.: A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt. (1835—1898.) Bpest. 1916.

¹¹ Thienemann i. m.

¹² L. Schücking 11. l.

¹³ Kösterich: i. m.

tudja kiadni „Biblische Perlen“ című könyvét. A mecénás Lämmel zsidó bankár Bécsben, a magyar dohánymonopolium tulajdonosa.¹⁴ Neki és feleségének ajánlja művét. Felesége — jegyzi meg Kornfeld — ért valamit az irodalomhoz. Maga Lämmel bankár tehát nem értett hozzá semmit. Rumyt kérte a szerző az előszó megírására: „Schreiben sie gefälligst so viel Vortheilhaftes von mir, als sie etwa verantworten können“ és neve alá írja minden meglévő titulását: „Dafür bekomme dann mehr vom Verleger und auf Herrn von Lämmel macht es grossen Eindruck und ich kann vielleicht dadurch auf meine Studienjahre gut unterstützt werden“.¹⁵ Weil Fülöp is, árvízkönyve¹⁶ bevezetésében kijelenti, hogy csak egy „magas névnek“ köszönheti műve megjelenését.

A közönség tetszésének megszerzésére irányuló törekvés megnyilvánul a folyóiratok tartalmának megváltozásában. A felvilágosodás korában, de még a huszas évek elején is nagy a tudományos cikkek száma. Ezek azonban később helyet adnak a szórakoztató írásoknak. A felvilágosodás inkább az eszmét, a biedermeier inkább a közönséget szolgálja.

Verschmähet nicht die Blüten emsiger Stunden
Nur euren Vergnügen sind die Zarten geweiht.

Így kezdődik a pesti Pannonia első számának bevezető versikéje. Úgy látszik azonban, hogy a közönség mégis soknak találta a tudományt a Pannoniában, mert három évvel később kénytelen a következőket ígérni: „Das Unterhaltende wird stets vorwalten, und daher das Wissenschaftlichere nur etwa ein Drittel des Raumes einnehmen.“¹⁷

Közismert a zsidó írók jelentékeny szerepe ezekben a biedermeier folyóiratokban.¹⁸ Rámutattunk arra is, miként áramlik be a zsidóság, mint *közönség* a hazai-német irodalomba. Itt a zsidó olvasóközönség *belső* rétegződésével akarunk foglalkozni.

¹⁴ Székfű: i. m.

¹⁵ Kornfeld levelei Rummy-hoz. M. Tud. Ak. Irodalmi levelezés 4r 21. k. 3. levél.

¹⁶ Denkbuch der Überschwemmung in Pesth und Ofen. Pesth 1855.

¹⁷ Pannonia 1821. évf. 51. sz. „Ankündigung der Pannonia.“

¹⁸ L. Osztern i. m.

A zsidóság európaizálódása lemérhető azon az ellenálláson is, amelyet a rabbinizmus tanusított ezzel az áramlattal szemben. Rabbi Szófér (Schreiber) Mózes, a rabbinizmus legkiválóbb és legharcosabb képviselője a 19. század első felében (meghalt 1839-ben), gyermekeihez szóló erkölcsi végrendeletében¹⁹ az európai kultúra hatásától óvni akarja és így inti utódait: „A dessauai Rabbi Mózes (Mendelssohn) műveit kézbe ne vegyétek, hitetek akkor soha meg nem rendül.... Leányaink olvassák a mi német-zsidó könyveinket, amelyek bölcseink példázatain épülnek, de semmi egyebet. Színházba soha ne járjatok, Isten titeket attól mentsen. Igen szigorú tilalommal tiltom meg ezt nektek. Ha szavamat követitek, részesülni fogtok Isten kegyében és a Templom felépítésének örömeiben.”²⁰ A rabbinizmus az egész vonalon felvette a harcot a meginduló asszimiláció ellen.

De e küzdelem ellenére a rabbinikus hagyományok között élő zsidóság körében is kialakul egy németül olvasó réteg, főképpen Pozsonyban és a hatása alá tartozó területeken. Ez a réteg fenntartó eleme az ú. n. gettóirodalomnak, a Horowitzok, Sternek írásainak. Táji és szociológiai oka ennek az, hogy a pozsonyi zsidóság a Kelethez való közelsége miatt beletartozik a rabbinizmus zárt közösségébe, de olyan közel van Bécshez is, hogy nem tudja kivonni magát a Nyugat kultúrájának hatása alól sem. Ennek azonban inkább külső nyelvi és irodalmi formáit veszi fel, a szellemi alaprétteg változatlanul a zsidóság történeti kultúrája.²¹ Így oszlik a község is és az irodalom is a biedermeier-korban két világosan szétváló részre: gettóbelire és asszimilánsra. Az előbbi ugyan átnyúlik még a század második felébe is, de belső fejlődésén különösebb változás nem esik. Annál jelentősebb az utóbbi a zsidóság és Európa további kapcsolatainak története szempontjából.

¹⁹ A rabbinikus morálirodalom kedvelt műfaja a „végrendelet”, amely rendszerint tömör összefoglalása egy élet tapasztalatainak és iránymutatás az utódok számára.

²⁰ Szófér S'lómó: Chut Ha-M'sullás. (Hármas szál. Három rabbi életrajza.) Munkács 1893. 37. lap.

²¹ L. erről cikkemet a D. U. H. Bl. 1953. évf.-ában.

Ugyanez a kettéoszlás nyilvánul meg természetesen a biedermeier zsidó írói között is. A gettóirodalom oldalán helyezkednek el Stern Miksa Emánuel, Horowitz Lipót, mint jellemző típusok, a másik oldalon Saphir M. G., Hugó Károly, Kornfeld V. M. stb. Miképen nyilvánul meg hagyományhoz kötöttség és asszimiláció a zsidó íróknak a közösséghez és a közönséghez való viszonyában, munkáikban, sőt életük folyásában, mindazt egy későbbi fejezetben fogjuk tárgyalni.

XIII.

Irodalmi kezdetek.

A zsidók nem-héber nyelvű irodalmi munkássága először jiddis nyelven indul meg. — A jiddis nyelv. — Magyarországi irodalma. — Saphir jiddis komédiája. — A zsidók latin nyelvű irodalma. — A felvilágosodott abszolutizmus és a német zsidó irodalom kezdetei. — 1819. — Zsidók szerepe a sajtóban, lírában, prózában és drámairodalomban. — Hugó Károly. — Az átmenet a „Fiatall Magyarországnak” korszakába.

Mielőtt a magyar zsidóság német nyelvű irodalmi működésének első nemzedékét vizsgálónk, egy pillantást kell vetnünk arra a két nem-héber nyelvre, amelyen zsidók Magyarországon a német irodalomban való feltűnésük előtt gondolataikat írásban lerögzítették: a jiddis és a latin nyelvre.

Jiddisül beszélt a magyar zsidóság a maga túlnyomó egészében a 19. század közepéig, a német csak lassan szorította ki, a magyar nyelv pedig csak a 19. század utolsó negyedében jutott végső uralomra a magyar zsidóságban. „Die Juden schwatzen ihr Kauderwelsch neben den landesüblichen Sprachen fort“ — írja Csaplovits¹ 1829-ben. Még 1843-ban is arról számol be a „Századunk“ egyik száma, hogy a zsidók Magyarországon „zagyvalékukkal élnek“.² A történeti hagyományaiban erősen bennegyökerező zsidóság és a német nyelv találkozása adja a hebraizált német nyelvet, a jiddist.³ A jiddis nyelv kétharmadrészben német elemekből áll, természetesen megkönnyítette a német asszimiláció útját.

¹ Csaplovits: i. m. I. k. 223. l.

² Századunk: 1843. évfolyam 9. sz.

³ Dubnow: i. m. (héber nyelvű történet) VI. k. 213. l. és 258. l. L. még Wagenseil: Belehrung der jüdisch-deutschen Red- und Schreibart. Königsberg, 1699. Többek között jiddis nyelvű Artus-mondát is közöl.

Ennek a legelterjedtebb zsidó nyelvnek a kialakulása már a 11. században kezdődik. A Németországból a 11. századtól kezdve kiüldözött zsidók elviszik nyelvüket Lengyelországba is és mivel műveltségük magasabb, mint a szláv zsidóké, rövid idő alatt germanizálják a keleti zsidóságot. A zsidók különben nemcsak a német nyelvet alakították át a maguk képeire, hanem más európai és ázsiai nyelveket is⁴.

A jiddis irodalom csak a 16. században kezd kialakulni. A történeti zsidóság és kifejezője, a rabbinizmus nem értékeli ezt a nyelvet, az Exilium szomorú következményét látja benne és csak a hébert tartja a zsidó vallás és szellem egyetlen hordozójának. A jiddisnek csak annyiban enged teret, amennyiben a héberül nem tudó asszonyok számára ad vallási tanításokat, történeteket, imákat és így elmélyíti hitüket. Ez magyarázza, miért alakult ki a jiddis irodalom csak a könyvnyomtatás korában. A nyomtatott könyv a vallás elmélyítésének egyik legfőbb eszköze. Ez az irodalom már a 16. század közepén jelentkezik nálunk Magyarországon. Kismarton volt ennek a központja. Az itt élő Szofér Avigdor jiddisre fordított imakönyve már 1549-ben jelent meg Krakkóban.⁵

A jiddis irodalom a tudatosság fokára egészen későn, csak a 19. század legelején jutott.⁶ Érthető tehát, hogy Magyarországon világi irodalmi alkotást jiddis nyelven alig találunk. Tárgyalt korszakunkban csak egy, a mi szempon-tunkból igen érdekes munkáról tudunk, mégpedig Saphirnak a csak kéziratban maradt „Der Falsche Kaschtan. E Schnoke in zwei Akten“ című bohózatáról.⁷ A kéziratforma bizonyítja, hogy ez az irodalom itt még nem jutott a tudatosság szintjére. A munka ennek ellenére igen népszerű volt és ebben a formájában terjedt szélesebb rétegekben. E bohózat kb. 1820 körül keletkezett és bizonyos mértékben tükrözi a haladók és konzervatívok harcát az óbudai hitközség-

⁴ Loewe H.: Die Sprachen der Juden. Köln 1911.

⁵ Löw L.: Gesammelte Schriften IV. k. 455. l.

⁶ Böhm: Die Zionistische Bewegung. Berlin 1920—21.

⁷ Kiadva Magyar Zsidó Szemle 1900. 327—341. l. E bohózatnak megvolt valamikor a párja is: „Die falsche Catalani“. Catalani e kor igen népszerű operaénekesnője volt.

ben, amelyben Saphir apjának nagyobb szerepe volt. Drasztikus erővel megírt pasquillus ez, amely a hitközség maradi és erőszakos vezetői ellen irányul. Túlzoán naturalisztikus, rikító színekkel fest, de minden előzmény nélkül a zsidó nép beszélt nyelvén eleven, csípős, szellemes komédiát ír, amely Saphir legjobb írói alkotásai közé tartozik.⁸ Jellemző Saphir fejlődésére, hogy fiatal korában a tehetség komolyabb jeleit mutatta, mint később. Férfi és öreg korában írói tehetsége humorista gépezetté változott, amely napról-napra ugyanazon eljárás szerint készítette a hatásvadászó írásokat. Más szempontból is jellemző ez a jiddis bohózat Saphir fejlődésére. Ugyanakkor, amikor azt a zsidóságot, amelynek körében élt, a legnyersebb erővel állítja elénk, a meztelen és csúf valóságra semmi lepelt tenni nem akar, írta azokat a túlzoán idealisztikus, fellengző, pszeudoromantikus költeményeit, amelyek 1819-től a Pannonia folyóiratban és 1821-ben külön verskötetben jelentek meg. A „Der falsche Kaschtan“ és Saphir hazugul romantikus költeményei ellentétes jelenségek. A biedermeier irodalmi szemlélet nem engedte meg Saphirnak a naturalisztikus irányba való fejlődést. A realitásra való törekvése s a biedermeier-kor szelleme ütköztek össze benne és eredményezték humorát.

Az európai nyelvek közül először latin nyelven írtak zsidók Magyarországon. Ennek a jelentősége azonban csekély, mivel latinul tisztára tudományos és kivétel nélkül orvostudományi disszertációk jelentek meg. Az első latinnyelvű zsidó író természetesen az első zsidó, aki Magyarországon orvosi diplomát kapott: Österreicher József Manes, Balatonfüred első fürdőorvosa. Disszertációja 1781-ben jelent meg: *Analyses aquarum Budensium. Budae 1781.*⁹ A könyvészet

⁸ A bohózat tartalma a következő: Reb Gümperch Kropp, a hitközség maradi elnökének leányába, Gellébe szerelmes Feischl, a község muzsikusa és Schmelke is, aki hochdeutsch nyelvre tanítja a leányt, de azért mindig beleesik a jiddis hanghordozásba. Feischl megkéri Reb Kropp leánya kezét, de természetesen nem kapja meg. A ravasz muzsikus kifog Kroppon s az egész hitközségen, kiadja magát Kaschtannak, a népszerű kántornak és így férkőzik a hitközségi elnök házába.

⁹ L. életrajzát Reich I.: *Bet-El, Ehrentempel verdienter ungarischer Israeliten. Budapest. 1867. I. k. 1—7.*

még sok ilyen latinnyelvű, zsidó szerzőtől származó értekezésről tud.¹⁰

A németnyelvű irodalomban való fellépés összefügg a felvilágosodott abszolútizmus rendszerével. Ezen belül érezték a zsidók először, hogy helyüket a gazdaság és bizonyos mértékben a társadalom síkján az állam elismeri. Európai történetük folyamán először érezték kötelességüknek, — és ezt el is várták tőlük — hogy az állam ünnepein, győzelmek, békekötések, koronázások, királyi gyászok alkalmából, ők is részt vegyenek¹¹. Az uralkodók, fejedelmek és főurak szívesen vették a héberül írt üdvözlő verseket vagy beszédeket, amelyeket a zsidók rendszerint kinyomtatva és díszes formában adtak át az ünnepeltnek. De mivel a zsidók számára fontos volt, hogy az ünnepelt alattvalói hódolatukról teljes értesülést szerezzen, rendszerint német fordítással nyomtatták ki ezeket a költeményeket, vagy beszédeket. A zsidóságnak és Európának ezen a külső, állami találkozóponóján kezdődik meg a zsidóság németnyelvű irodalma. Ilyen írásokkal kezdte Saphir is német írói pályáját.

A bibliográfia sok ilyen műről tud Magyarországon is a 18—19. század fordulóján.¹² Már 1808-tól kezdi a németet a magyar nyelv felváltani.¹³ Az első németnyelvű üdvözlő irat az óbudai hitközségé, 1789-ből, II. József felgyógyulása alkalmából.¹⁴ Ez a műfaj tovább él a biedermeier korában is, főképpen Kornfeld V. M. a lojális költeményeknek fáradhatatlan szállítója. Összegyűjtve kiadta őket 1866-ban „Blüthen der Treue“ címen.

Mindez azonban még kívül esik az irodalmon. Az öncélú belletrisztika síkján először — és egyszerre többen — 1819-ben jelentek meg.

Két önálló szépirodalmi munkával léptek föl ebben az

¹⁰ Venetianer: i. m.

¹¹ Priebatsch: i. m. 615. l.

¹² Venetianer: i. m.

¹³ Pintér: i. m. V. k. 878. l.

¹⁴ Freudiges und öffentliches Dankopfer der althofner Judengemeinde über die vollkommene Genesung Sr. Majestät Joseph des II. und die glorreichen über die Türken gewonnene Siege. L. még Ballagi G.: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Budapest, 1888. 199. l.

évben: Kornfeld V. M.: *Der Dichter, ein lyrisch — didaktisches Gedicht* és Feuchtmann Simon: *Versuche in den Zweigen der deutschen Dichtkunst*. Az első orvostanhallgató volt Pesten, a másik, amint a könyv címében jelzi: „öffentlicher und gerichtlicher Translator der hebräischen Sprache.“ Ezenkívül tanító volt, amint könyve bevezetéséből kiderül.

Jellemző, hogy e két munka valójában nem költészetet ad, hanem inkább költészetről szóló reflexiót. Ez bizonyos mértékben még irodalomelőtti fok. Mint aki, mielőtt a számára eddig ismeretlen házba belépne, a kapu előtt körülnéz és megszemléli a házat. Kornfeld didaktikus költeményében a költői alkotás dicséretét és lélektani jellegét igyekszik megadni, Feuchtmann pedig bukdácsoló hexameterekben igen gyöngye verstant ír. Kéri, legyenek elnézéssel iránta, mert a német nyelv számára „eine erlernte und nicht (eine) Muttersprache.“ A verstanhoz még egy „drámai kísérletet“ is hozzáfűz: „Rosa das Fischermädchen“, amelyben dilettáns formában triviáloromantikus és aufklärista elemeket vegyít. E két mű Pesten jelent meg és Pesten történt a zsidók első fellépése a sajtóban is, ugyancsak 1819-ben. Érthető, hogy Pest az első központja ennek a németzsidó irodalomnak. Nagykereskedői házak csak Pesten és Pozsonyban voltak ekkor, mégpedig Pesten 157, Pozsonyban 2,¹⁵ s Pest az egyetlen egyetemi város. Ezek a gazdasági és kulturális tényezők magyarázzák, hogy Pesten és Pozsonyban tömörül ezt az ízlést fenntartó társadalmi réteg. Pest az „asszimilált“, Pozsony a gettó-színezetű irodalom központja. Festetich Károly Sándor gróf nyitotta meg először az utat a zsidóknak Magyarországon a sajtó felé. Pannonia c. folyóiratában, az 1819. május 8-i 9. számban lép fel először zsidó újságíró, mégpedig Saphir M. G.: „Papillotten“ c. néhány soros tréfás elmefuttatásával. Ez a műfaj az, ami később humoros cikké, vagy felolvasássá bővül és ami felemeli Saphirt a világhír szárnyaira. A Pannoniában megjelent írásai teszik ismertté és népszerűvé, ezeknek köszönheti, hogy Gräffer már 1820-ban meghívja magához Bécsbe. Ugyanebben a divatlapban jelennek meg

¹⁵ Takács Mária: *Társadalmi állapotok és törekvések Magyarországon. 1850—1847*. Budapest. 1909. 50. l.

szentimentális és romantikus költeményei, szatirikus epigrammái és humoros versei, amelyeket „Papillotten“-jeivel együtt „Poetische Erstlinge“ címen ad ki könyvalakban 1821-ben. Ez az első verseskötet Magyarországon zsidó írótól nem héber nyelven. Nevéhez fűződik még egy műfaj megindítása: a színikritikáé. Egyelőre itt még nem mutatkoznak meg a későbbi hirhedt, támadó kritikus oroszláncörmei. A közönség szempontjából vizsgálja az előadást és a gyilkos gúny nyilait egyelőre csak a színészekre irányítja. Kisfaludy drámáiért éppen úgy lelkesedik, mint a magyarországi biedermeier közönség túlnyomó része.¹⁶ Rosenthal Sámuellel, az Iris és Spiegel későbbi szerkesztőjével együtt írnak először novellákat. Rosenthal elbeszélései, amelyek 1820-ban jelentek meg először, a triviáloromantika ismert kliséi alapján készültek.¹⁷ Saphir ugyanekkor lép föl egy csak két évtizeddel később uralomra jutott műfajjal; az életképpel. „Argonauten-Zug oder meine Fahrt nach der Margarethen Insel auf dem Dampfboot Caroline“¹⁸ elevevességben, szellemességben, élet-szerűségben, írói alakításban Heinevel is felveszi a versenyt. De úgy látszik, Saphir ezen a területen megelőzte korát. Két évtizeden keresztül a triviáloromantika uralkodik az elbeszélés terén, amelyhez rendszerint a francia, ritkábban az angol irodalom szállítja az anyagot. A biedermeier hanyatlásával jelentkezik csak nagyobb számban a korai realizmus kedvelt műfaja: az életkép.

A sajtóban való szerepük 1819-től kezdve mindinkább nő. Kornfelden, Rosenthalon és Saphiron kívül 1819-ben C o h n Karl, a kornak aránylag tehetséges lirikusa is a Pannoniában lép fel. A Pannonia, a zsidó írók első otthona már 1822-ben megszűnik, de már 1825-ben megindul az Iris, amelynek Rosenthal a társszerkesztője és az osztrák zsidó biedermeier írók egész sora lép fel benne. Köztük a legkiválóbbak egyike F r a n k l L. A., akinek egy balladáját A r a n y János fordította magyarra. Az Irisben kezdi meg működését

¹⁶ L. pld. Pannonia 1820-as évf. 3. szám Stibor Vajda előadásáról.

¹⁷ L. Der Brief, Peppernik álnéven. Pannonia 1820. évf. 53. sz. v. Der Eisvogel u. o. 1820. 54. sz.

¹⁸ Pannonia 1820. 59. sz.

Hugó Károly is. Az Iris megszűnése évében, 1828-ban indul meg a kor leghosszabb életű és legnépszerűbb folyóirata, a Spiegel (1852-ig). Rosenthal ennek egyedüli szerkesztője 1841-től kezdve. Több zsidó munkatársa van a pozsonyi Pannoniának, főképen 1841—1848 között a zsidó Neustadt Adolf vezetésével, az Aehrenlese-nek (1827—29), a Pressburger Aehrenlese-nek (1830—1836-ig) és a: Die Biene-nek (1830—32).¹⁹

A líra terén szerepelnek az említetteken kívül Oppenheim Ignác Bernát, Saphir Zsigmond, a fiatalon elhunyt Saphir Sámuel, Goldschmidt Ignác, azonkívül még több, az ujságok tiszavirág életével együtt elmúló író.²⁰ A humorban hűségesen követik Saphirt: Horovitz Lipót, és Stark Leó.

A negyvenes években zárul le a zsidók biedermeier tevékenysége a sajtó keretén belül. Dr. Saphir Zsigmond, a híres humorista unokaöccse, 1839-ben megalakítja a Pester Thageblattot (1839—1845), Klein Hermann a Der Ungar napilapot (1842—49). Mind a kettő, de főleg az utóbbi az ifjúnémet, politikai érdeklődésű új szellem eleven kifejezője. A biedermeier belletrisztikai korlátaiból a német polgársággal, magyar nemességgel együtt a zsidóság is áttör a politika területére. Ekkor lépnek fel az első zsidó politikai egyéniségek: Falk Miksa,²¹ Einhorn Ignác²² Heilprin Mihály.²³ Működésük és irodalmi szerepük kívül esik a munka keretén.

E kor egész irodalmi működése a sajtó köré csoportosul. Mindazok, akik önálló irodalmi művel léptek fel, rendszerint szorgalmas munkatársai a folyóiratoknak is. Ennek okát

¹⁹ L. Osztern i. m.

²⁰ Osztern művében (59. l.) a statisztikai kimutatás a zsidó írók számáról teljesen megbízhatatlan.

²¹ Politikai vezércikkíró, Széchenyi bizalmasa, Erzsébet királynő magyar nyelvtanítója és országgyűlési képviselő. Szinnyei: Magyar írók III. k. 94. l.

²² Szemere Bertalan miniszterelnök titkára és a sajtóiroda tagja volt. U. o. IV. k. 628. l.

²³ Kossuth népszerűsítője külföldön, országgyűlési képviselő. U. o. IV. k. 1089. l.

megtalálhatjuk a biedermeiernek polgári jellegében, amely magához vonzza, leegyszerűsíti, a köznapi használatra alkalmassá teszi az irodalom magasrendű alkotásait és formáit. E korban még nem válnak szét tudatosan az ujságírói és irodalmi műfajok. Saphir önálló kötetekben megjelent művei sohasem egyebek, mint a gyorsan elmuló napi ujságtérmekek könyvben állandósított formái. Emiatt fejlettebb ízlésű kortársai már saját korában is megrótták. Első műve, a „Poetische Erstlinge“ e miatt részesült korholásban a Gemeinnützige Blätter kritikásától.²⁴ Még unokaöccse is felhívja figyelmét arra, hogy amit az ujság elbír, még nem felel meg a könyv követelményeinek, jól tette volna, ha megjelenés előtt írásait átnézte volna.²⁵ Ez a többször elhangzó intés azonban nem hatolt a kor íróinak fülébe. Horovitz a Humoristisches Triumviratban (1835) és a Lachtauben-ben Saphirhoz hasonlóan ujságban megjelent tréfáit adta ki.

A líra terén Saphir 1821-ben megjelent verskötetét Stern Miksa Emánuel kis verses füzete követi. Írói mintaképe Saphir. Még a könyvcímében is utánozza: „Einige halb-reife Erstlinge. Von M. E. Stern aus Pressburg. Pesth 1824.“ A korabeli kritika igen lesújtóan nyilatkozott erről a munkáról,²⁶ azonban figyelembe kell venni: e versfüzet egy 13 éves fiúnak a próbálkozása volt. Itt jelentkezik először Magyarországon a gettószínezetű irodalom. Stern teljesen a héber kultúra környezetében nevelkedett és nőtt fel és ebben a német verseskötetében is, a korabeli héber irodalommal való kapcsolatait tárja elénk. A romantikus transzcendentáлизmust vonja le a biedermeier édeskés, virággal díszített korlátai közé Austerlitz Károly, Blumenakkorde című művében (Ein lyrisch-didaktisches Mosaikgemälde in fünf Abtheilungen. Pest 1826.) Ha Kornfeld és Feuchtmann műveire gondolunk, látni fogjuk, hogy a *didakszis* a magyar zsidók európai lírájának kezdeti foka. Ebben is megnyilvánul az, hogy egy népi közösség idegen kultúrárt vesz át és a költé-

²⁴ Gemeinnützige Blätter zur vereinigten Ofner und Pesther Zeitung 1821. évf. 54. sz.

²⁵ Spiegel 1838. évf. 14. sz., a Humoristische Damenbibliothek kritikája dr. Notustól.

²⁶ Gemeinnützige Blätter. 1824. évf.

szet helyett csak a költészetről való reflexióig jut el. Beck Károlynak, Lenaun kívül e kor kétségtelenül legtehetségesebb költőjének első verseskötete, a „Nächte“ 1838-ban jelent meg. Munkássága már a következő korszakba tartozik. A biedermeier alkalmi költészetnek ad hangot Weil Fülöp, pesti tanító, művében: „Denkbuch der Überschwemmung“ (Pest 1838.) A negyvenes éveken túl már az ifjú-német politika lantját szólaltatják meg a zsidó költők.²⁷

A szépróza csak a negyvenes években jut érvényre. Érthetővé válik előttünk ez a jelenség, ha a biedermeiert az idealista romantika és a realista Fialat Magyarország közti átmenetnek tekintjük. A túlzottan spiritualisztikus szellem távol van a novellától, amely konkrét realitást követel. Saphir 1820-ban megjelent Arabeskjei nem a valóságot, hanem valami elmosódott érzést írnak le a zsidó költőre jellemző szóvirághalmazással.²⁸ Saphirnak, mint láttuk, megvolt a tehetsége arra, hogy a való világot ábrázolja írásaiban. De ezek korukban nem találtak visszhangra. Önálló elbeszéléskötet nem is jelenik meg e korban, csak a történeti- és a gettó triviáloromantika köréből. Előbbinek Breier Eduárd, utóbbinak Horovitz Lipót a művelője.²⁹

Ugyancsak későn lép a zsidóság a dráma területére. Stern ugyan már 1833-ban megírja Saul tragédiáját a következő grillparzeri címen: „König Sauls Glück und Ende“ (Pozsony). Ez a mű azonban gyöngé, lírai színezetű, drámai formában megírt bibliai elbeszélés, nem dráma. Az első zsidó Magyarországon, aki benne él a festett falak világában, Weil Fülöp. Szinikritikus, vígjátékíró és plágiumperek szenvedő hőse. Hugó Károly a kor legnagyobb drámai tehetsége. Két szempontból is átmeneti jelenség. Drámáiban benne él a klasszika és romantika hagyománya. Világot átfogó eszméket akar megszólaltatni bennük. De jelentkezik benne a „Fialat Németország“ szociális lendülete is. A „Bankár és Báró“, a „Mátyás Király“ a Nemzeti Színházban aratnak nagy sikert. Az uralomra jutó liberalizmus és a magyaro-

²⁷ Ostern i. m.

²⁸ U. o.

²⁹ L. a könyv végén: Zsidó biedermeier írók.

sodás zárják le a zsidók biedermeier korszakát Magyarországon.

XIV.

Irodalmi hatások.

Irányszatok keverődése. — A zsidó kultúrréteg. — Az újhéber felvilágosodás irodalma. — Az első találkozások a német irodalommal. — Goethe és Schiller. — Anakreontika. — Szentimentalizmus. — A felvilágosodás moralizálása. — A romantikus költészetelmélet. — A triviáloromantika. — Horowitz: Benjamin Kohn című regénye. — A német romantika és az osztrák barokkromantika.

Ha korszakunk irodalmi alkotásait elemezzük, arra az eredményre fogunk jutni, hogy a 18. század utolsó negyedétől kezdve többé-kevésbé minden áramlattól kaptak valamit. Benne találkoznak a szentimentalizmus, az anakreontika, a felvilágosodás, a klasszika és romantika. Cysarz a német epigon irodalom vizsgálatában ugyanezekre az eredményekre jut: „(Sie) verquicken Schillerisches Pathos mit Vossischer Formenstrenge und Höltyschen Seufzern und rationalistischer Reflexion.“¹ A biedermeier minden tudatosság nélkül hagyja magára hatni a különböző törekvéseket. Ennek oka főképen abban rejlik, hogy a korszak írói nem tömörülnek egy egységes felfogást tükröző „iskolává“.

A különböző irodalmi hatások vizsgálatát bonyolultabbá teszi zsidó íróknál az a tény, hogy itt a német irodalmi hatások vegyülnek a régi és korabeli héber irodalom befolyásával. Az utóbbi hatása kétségtelenül csekélyebb jelentőségű, annak ellenére, hogy az írók legjava a lehető legalaposabb héber nevelésben részesült. A hatás feltűnő hiányát azzal magyarázhatjuk, hogy német irodalmiságuk a meglévő zsidósággal és zsidó kultúrával való szembehelyezkedésből nőtt ki. Ezt a hatalmas héber kultúrréteget igyekeznek a felejtés legmélyebb mélységeibe alászüllyeszteni. Zsidó írók azután is európai helyszerzésüket zsidó jellegük és tudatuk eltüntetésével igyekeznek megerősíteni.

Csak a gettó irodalom művelőinél tör át szabadabban, de még itt is aránylag elég ritkán, a héber kultúra. Stark Leó két talmudi anekdotát közöl a Pannoniában. Jóval

¹ Merker-Stammler: Reallexikon. 1. k. 301—307. l.

² Pannonia 1822. évf. 98. sz.

erősebb azonban a Biblia hatása. Stern M. E. nem zsidó tárgyú drámai költeményében, az „Einer Lüge Folgen“-ben könnyen szétválaszthatók a schilleri és a bibliai nyelvi elemek. Itt csak egy példát hozunk:

„Und dieser karge kaum gebliebne Rest
Des fübergrauten, graugebleichten Haars
Mit Kummer fährt in das schon offne Grab.“⁶

Bibliai drámája: „König Sauls Glück und Ende“ igen sok helyütt majdnem szóról szóra követi a Biblia szövegét. A felvilágosodás morális szelleme magyarázza, hogy a Biblia könyvei közül Salamon király Példabeszédei igen népszerűek voltak. Stern versben fordította le őket 1832-ben és Bauer Márkfi Herman 1844-ben magyarra.⁷ A gettó irodalom kisszámú művelőitől eltekintve, a Biblia hatása a zsidók német szépirodalmi munkásságában sehohsem fedezhető fel. Ez azóta is egyik jellemző negatív sajátsága a zsidók európai irodalmának. A Talmud hatása természetesen még csekélyebb. Egy későbbi fejezetben tárgyalni fogjuk a biedermeier humorral való kapcsolatait.

Jóval erősebb szálak fűzik a zsidók e korabeli német irodalmát az újhéber felvilágosodás áramlatához. Stern, Horowitz, Feuchtmann, Stark, Bauer beletartoznak mindkét irodalomba. A héber felvilágosodás jelentősége elsősorban az, hogy az Aufklärung eszméit közvetítette a magyarországi zsidókhoz. De néhány irodalmi műfaj útját is követhetjük az újhéber irodalomból a német biedermeierbe. A vallásos vagy morális jellegű, rendszerint emelkedett prózában írt elmélkedéseket Mendelssohn 1750 körül hozza a héber irodalomba. Ezt megtaláljuk Stern prózai írásaiban: a „Betrachtungen über einen Satz in den Psalmen“-ben, vagy az „Über die Macht Gottes“ c. írásokban.⁸ Még Saphir pseudoromantikus verseskötetében, a Poetische Erstling-ben is felfedezhetjük ennek jeleit. A „Lebensschwingen“ c. költeményében a felvilágosodás jellemző eszméjét a világ harmóniá-

⁶ A mű megjelent Leipzig 1858-ban. Az idézett rész Genesis 42. fej. 38. versre megy vissza.

⁷ Selomoh hasonlatai Buda 1844.

⁸ Einige halbreife Erstlinge i. m.

járól éneкли meg, de biedermeier elhajlással nemcsak a természetben, hanem a nőben és a muzsikában is megtalálja.

Kétségtelennek tetszik a prágai héber irodalom hatása Saphir és követőinek epigramm-irodalmára. Abban az időben, mikor Saphir Prágában tanult, igen népszerű volt zsidó körökben Jeitteles Jona orvos, csipkelődő, gúnyos, szellemes héber epigrammák népszerű szerzője.⁹ Még a magyar zsidók körében is olyan ismert volt, hogy a már említett Stark Leó 1817-ben kiadott héber verskötetében¹⁰ majdnem 20 oldalt szentel arra, hogy azokon közölje Jeitteles eddig meg nem jelent költeményeinek legjavát. A Jeitteles-féle epigrammák meglepően hasonlítanak tárgyukat és felépítésüket tekintve a Saphir-félékhez. Ugyanaz az ártatlan csipkelődés az emberek hibáiról, a házaseletről, nőkről, orvosokról stb., s a cél mindig az, hogy rendszerint az utolsó sorban az író váratlan point-nel lepje meg az olvasót. Jeitteles epigrammáinak gyökereit valószínűleg mind a német felvilágosodás irodalmában, mind a középkori héber költészetben találhatnók meg.

Az első zsidó nemzedék íróinak találkozása a német irodalommal rendszerint a véletlenül alapul. Német nyelvismereleteket eltérően a hébertől, nem az iskolában, hanem autodidaktikus módon szerezték meg. Az első magyarországi zsidó író, aki rendes középiskolai nevelésben részesült, Hugó Károly volt. A pesti piarista gimnáziumban tanult,¹² ahol rajta kívül alig járt 1—2 zsidó. Még 1848-ban is a budai gimnáziumban az 1. osztály 73 tanulója közt csak 5 volt zsidó, a III. osztály 85 tanulója közül csak 3 és a VI. osztály 56 tanulója közt ugyancsak 3.¹³ II. József német

⁹ Jeitteles művének német címlapja a következő: *Bne Neurim, eine Sammlung von Fabeln, Sinngedichten, Räthseln, Denk- und Sittensprüchen auch dramatischen Gedichten, in hebräischer Sprache.* Prag 1821. *Bne Neurim* kb. annyi mint zsengek, ami jellemzően Saphir és Stern első versesköteteinek címében is benne van. Itt megjegyezzük, hogy az 1820-ban Bécsben meginduló héber folyóirat címében: „Bikkuré Haitim = A kor zsengei”-ben is megtaláljuk ezt a szót.

¹⁰ Stark Leo verses kötetének címe: *Agudat Sosanim.* Prága 1817. Jeitteles írásait I. u. o. 78—97. l.

¹² Dr. Körös Endre: *Hugo Károly ifjúsága* I. k. 1894. 320—335. l.

¹³ Kornis: i. m. II. k. 209. l.

nyelvű zsidó népiskolái, mint már említettük, semmiféle eredménnyel nem jártak, zsidók csak a harmincas években kezdtek ilyen népiskolákat alapítani. Megjegyzésre méltó az is, hogy magukban a középiskolákban is az irodalmi nevelés csak későn, a neohumanizmus bevonulásával jutott uralomra.

A véletlen, mint a zsidó írók német irodalommal való első találkozásának oka, rendszerint nem a legjobb és legkiválóbb műveket juttatta a fiatal érdeklődők kezébe. Saphir első szépirodalmi olvasmányait Josephus Flavius jiddis átdolgozásán kívül jelentéktelen triviálromantikus elbeszélések tették ki. Komoly megismerkedését az európai kultúrával egy prágai páternek köszönheti.¹⁴ Horowitz, bár a rabbinikus törvény tiltja, nem tudja tudásvágyát korlátozni, kimegy a pozsonyi piacra és találomra két német könyvet vásárol: az egyik Iffland, a másik Kotzebue.¹⁵ Ami az élénkebb szellemi érdeklődésű zsidó gyermek kezébe került, rendszerint nem volt egyéb, mint régi német grammatika, elnyűtt mithológia, avult geográfia, levelezőkönyv és több triviálromantikus regény.¹⁶ Hugón kívül csak Beck Károly olvassa már 9 éves korában Goethét, Schillert és Zachariás Wernert.¹⁷

Valamely klasszikus irodalmi rendszer legkiválóbb alkotásai ritkán szállnak le a szélesebb néprétegekbe. A tömegek a könnyebben felfoghatót, a hozzájuk közelebb állót választják ki valamely korszak irodalmi terméséből. Ez teszi értethetővé, hogy a zsidó biedermeierben is inkább a kisebb szellemek közvetlen hatását figyelhetjük meg, mint a kiemelkedő nagy költőkét. Schiller és Goethe ismerete jelentéktelen. A biedermeier kor olvasói, sőt íróinak jelentékeny része valójában nem tudta megérteni műveiket. Goethét nem is becsülték sokra. Az Iris egyik cikkírója Goethében hibáztatja, hogy az anyag miatt majdnem elfelejti az eszmét és

¹⁴ Humoristische Schriften I. k. 36. l. és 50—51. l.

¹⁵ Wurzbach: Biographisches Lexikon IX. k. 305. l.

¹⁶ Oesterreicher i. m. 102. l.

¹⁷ Gragger Robert: Beck Károly és a német politikai költészet. Budapesti Szemle 138. k.

hogy „egyáltalában nem romantikus“. Ez a legnagyobb hiba, amit szerinte költő szemére vetni lehet. Innen van, hogy nem szeretik „und ihm ist die schönste Blüthe des Ruhmes versagt — die Liebe der Frauen.“ Schiller ezzel szemben magába olvasztja Klopstock tiszta eszmeiségét Goethe földi humanizmusával.¹⁸

Schiller dicsőítése Goethe rovására egyik jellemző saját-sága a hazai biedermeier irodalmi tudatának. H u g ó Károly bolyongásai közben eljut Weimarba. Igen unalmas városnak találja és megjegyzi, hogy „Goethét a maga igazi német korlátoltságában még csak megérti, de Schillert sehogysem, aki oly egyetemes és magasröptű szellem.“¹⁹ Schiller megértése inkább látható a kor irodalmában.²⁰ Jellemző, hogy Saphirra Schiller ifjúkori Laura-dalai hatottak. Saphirnak „Zauber des Gesanges“ c. költeménye pl. egyszerű utánzása Schiller „Laura am Klavier“ c. versének. Kétségtelenül Schillerre megy vissza az is, hogy Saphir, Kornfeld, Austerlitz oly szívesen művelik a gondolati lírát. Schiller különben is egyik legkedveltebb költője volt a gettónak.²¹

Jóval erősebben nyilatkoznak meg nálunk azok az irodalmi áramlatok, amelyek Németországban is a szélesebb rétegekbe tudtak behatolni: a felvilágosodás és a triviálromantika, A felvilágosodás két költői irányzatot hoz magával és terjeszt el Magyarországon is: az anakreontikát és a szentimentalizmust.

Az anakreontika könnyen beleillik a biedermeier hangulatot szerető, megelégedést hirdető szellemébe. Saphir Sigmund költeménye: „Vergänglichkeit“ három elemet olvaszt össze: a virágköltészetet, az anakreontika életélvezetet

¹⁸ Silesius I.: Gedächtnissrede über Schiller: Iris 1826. évf. 55. és 67. sz.

¹⁹ V é r t e s y Jenő: Hugo Károly iratai a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában. Magyar Könyvszemle 1910. 214—241. l.

²⁰ C y s a r z: i. h. Németországra vonatkozólag állapítja meg: „Die von Anbeginn in die Gesamtbreite des nationalen Lebens gerichtete Tat Schillers (klingt) weit heller und dauernder nach, als das immer nur Ausgewählten zugängliche und gegenständlich überhaupt nicht nachahmbare Werk Goethes.“

²¹ G e i g e r Ludwig: Die deutsche Literatur und die Juden. Berlin 1910.

hirdető eszméjét és a biedermeier elmúláshangulatát. A virág is elhervad, minden elmúlik, szeressünk és örüljünk az életnek.²²

A huszas években eléggé erős a szentimentalizmus mind a zsidó, mind a német magyarországi költészetben. A szeptesi Melzer szentimentalizmusa nem marad alatta az 1770-es évek síránkozó divatának.

Bräute stöhnen
Weinen Thränen
Still umwallt vom Mondenscheine
An des frühen Grabmals Steine.²³

A hold gyakran tekint szomorúan még a huszas évek hazai költőire is.

Blinke, aus der Bläue blinke
Holder Mond auf mich herab,
Bis ich einst entseelt hinsinke
In das kühle finstre Grab.²⁴

Saphirra is szomorúan vet pillantást a hold, mégpedig következőképen:

Wie aus weißem Leichenflor
Ein verblichen teures Haupt,
Von Jasmin umlaubt
Starr und lächelnd schaut empor.²⁵

Itt sem szégyenlik a férfiköltők könnyeiket. Saphir a szivárványhoz hasonlítja, Cohn Karl pedig „Die schönste Thräne“ címen ír szonettet.²⁶ Saphirnál még a magánosság konvencionális motivuma sem marad el:

Laß mich o Wald von deinen düstern Armen umfassen,
Denken und dichten, laß mich singen die sinnigen Lieder
Wie sie Stolbergen gleich mir voraus umschweben die Seele.²⁷

²² Pannonia 1821. évf. 14. sz. A 1822-es évfolyamban Rosenthaltól a következő anakreontikus hangulatú verseket említhetjük meg: Gute Nacht ans Liebchen (82. sz.), Ein Lied auf dem Lande (98. sz.). Ugyanebben az évfolyamban l. még Saphir M. G.: Dichter Untreue (86. sz.).

²³ Melzer: Gedichte. Kassa 1821. 25. l.

²⁴ U. o. 152. l.

²⁵ Poetische Erstlinge.

²⁶ Pannonia 1820. évf. 8. sz. és 26. sz.

²⁷ Poetische Erstlinge: Waldernacht.

A reménytelen szerelem ugyanolyan gyakori motivuma a biedermeier folyóiratoknak, mint a nőket gúnyoló epigrammák, vagy aforizmák.²⁸

A biedermeier irodalomnak majdnem egész területét át-
 itatja a felvilágosodás áramlata. A morális szempontok a
 maguk teljes erejében élnek itt tovább és jellemzően vegyül-
 nek a romantikus elemekkel. Ez a keverődés megnyilvánul a
 költészet értékelésében. A biedermeier folyóiratok legtöbbje
 már címében is hangsúlyozza céljait. A Pannonia alcíme
 1820-tól kezdve: Ein vaterländisches Erholungsblatt für
 Freunde des Schönen, Guten und Wahren. Az Iris címe:
 Zeitschrift für Wissen, Kunst und Leben, a Spiegel-é: Blät-
 ter für Kunst, Industrie und Mode, később: Blätter für
 Kunst, Eleganz und Mode. Tehát a folyóiratok célja az, hogy
 a tudomány, divat és a társasélet eseményeiről tájékoztas-
 sák az olvasót. Egyik folyóirat sem hangsúlyozza alcímében
 magát az irodalmat. Tudomány és irodalom, ott, ahol a fel-
 világosodás hatása még erős, egyenrangú tényező. Stern
 M. E. első művében akképen számol be költővé válásáról, hogy
 a költészetet is „a többi tudományok közé sorozta”.²⁹ A bie-
 dermeier kor a nélkül, hogy az ellentétet észrevette volna,
 erőteljesen hangsúlyozza a költésze-tről vallott romantikus
 felfogást is, amely azt hirdeti, hogy a költészet önálló, ön-
 magától feltörő titokzatos erő. A zsidó költők nem mulaszt-
 ják el, hogy az olvasóközönséget ne értesítsék költőiségük
 önmagától felbuzgó forrásairól. Mindegyik elmondja, hogy
 egy ismeretlen belső erő kényszerítette őt a költészetre,
 Saphir első verseskötete „Zueignung“-jában elárulja, hogy
 „Des Dichtens Kunst bin ich mir kaum bewusst“, majd kö-
 vetkezőképen folytatja:

Nicht eitle Ruhmsucht hat mich angezogen,
 Euch darzutun was Phöbus mir gereicht,
 Des Herzens Drang hat innig mich bewogen,
 Die Lust, die gerne sich in Tönen zeigt.

Stern Saphir ösztönzésének köszönheti, hogy költő lett:

²⁸ Pannonia: 1819. évf. 13. sz. és 1821. évf. 63. sz. Saphir M. G. versei.

²⁹ Einige halbreife Erstlinge.

„Durch Ihre Gewogenheit aufgemuntert, — intézi szavait Saphirhoz — entfalteteten die Knospen meiner Ideen sich und es keimten Sonetten, Oden, und Gedichte hervor.“ Hugó Károly elpanaszolja a „Psalmen eines armen Poeten“ előszavában,³⁰ hogy a megélhetés miatt kénytelen volt lemondani költészetéről, de hiába tette: „Die willkürlich zurückgehaltene poetische Kraft (drängte sich) dennoch hervor in alles, was ich tat und träufelte in alles, was ich schrieb.“ Mindez a romantikus eredetiség követelményének alászállása a biedermeier rétegbe.

A felvilágosodás moralizáló hangja végigvonul a korszak irodalmán, kiegyezkedik a romantikával és állandó hajlékot üt a triviális romantika novella és regényirodalmának síkján. A morál az embert az emberekhez való viszonyában, a társadalommal és állammal szemben elfoglalt álláspontjában bírálja. Ez a tárgya több biedermeier szépprózai írásnak, amely aufklärista tartalmát romantikus stílformákkal díszíti és így akar hatni a közönségre. Meglepő, de Saphir 1821-ben igen komoly és alapos cikket írt a Pannoniában³¹ az agglagények ellen. Az agglagényt — fejt ki — nem köti semmi emberi kötelék az államhoz, a törvényes rendhez:

— „Das süsse Band, das den Menschen an ein weibliches Wesen bindet, erweitert sich im Kreise geliebter Kinder und verzweigt sich von da um den Nachbar und Mitgenossen, schickt ihre Ranken durch den Ort und die Stadt, von da durchs Land und vom Lande in die Welt; er wird Gatte, Vater, Familienhaupt, Bürger, Staatsmitglied, Cosmopolit.“

Ebben Saphir Sonnenfels gondolatainak ad hangot.³² A felvilágosodás racionalista államtisztelete így alakul át a biedermeier organikus családi megkötöttségévé. A moralizálás behatol a vallásos költészetbe is. Weil Fülöp a Denkbuch der Überschwemmung előszavában kifejti, hogy célja rámutatni a katasztrófa erkölcsi értelmére, az emberi összefogás és egyetértés szükséges voltára. Isten azért bocsátotta a Duna habjait a városra, hogy ezt a tanulságot vonjuk le

³⁰ Pest. 1846.

³¹ Pannonia 1821. évf. 63—64. sz.

³² Sonnenfels: Über die Liebe des Vaterlandes.

a szerencsétlenségből. Sőt Weil tovább megy és még praktikusabb jellegű tanulságokra is rámutat: a Dunaszabályozásra, a céhszervezet igazságtalanságára stb. Mindebben a felvilágosodás vallásának racionalista iránya mutatkozik meg.

A kor novella és regényirodalma érdekesen mutatja a lezárási és keverődési irodalmi jelenségeit. Benne találkozunk egy már divatjamúlt lelki magatartás korszerű formai elemekkel: az aufklärista moralizálás a triviális romantika kedvelt motívumaival.

Rosenthal egyik novellája a következő mondattal kezdődik: „Des Abendhimmels vielgestaltiger Wolkenschleier von blaublitzenden Leuchtungen eines Gewitters zerrissen, schwebte bang und ahnungsschwer vom majestätischen Hochgebirg nieder übers romantische Innthal.“ Ismert romantikus festményekre emlékeztet ez a leírás. Az alakok további jellemzése is a köznapi romantika kliséi alapján készült, a hősnőt a következő kifejezésekkel jellemzi: „Wunderschön, mahlerisch herabrollende Locken, lebendiges, aber melancholisches Auge, rosige Wangen, griechische Busen“, etc. A tartalma a gonosz csábító vétke és bűnhődése.³³ Rosenthal többi novelláiban is szereti a szerelmi élet problémáit a felvilágosodás racionalista szempontjából, de a romantikus stílus módorában tárgyalni.³⁴

A nagyközönség igényeit kielégítő széppróza főképpen a történeti regény és a gettóirodalom terén talál szorgalmas művelőkre. Magyar történeti anyagot dolgoz fel Breier Ede. Módszere a következő: történeti hősök és események világába behelyez egy meghatározott szerelmi történetet, gonosz intrikusokat és nemes szívű nagyurakat, továbbá a nép egyszerű, de igaz férfait, bonyolult cselekményeket, amelyek azonban természetesen mindenkit kielégítő happy enddel végződnek. Történelem, ponyvaregény motívumok, idillikus hangulat, az aufklärismus racionalista maradványai, itt-ott

³³ Der Brief. Pannonia. 1820. évf. 59. sz.

³⁴ Jellemző ebből a szempontból Ludwina c. elbeszélése, Pannonia 1820. évf. 74. sz., amelyben a prostitúció veszélyeire figyelmezteti az ifjúságot.

néhány demokratikus elv, a Breier-féle regényírás legfőbb jellemző sajátosságai.³⁵

Az aufklärizmusnak és triviálrómantikának érdekes keverődését figyelhetjük meg Horowitz: Benjamin Kohn c. regényében. (Ein Nationalgemälde aus dem Judenthum, Pozsony, 1847.)

A regény első része levélformában van írva. Horowitz különben is szereti az elbeszélésnek ezt a formáját, aminek oka valószínűleg az, hogy így az elbeszélés közvetlenségben és valóságosságban sokat nyer. Mindjárt a regény legelején izgalmas események és előkelő társadalmi kör kellős közepébe kerülünk. Az ifjú báró Bekent két kellemetlenség éri: hiába kéri meg szerelme kezét, a leány, Katharina anyja: madame Neu visszautasítja, ugyanakkor pedig atyja hazahívja, vegyen feleségül egy gazdag özvegyet, mert így mentheti meg a családot a végső anyagi romlástól. Húsz év után most kéri vissza egy Kohn Benjámín nevű zsidó a neki adott kölcsönt kamatjaival együtt. Kohn és az öreg báró anyagi ügyeik megbeszélésére Trommer bankár házában adtak egymásnak találkozózt. Kohn megjelenése szimpatikus benyomást tesz a bankár házában. „Gestalt, Haltung und Gang sind höchst edel zu nennen.“ Homlokáról bölcseséget, szelídséget és nemességet lehet leolvasni. Először Kohn érkezik a bankár házába és amikor a bankár beszélgetés közben megemlíti Kohnnak a falu nevét, amelyben a báró él, Kohn a meglepetéstől majdnem elájul. Csak annyit kérdez, nem történt-e 19 évvel ezelőtt ugyanebben a faluban gyilkos merénylet a báró ellen. A bankár levélben érdeklődik ez ügy iránt a még távollévő bárónál, aki készséggel írja meg neki e merénylet hátterét. Fiatal korában házassági ígérettel elcsábította az egyik intézője leányát. Az intéző, amikor rájött arra, hogy a báró nem hajlandó ígéretét megtartani, felbérelt embereivel megtámadta őt az országúton. Egy zsidó mentette meg életét, de nem tudja, hogy kicsoda, mert az sohasem jelentkezett nála. Az esemény hatása alatt megjavult, az elcsábított leányt feleségül vette és neki köszönheti jobb belátása és morális ereje feltámadását. Közben Madame Neu is meglátogatja az ismerős bankárt. Azonban, amikor Kohn meglátja őt, egész testében reszketni kezd, rendőrt akar hívatni, de Neuné elájul.

Mielőtt e rejtélyes eseményekre és kapcsolatokra világosság derülne, tanúja kell, hogy legyünk Kohn és régi iskolakori barátja, rabbi Chajim, megható találkozásának. Rabbi Chajim a régi orthodoxia híve, Kohn azonban letért a vallásos szokások útjáról. A merev rabbinizmus elleni felfogása helyességének bizonyításául átadja Rabbi Chajimnak emlékiratát: Mittheilungen aus meinen Erlebnissen címmel. Ebben a következő eseményekről szerzünk tudomást:

Kohn atyja egy hű keresztény alkalmazottjának fiát, Franzot felnevelte és magánál tartotta. Ez szemet vetett hűgára, Henriettere és mi-

³⁵ Életrajzát lásd Reich I.: BÉt-el i. h.

kor egy alkalommal az egész háznép az őszkor szokásos hajnali imára indult, elcsábította. Engesztelés napján, mialatt mindenki a templomban volt, megszöktette Henriettet. Franz, a szökés előtt lopásra is rábeszélte a leányt, ez megígérte, de mégsem tudta megtenni. Mihelyt Franz ezt megtudta, otthagya egy ismeretlen város vendéglőjében és visszajött Kohn atyjának házába. Ez éppen esti imájába volt elmerülve, amelyet a válás értelmében megszakítani nem szabad, hallott ugyan valami zajt a másik szobában, de nem mozdult el helyéből. Franz ezalatt megölte édesanyját. Mindez 12 éves korában történt s húga megszöktetése és anyja meggyilkolása rendítette meg először a vallási törvények szentségébe vetett hitét. Húga protestáns lelkész házába került, buzgó keresztyény lett belőle, még atyját is meg akarta téríteni. Ez azonban tudni sem akart róla többé, halottnak tekintette. Atyja nemsokára ezután meghalt, halálának oka az volt, hogy üzleti utazásai alkalmával rituálisan elkészített ételek híján csak teán élt. Ez aláásta egészségét és egy meghülés, amelyet sátoros ünnepkor a sátorban való hosszas tartózkodás alatt szerzett, véget vetett életének.

Nagy örökség maradt reá, de ő nem folytatta atya üzleti tevékenységét. A szerelem határozta meg élete további sorsát. Ezzel új fonál szövődik az elbeszélésbe. Hőse Kohn kedves tanítója Kálmán. Árva fiú volt kora gyermekségétől kezdve, atya abban halt meg, hogy nagyon siettette a lovakat, még idejében akart ugyanis elérkezni az istentiszteletre, a nagy sietségben a kocsis felfordult és Kálmán atya belehalt sérüléseibe. Kálmán nagy fájdmáról értesíti Kohnt. Özvegyen maradt sógornőjét, akibe még leánykorában szerelmes volt, feleségül akarja venni, de a rabbik nem engedik. A zsidó vallás pedig előírja, hogy ha valaki gyermektelenül hal meg, az elhunyt testvérének feladata, hogy a gyermektelenül maradt nőt feleségül vegye. Ha a testvér ebbe nem egyezik bele, szertartás keretében kell, hogy ezt kijelentse. A rabbinizmus ezt az eredetileg bibliai törvényt megszüntette, mert ellentétbe került a későbbi törvénnyé vált monogámiával. Hanna eredetileg Kálmának volt szánva, de Hanna atya, Käfer, inkább öcesének, Náthánnak adta, aki szentebb életű és nagyobb tudós volt mint ő. Náthán, a jámbor kabbalista mitsem tudott szerelmükről, de mikor a menyasszony a nászéjszakán sírvafakadt, megtudta szerelmük titkát és nem nyult hozzá haláláig, hét éven keresztül. Hiába jelentette ki Kálmán, hogy a bibliai törvénye értelmében igenis feleségül akarja venni Hannát, a rabbi keresztülvitte akarátát, de a szertartás alkalmával Hanna megőrült, rövid idő múltán meg is halt. Halála előtt arra kérte Kálmánt, vegye feleségül hűgát, Judithát. Ő eleget tett a halott kérésének, feleségül vette, de ő sem nyult hozzá, mert tudta, hogy barátja és tanítványa. Kohn szerelmes belé. Kohn boldogságának is rabbinikus törvény állta útját: mint a kohanita papi törzs leszármazottja, nem vehet el özvegyet feleségül még akkor sem, ha a házasság formális volt. Kohnnak azonban mégis sikerül egy messiás város modernül gondolkozó rabbija által megeskettetni magát. Ezt azonban szülővárosa rabbija megtudja, be-

tör házukba, megátkozza felesége vallásosan érző, súlyosan beteg apját, Käfert. Käfer a sok izgalomba, herce-hurcába belehal. Kohnnak ezután fia születik, de ez belehal a cirkumcizióba. Leánya születik, felesége súlyosan megbetegszik s emiatt vele, gyermekével és a dajkával pósta-kocsin egy fürdőhelyre utazik. Ekkor történik az országúton az, amiről a regény elején szereztünk tudomást. Kohn egy ismeretlen megtámadott ember védelmére kel. Mikor azonban visszatér a kocsihoz, nem találja ott leányát. A fanatikus keresztény dajka ellopta gyermekét pénzével együtt. Felesége belehal a fájdalomba. Ezzel befejeződik az emlékirat, amelynek célja, mint látjuk, kettős: bebizonyítja a zsidó vallás reformálásának, a biblia alapjaira való visszahelyezésének szükségességét, másrészt kibogozza a titokzatos eseményeket. Kohn mentette meg természetesen a bárót és Madame Neu az, aki ellopta leányát. Madame Neu pedig senki más mint húga, a megszőktetett Henriette. Kohn tehát Katharinában felismeri leányát és örömmel adja az ifjú bárónak feleségül.

A regény végén megtudjuk, hogy Kohn egy reformált németországi zsidó hitközségen belül éli le további életét. A hitközség lelkésze R. Chajim, aki a reformok meggyőződéses híve lett.

Horowitz ebben az érdekesítő regényben bőven merít a triviálromantikus motívumok forrásából. Két nőcsábítás fordul elő benne, azonkívül gyermeklopás, gyilkossági merénylet, gyilkosság és megőrülés. A zsidó vallási szokások nevetségesen valószínűtlen módon hat halálos áldozatot követelnek és két boldognak induló házasságot akadályoznak meg. Közben arra is alkalma nyílik az ügyes szerzőnek, hogy két nászéjszaka furcsa körülményeiről számoljon be. A regény végén a meglepő anagnorizisek egész sorozata ejti csodálkozásba az olvasót. Horowitz novelláiban is felhasználja ezeket a motívumokat, csak a gyermeklopást rendszerint a még népszerűbb gyermekcsere váltja fel.

Bizonyításra nem szorul, hogy a Horowitz rajzolta világ, amelyben Kohnok és előkelő bárók keverődnek — ami nem volt szokás a Metternich-korszak kasztszerűen rétegződő társadalmában —, és hosszúra nyúló imák, rituális koszt, egyházi szertartások stb. okoznak végzetes szerencsétlenségeket, olyan messze van a valóságtól, mint bármely ponyva-regény. A „Benjámín Kohnt“ csak az választja el a ponyva-regénytől, hogy a triviális motívumok köré komolyabb vitákat sző a zsidó vallási reformok problémáiról. A felvilágosodás erős továbbhatása megnyilvánul moralizáló tendenciájában (bőven leírja, mikép szabadítja ki magát az öreg

báró az érzékiség hatalma alól) és a rabbinizmus elleni küzdelmében. De míg a felvilágosodás az elvek komoly harcát vívta, a logika, a szatíra, a tudás fegyvereivel küzdött a zárt vallásos rendszerek ellen, addig a biedermeier Horowitz regényében a triviálromantika legnyersebb eszközeivel küzd ugyanezért a célért.

A magasabb romantikának közvetlen hatását ritkán fedezhetjük fel korszakunk irodalmi anyagában. Saphir „Nachtschauer“, „Mondscheinelust“ c. költeményeiben a novalisi éjköltészet bizonyos motívumait dolgozza fel, de valószínű, hogy inkább a szentimentalizmus volt rá hatással, mint a romantika.³⁶ Schelling határozza meg Austerlitz „Blumenakkorde“ c. művének egész gondolatvilágát. Austerlitz is a világot esztétikai alkotásnak látja, Isten művészi alkotásának. Schelling gondolatait különben mások is népszerűsítették Magyarországon, mint pl. Krieger József, Petőcz Mihály.³⁷ Általában azonban inkább a romantika másodrangú egyéniségei hatottak, köztük főképen a korában oly népszerű és gyorsan elfeledt Schulze Ernst. „Cäcilia“ c. költői elbeszélésének egyik szakaszát dolgozza fel verssé Saphir. Kornfeld: „Der Dichter“ c. művét Grillparzer Sapphojával és Schulze „Die verzauberte Rose“ c. költeményével hasonlítja össze.³⁸ Schulze kétségtelenül hatott a magyarországi német virágköltészetre.³⁹ A Pannonia következő szavakkal dicséri őt: „Ein kühner Nebenbuhler Wielands und Ariosts im epischen Gedichte, würdig im Kreise der herrlichsten Jünglinge unseres deutschen Vaterlandes, Sonnenbergs und Körners zu glänzen.“⁴⁰

Feltűnő az osztrák barokk-romantika csekély hatása a hazai német zsidó biedermeierrra. Ez is egyike azoknak a tényezőknak, amelyek a zsidó biedermeiert elválasztják ugyanennek az áramlatnak nem zsidó költői alkotásaitól. A ba-

³⁶ Poetische Erstlinge.

³⁷ Merker-Stammler: Reallexikon 3. k. 420. l. Pukánszky.

³⁸ Romy levelezés. Levél kelte 1853. okt. 19.

³⁹ A virágköltészetről l. Gottschall: Die deutsche National-literatur in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Breslau 1861 II. k. és Zolnai i. m.

⁴⁰ Pannonia, 1821. évf. 66. sz.

rokk-romantikus hazafiságnak egyedüli művelője az elbeszélés területén Breier. Érdekes, hogy nem magyarországi származású zsidók szívesen dolgozzák föl a magyar történelmet. Herlossohn 1831-ben történeti regényt ír „Die Ungarn” címen.⁴¹ A prágai származású, Bécsben működő Frankl magyar balladáit az Iris évkönyvben jelennek meg.⁴² A bécsi barokk-romantika csekély hatásának oka valószínűleg az, hogy íróink jelentékeny része inkább Prágában ismerkedett meg a német irodalommal. Saphir a romantika divatos módorában szintén csak Bécsben kezdett magyar tárgyú elbeszéléseket írni.⁴³ Csak a következő nemzedékben válnak a zsidók a magyar-német közvetítés tevékeny munkásává.

XV.

Epigonstílus.

Önállótlanág. — Schiller és Saphir. — A nyelvi tehetségtelenség. — A szó jelentősége. — Zeneiség plaszticitás helyett. — Zsidó jelleg? — Irodalom az irodalomból. — Rekompenzációs jelenségek. — Formakultusz. — Képek és hasonlatok hajhászása. — Tervszerűség. — A mintaképek tisztelete.

Ha a biedermeier stílust elemezni akarjuk, elsődleges szükségesség elválasztani azokat a vonásokat, amelyeket az irodalmi átvétel, az epigonizmus ténye határoz meg, azoktól, amelyekben már önállóbb lelki magatartás: a polgári gondolat- és érzésvilág csillan át. Az epigonizmus alól való szabaddulás, a polgári egyéniség erősbödő öntudatának mindig határozottabb kifejeződése jelenti az irodalom fejlődésének útját a forradalmi „Junges Deutschland” felé.

Az irodalmi kultúra átvételének legfőbb oka az átvevő lelki önállótlanága. Ez az önállótlanág ritkán nyilvánul meg tárgyalt korszakunkban az irodalmi mintakép közvetlen utánzásában. Magyarázata ennek az, hogy a biedermeier átvette a romantika eredetiségértékelését, ami egy másik biedermeier sajtáságnak, az alább tárgyalásra kerülő eredetieske-

⁴¹ Szemelvényt közöl belőle Spiegel 1831. évfolyam 79. sz.

⁴² Iris Taschenbuch 1840.

⁴³ Saphirs Gesammelte Schriften i. m. I. k. három magyartárgyú novellát tartalmaz: Magyar vagyok (141. l.) Csákány und Tambura oder geistige Abendmusik (147. l.), Die Zigeunerin. (161. l.)

désnek volt előidézője. Csak Saphir első verseskötetében, a „Poetische Erstlinge“-ben tűnik fel néha egész közeli hasonlóság a mintaképhez. Bizonyítékul szolgáljon egy példa.

Saphir írja a „Wäldernacht“ című versében:^{1a}

Nimm mich auf (Wald), der ich eilends entflohn mit flüchtigem Schritte,
Der bangen Schwüle des Zimmers, dem Lärmen der Gassen,
Der Gesellschaft leerem Gespräch; auch den freundlichen Worten
Der Geliebten, der wenigen Freunde engerem Kreise
Nun auch entronnen, rette ich in deine Gewinde,
Ernster Wald! die vom leeren Getändel ermüdete Seele.

E sorokon és a költemény itt nem idézett részein is meglátszik Schiller „Spaziergang“-jának hatása:

Ruhige Bläue, dich auch (grüß ich), die unermesslich sich ausgießt,
Um das braune Gebirg, über den grünenden Wald,
Auch um mich, der, endlich, entflohn des Zimmers Gefängnis,
Und dem engen Gespräch, freudig sich rettet zu dir.^{1b}

Saphir verse terjengős, Schilleré tömör. Saphir szubjektív, csak magáról beszél, színtelen, absztrakt, még a természet is a társaságban használatos emberi jelzót kap. De ez nem a biedermeier irodalom sajátása, hanem minden epigoné. Ha a biedermeier sajátos epigon stílusára akarunk rámutatni, nem az egyes, hanem az általános, mindenütt megnyilvánuló vonásokat kell vizsgálnunk.

A biedermeier író önállótlanága elsősorban megnyilvánul nyelvében. Minden új élmény a nyelv és kifejezés új eszközeit alkotja meg magának. A biedermeier költészet nyelve és stílusa semmiben sem különbözik — nem értékét, hanem elemeit és azok összefüggését nézve — a német klasszicizmusétól. A nyelvteremtő erőnek ezt a feltűnő hiányát Weydt a „magas“ biedermeier irodalomban is észrevette.^{1c} A kiváló íróknál, mint Stifternél, ez a nyelvi tradíciónak való aláztos alárendelésben, a harmonia, az egyszerűség, a feltűnés nemes kerülése szépségében fejeződik ki. Nálunk negatív vonásai jutnak kifejezésre. Nyelvi szegénységben — ha Saphirtól el-

^{1a} I. m. 68. l.

^{1b} Schillers Sämtliche Werke. Säkular Ausgabe. I. k. 152. l.

^{1c} Weydt Günther: Literarisches Biedermeier. Deutsche Vierteljahrsschrift 1931. évf. 628. l

tekintünk — szenved tárgyalt korszakunk minden írói műve — ami a zsidó íróknál avval is összefügg, hogy legtöbbjük számára megtanult nyelv a német. Austerlitz Blumenakkorde-jében unalomig ismétlődnek ugyanazok a szavak. Pontosabb vizsgálat valószínűleg igen szomorú bizonyítványt állítana ki szókincséről.

A kor költői nem átallanak a meglévő forrásából meríteni. A biedermeier költészet a konvencionális költői kifejezések szókincsével él, mint ahogy a mindennapi társalgási nyelv sem keres új fordulatokat. Kopott szavak, szokott szófűzések, gyakran ismételt rímek töltik meg a biedermeier almanachok, folyóiratok és verskötetek lapjait. Weil nyugodtan ír le ilyen jelzős főneveket költeményeiben: „Heilige Herzenspflichten“, „neuer Glanz“, „frecher Schlund“. Duft és Luft, Blau és Tau közkedvelt rímek. „Stilles Bangen, Verlangen, Sanftes Sehnen, Süsse Thränen“ stb. írja Saphir és kétségtelenül inkább a szavak hangzásával akar hatni, mint plasztikus erejükkel és eredetiségükkel.

A nyelvi gyámoltalanság világos jelét adja abban, hogy az író a legkülsőbb nyelvi elemekkel igyekszik hatni: a szóval.² Ezt a humor fejezetében fogjuk bővebben tárgyalni, ahol gazdagon jut kifejezésre. De még a lírában is tapasztalhatjuk. Saphir egyik versében, az „Abendphantasie an Rosa“ban minden szakasz elejére és végére egy-egy szót tesz. A szó ebben az esetben a költemény racionális felépítését, de egyúttal hangulati aláfestését akarja szolgálni:

Thränenquell!

Willst du ewig, ewig fließen

Kann denn gar nichts dir versüssen

Deine bittere Wehmutswell,

Thränenquell?

„Huldgestalt, Rosentag, Schattenbild, Nachtigall, Dämmerchein“ stb. mind ilyen feldolgozásban részesül. A szavakkal vagy szótagokkal való játék a szójáték és humor területén kívül megnyilvánul a folyóiratokban gyakori verses rejtvényekben, (Charaden), amelyeket szerzőik többnek vettek, mint szórakoztató játéknak. Megadott rímekre verset írni

² Ugyanezt a jelenséget állapítja meg Kösterich i. m. 30. és 94. l.

nem tartozott a biedermeier költő megvetett foglalkozásai közé.

Érdemes lenne a további vizsgálatra a plaszticitás hiánya és ennek pótlásaképen — a költészet kifejezetten zenei jellege. Valószínűleg összefügg ez a romantikával. Nem hiába dolgozta föl Saphir Sigmund többszakaszos verssé Tieck következő sorait:

Liebe denkt in süßen Tönen,
Denn Gedanken stehn zu fern,
Nur in Tönen mag sie gern,
Alles, was sie will verschönen.

A dal és zene dicsőítése gyakori témája e kornak. A biedermeier közkedvelt és nagyrabecsült költőjének, Schulzenek „Cäcilie“ c. költeménye is ezt tárgyalja. A csilingelő rímek, játsszi ritmus majdnem kivétel nélkül jellemző sajátysága minden almanach- vagy divatlap-versnek. Saphir, akinek humora gyakran tudatosítja kora gondolkozási és költői formáit, következő címet ad egyik versének: „Meine sieben Sachen. Metrische Tändelej aus dem Schatzkästchen neuester Klinglinge.“⁴ Az alcímet joggal írhatnók a legtöbb biedermeier költemény fölé.

E zeneiségnek mélyebb oka is lesz, mint a romantika hatása. A zseni sajátos látását jóval nehezebb ellesni, mint a zenét, amelyet műveiben elrejtett. A fül nagyobb lehetőséget ad az epigonizmusnak, mint a szem. Jean Paul csak a szójáttékkal kapcsolatban figyelmeztet a veszélyre: „dass man sich zu sehr an diese Versuchungen des engen Ohrs gewöhnt und darüber das weite Auge vergisst,“⁵ de szól ez a figyelmeztetés az egész biedermeier irodalomnak. Messzire menne, de talán eredményre vezetne e jelenséget a zsidóság időélményre való hajlamosságával összekapcsolni.⁶

A biedermeier költészet nem az életet utánozza, hanem — a költészetet. Irodalmon épülő irodalom és ez legfőbb epi-

³ Pannonia 1820. évf. 25. sz. Glosse. Eschen A. néven.

⁴ Pannonia 1822. 93. sz.

⁵ Vorschule der Aesthetik, i. h. 40. l.

⁶ L. Buber: Geist des Judentums i. m. és Kohn H.: Die politische Idee des Judentums.

gon jellege. Nem lelki tartalmából, az étellel való közvetlen összeütközésből nőnek ki művei, hanem a klasszikusnak elismert költészet csodálatából. Innen élettelen, papírszerű és komolytalan játékjellege. Az alkotó költő, hogy a lelkében élő absztrakt érzésnek költői formát adjon, a konkrétumok, a természet világából vett elemekkel érzékelteti mondanivalóját. A biedermeier költő néha az ellenkezőjét teszi:

Wie süß sich kleiden die Gedanken im Dichterwort
 Wie Epheuzweige sich umranken,
 So süßgeliebte, stürzten, sanken
 Zusammen unsere Seelen dort
 Am Liebesort.⁷

Tehát a költői alkotás absztrakt folyamata a magyarázó hasonlat. Itt a költészet pótolja az életet. Ez az élettől való távolság magyarázatát a biedermeiernek társadalmi kötöttségében is leli. A Pannonia egyik számában⁸ a város hét szép nőjét énekli meg hét költemény. A szerkesztőség nem mulasztja el megjegyezni, hogy nem élő, hanem csak elképzelt nőkről van szó, az egész „blos ein Spiel der Phantasie.“

Saphira könyvrolvasó, színházlátogató szemével látja a természetet is. Jellemző egy naplemente leírása: „Die Königin unseres Welttheaters, die Sonne sank hinter den Gebirgskulissen unter und zog die lange, rote, purpurne, mit goldenen Wolkenflitterchen besäte Abendrot-Schleppe über den ganzen westlichen Himmel nach.“ Tehát a színház az élmények elsődleges, a természet csak másodlagos síkja.

Ez az itt több szempontból vizsgált önállótlanúság a költői alkotás terén a könnyen megfigyelhető jelenségek egy másik érdekes sorozatát idézi elő. Mivel az író teljesen bizonytalanul áll szemben a kifejezési lehetőségek tömegével és egy belső hang nem súgja meg neki az egyetlen művészi lehetőséget, a bizonytalanúság érzésének rekompenzációjaként a kifejezésbeli elemeket halmozza és túlozza.⁹

⁷ Saphir M. G.: An Lyssa. Pannonia 1820. évf. 10. sz.

⁸ Pannonia 1822. évf. 39. sz.

⁹ Kösterich i. m. 53. l. ugyanezt a jelenséget a *hatniakarással* magyarázza. Ez kétségtelenül szerepet játszik, de nem okolja meg, miért éppen ezeket az eszközöket választja az író hatáskeltés céljából. Köste-

Ez a rekompenciós törekvés, valamint az exotikusabb műformák kedvelésének romantikus hagyománya teremti meg a biedermeier formakultuszát. A költők formaérzéke meglepően jó. A verssorok símán gördülnek. A formák változatosak.

Feltűnő sajátága a zsidó biedermeier irodalomnak a képek és hasonlatok hajhászása. A kép, a metafora rendszerint nem érzékeltet, nem teszi világosabbá a leírt jelenséget, az olvasó zavarosnak, értelmetlennek és erőszakoltnak találja; az író valójában elfelejti, mi is a hasonlat stilisztikai célja, inkább önmagáért űzi, bravuroskodik vele, a kifárasztásig halmozza. A mai olvasóra úgy hat, mint üresen járó malom kelepelése. Bizonyítékul szolgáljon néhány példa.

Du fliehst aus Natur der Wollust Schlangentinten
Aus Unschuld der Verführung Totenkuss.¹⁰

A mindenáron metaforikus kifejezésre való törekvést gyakran tapasztalhatni Hugó Károly drámáiban, amelyek stílusvizsgálat szempontjából igen jó anyagot adnának arra a kérdésre, hogy mit eredményez a nagy akarás találkozása a kis tehetséggel.

„Nein! Nein! Es ist kein Geist, nur deiner Seele
Gestörter Taubensinn ward durch den Mord
Verwandelt in die Krähe blut'ger Reue.“¹¹

Az erőszakos és zavaros képek igazi talaja azonban a humor.

Ritka a biedermeier-korszakban az a divatlap, amely ne hozna verset vagy prózai elmélkedést az életről és ne hasonlítaná valamihez. Oettinger E. szerint az élet olyan mint a kártyajáték,¹² Weil szerint olyan, mint a sorsjáték,¹³ Saphir

rich különben kitűnő művének egyik legfőbb fogyatékosága, hogy Saphirt izoláltan, köréből kiszakítva magyarázza. Csak mint zsidó jelenséget tárgyalja és nem mint a *biedermeier*-irodalom egyik kifejeződését.

¹⁰ Saphir: Poetische Erstlinge.

¹¹ Hugo K.: Das Schauspiel der Welt, Wien 1844. II. felv.

¹² Das Leben ein Kartenspiel. Spiegel 1829. évf. 45. sz.

¹³ Die Lotterie des Lebens. Weil „Denkbuchjában“.

szerint olyan mint a lóverseny.¹⁴ A példákat könnyen lehetne szaporítani. Jellemző Rosenthal S. cikke: „Das menschliche Leben“;¹⁵ amely szerint az élet olyan, mint a sas, a bárány, az orr, az öleb, a ló, az asszony, a fa, a pék, az este, a színház, a vértanú stb. stb., így megy ez 124 sűrűn nyomtatott soron keresztül, amelyek körülbelül 80—85 hasonlatot hoznak az életről. Az életről való hasonlatkészítésnek ez a közkedveltsége valószínűleg két dologgal függ össze: a biedermeier polgár önállóságra eszmélésének első fokán igen szerette a mélynek látszó, valójában köznapi igazságot kifejező reflexiókat, maximákat, amelyek mintegy a vallási elmélkedésnek, épületes olvasmányoknak szekularizált formái. Szívesen hallott tehát ilyen komoly tárgyról, mint az élet, tréfálkozó hasonlatokat, amelyeket azonban ő komolyan vett. A másik oka az, hogy az életet különösebb nehézség nélkül lehet bármihez hasonlítani és a biedermeier író nem hagy el olyan alkalmat, amelyben szellemesnek látszhatik. Hiába hangzott el Jean Paul figyelmeztető megjegyzése: „Nur zwei Dinge gibt es auf der Welt und dem Musenberge, welche ohne Frage und Plage mit allem sich vergleichen lassen — erstlich das Leben, weil es eben die Verhältnisse aller Dinge gibt und annimmt... zweitens das Verhältnis, wodurch sowol das Leben entsteht, als die Zote.“¹⁶

Rosenthalnak ebben a cikkében is láthatjuk a tudatos virtuóz magatartást: a szónak és kifejezésnek korlátlan uraként feltűnni a közönség előtt. Jellemzőek ebből a szempontból azok a humoros cikkek, amelyekben az író már eleve kijelenti, hogy nem akar írni semmiről, csak meg akarja mutatni, mit tud csinálni a szóval.¹⁷ Az önmagát is jól megfigyelő Saphir mondja egy ilyen biedermeier hasonlatzuhatag után: „Ich muss schon meinen windschnellen Vergleichungsfüßen Sperrketten anlegen, damit sie den Gegenstand, den sie

¹⁴ Das Wettrennen des Lebens. Spiegel 1838. 48. sz.

¹⁵ Pannonia 1820. évfolyam 32. sz.

¹⁶ Vorschule der Aesthetik, i. h. 52. l.

¹⁷ L. Kornfeld V. M. cikkét: Das Buch Papier Iris 1825. évfolyam 2. szám és Saphir: Leere Betrachtungen über den vor mir liegenden Bogen Papier. I. m. III. k. 271—272. l.

erhaschen wollen, nicht weit hinter sich zurücklassen.“¹⁸ Ezen is átc sillan a virtuóz büszkesége rendkívüli ügyességére.

Ez az irodalmi tudatosság kétségtelenül összefügg a kor fejlett irodalmi kultúrájával. Említettük már, hogy a biedermeier irodalomból táplálkozó irodalom. Az írók belső bizonytalanságukat azzal is rekompenzálják, hogy túlzott tervszerűséggel járnak el. Ez fordított ellentétben van gyakran hangoztatott romantikus költőteóriájukkal, amely szerint költészetük önmagától tör ki belőlük és keres kifejezést. Ritkán mulasztják el, hogy előszót ne írjanak, ebben ki ne fejtsek irodalmi elveiket és meg ne határozzák pontosan, mi az, amit munkájukban megvalósítani akarnak. Tervszerű eljárásuk okozza műveik csinált, mesterkelt jellegét. Hugó Károly a „Sehnsuchtsklänge eines wandernden Hagestolzen“ (1840) előszavában verstani elméletet ad, a „Brutus und Lucretia“ bevezetésében dramaturgiai elveit fejt ki (1845), a „Psalmen eines armen Poeten“ előhangjában pedig a költő és a társadalom viszonyát tárgyalja saját példájával illusztrálva. Mindezek célja bebizonyítani a közönségnek azt az elméleti biztonságot és tervszerűséget, amellyel az író alkotó munkájában eljár. Austerlitz, akárcsak Kornfeld, a prózai bevezetésben hosszúlélekzetű didaktikai költeménye felépítését és tartalmát is elmondja. A Blumenakkordeben kijelentése szerint „költői világnézetét“ akarja megírni, majd következőképpen folytatja: „In einer poetischen Naturansicht musste auch der Gedanke einer anmutigen Humanität seinen Platz finden und so soll daher in Theodor und Selma die Idee der reinen kindlichen Menschheit... sich ausdrücken stb.“ Ez a „musste“ és „soll“ mutatják meg az epigon költészet belső csíráit. A Kornfeld „Der Dichter“ c. hosszabb költeménye elé bocsátott prózai tartalomkivonat majdnem ugyanolyan hosszú, mint maga a költemény. Kornfeld valószínűleg megírta előbb az egésznek prózai tartalmát szakaszonként, majd sorban egymásután feldolgozta. A szürke tartalom-elmondás néha jobb az erőltetett költői feldolgozásnál. Ime egy példa. Prózai tartalom: „Wem die Natur eine reine, helle Dichtersseele eingehaucht, dass er im finsternen labyrinthischen Welt-

¹⁸ Poetische Erstlinge. Papillotten. 126. 1.

gang heitere Aussicht gewinnt, der ist gross, frei und glücklich, in der Wiege der frühen Jugend, wie im schon entfalten Leben.“

Ugyanez versben:

Wem des Orpheus Sternenleier
In des Himmels blauen Zelt
Die Geburtsnacht schon erhellet;
Wem sie bei der Einzugsfeier
In der Erde düstre Welt
Wegnahm deren Schattenschleier
Ist ein Grosser, ist ein Freier.

A költői feldolgozás tehát Kornfeldnél, amint látjuk, főképen abból áll, hogy minél több képet igyekszik belegyömöszölni mondanivalóiba.

Az irodalmi biztonság megszerzése megnyilvánul a klasszikus irodalomra való külső rátámaszkodásban is. Még tudományos művekből se hiányzik a goethei vagy még inkább schilleri motto. Jellemző e korra kedvelt lírai műfaja, az u. n. „Glosse“ vagy „Thema samt Variation“, klasszikusokból vett 4 v. 8 soros idézet lírai feldolgozása olyan módon, hogy minden szakasz az idézet egy-egy sorával végződik és az egész vers az idézet gondolatát fejti ki.¹⁹ E műfaj formájában is demonstrálja a biedermeier irodalom függését klasszikus mintaképeitől. Mindezen belül azonban feltűnnek egy önálló polgári életérzés első gyöngye jelei is.

XVI.

Polgári jelleg.

A fenséges a biedermeier korlátai között. — „Gesang der Geister“ Goethénél és Austerlitznél. — Gemütlichkeit. — „Andacht zum Kleinen“. — Az aforizmairodalom. — Társalgó stílus. — Közvetlen kapcsolat az író és a közönség között. — Az ujságírás.

A biedermeier életérzés egyik legfőbb eleme a megelégedés az élet szűk körülményeivel, a belenyugvás a család és a társadalom megadott korlátaiba. Ez eredményezi, hogy a biedermeier költészet mindazt, ami végtelen, fenséges és

¹⁹ L. Pannonia 1820. évfolyam 25. (Tieck) — Saphir Sigmund u. o. 1820. 67. sz. (Schulze) — u. o. 1822. sz. (Goethe-Samuel Saphir) stb.

emberfeletti, beleszűkíti a szalon keretei közé, megfosztja démonikus jellegétől és mintegy családtaggá avatja. Weil írja például a napról:

Frau Sonne ist wie jede Frau
Aus Eitelkeit bescheiden,
Sie trägt ihr Antlitz frei zur Schau
Lässt jeden dran sich weiden.¹

Ez a költészet kicsinyítő tükör, ami már külső formáiban, a szalon asztalára való zsebkönyvekben, almanachokban stb. is megnyilvánul. „Literatur in Duodezform“ — mint ahogy Schneider nevezi.

Az élet démonikus erőiről nem vesz tudomást a biedermeier-polgár, aki a környezetet, amelyben él, idillikusnak akarja látni. A természetet lágy, derűs szinekkel festi, benne minden szelíd, bájos és kedves; a világ íze émelyítően édeskés, ha a mai olvasó a biedermeier költészetten át kóstol bele. Ismert Goethe költeménye: *Gesang der Geister über den Wassern*, amely az ember titáni akarását és az élet végtelen körforgását fejezi ki:

Des Menschen Seele
Gleicht dem Wasser
Vom Himmel kommt es
Zum Himmel steigt es
Und wieder nieder
Zur Erde muss es,
Ewig wechselnd.

Austerlitz minden habozás nélkül ugyanezt a címet adja egyik versének, amelyben a szellemek szava következőképen hangzik:

Wir schweben gleich blauen Lybellen,
In Lust über klingende Wellen,
Und freu'n uns im heiteren Reih'n;
Hin über die blumigen Borde
Ziehn unsere Geistesakkorde
Und tauchen in Blumen sich ein.^{1a}

A virágköltészet maga is e korszak legjellemzőbb alkotása.

¹ „Die Sonne en masque“ Spiegel 1842. évf. 55. sz.

^{1a} I. m. 39. l.

amely — úgy látszik — nemzetközi sajátsága a biedermeiernek. Ennek sok példáját nemcsak az itt tárgyalt anyagban, hanem a francia és német irodalomban is megtaláljuk.²

E korban alakul ki és válik értékjelző fogalommá a „Gemütlichkeit“, amely az egyén érzelmi összekapcsolódását jelenti az élet mindennapi dolgaival, a képességet, a környezet világát a harmónia és megelégedés hangulatával tölteni meg. A Spiegel kritikusa dr. Notus, aki nem más, mint Dr. Saphir Sigmund, Saphir M. G. korában igen sokra becsült verseskötetére, a „Wilde Rosen“-re sem tud nagyobb dícsérő szót mondani, mint a Gemütlichkeit-ot. Nála azonban ez egészen magasrendű valamit jelöl: az érzés és gondolat harmóniáját:

— „Diese Poesien, in denen Gedanken und Gefühle im liebsten Einklange und Rhythmus sich umschlingen, haben ihren Konzentrationspunkt im Gemüthe, sie bilden ein harmonisches Ganze, in dem der Geist und die Empfindung, sich gegenseitig Nahrung zu-führend zur innigsten Durchdringung, zur lieblichsten Gemütlichkeit verschmolzen sind.“³

Érdekes, hogy Kornfeld éppen a Gemütlichkeit hiányát veti Saphir szemére:⁴ „Bekommen Sie Saphirs Humoristen. Dieser Mensch macht viel Lärmen in Wien, ... Er hat wenig Tiefe und zu wenig Gemütlichkeit.“

A Gemütlichkeit már bizonyos jele a világ valóságához való közeledésnek. Az érzelmi egybekapcsoltság első lépés a valóság értékelése felé vezető úton. A biedermeierben a korai realizmus irodalmát lehetne vizsgálni.

A mindennapi élet kicsiny jelenségeinek szeretete, az „Andacht zum Kleinen“ távolról sem jelenik meg itten azon a magas művészi fokon, mint Stifter, Droste-Hülshoff írásaiban. A szerepe is kisebb a magyarországi német-zsidó irodalomban. Legnagyobb a jelentősége a humor területén. Horowitz egész elbeszéléseket ad a pipa és a bot szájába. Az emberi élet általános eseményei, az evés, ivás, alvás, ház-

² Zolnai i. m. és Gottschall: Die deutsche Nationalliteratur in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Breslau 1865. II. k.

³ Spiegel 1838. évfolyam 56. szám.

⁴ L. Romy levelezés i. h. Levél kelte 1837. jan. 10.

ság, társaság, stb. gyakori megbeszélés tárgyai a humor és a komolynak látszani akaró aforizmák körében. Már itt felmerül néha az egyes társadalmi típusok leírása.⁵ Az életkép azonban már egy tudatosabb valóságérzetet árul el, nálunk csak a 40-es évektől kezdve jelentkezik. A fejlődésnek egy, a biedermeiernél magasabb fokát jelöli.⁶

Az egyén önállóbb szembenézését a világgal, törekvést a valóság reálisabb meglátására jelenti az aforizmáknak, a „gondolatoknak“ a folyóiratokban és könyvekben található nagy tömege, valamint a költői és prózai írásokba minduntalan beleszótt sok reflexió. E gondolatok távolról sem jelennek egyénibb, sajátosabb szemléletet, rendszerint konvencionális igazságokat fejeznek ki, de mindenesetre bizonyítékai a polgár tájékozódni akarásának. Az aforizma-irodalom fejlődése a 19. század első felében megérdemelné a külön tárgyalást és valószínűleg világosan mutatná a fejlődést a pseudoromantikus, önállótlán szemléletből a polgári gondolat önállósulásáig a „Fiatall Magyarországnak“ körében.⁷

Az aforizmák korabeli divatját és értékét újra az önmegfigyelő Saphir határozza meg pontosan:

„Wir lesen heutzutage Aphorismen, hypochondrische Splitter, Fidibus, Pappillotten, Ein- und Ausfälle, wir lesen Gedankenlesen, Gedankenzunder, Gedankensplitter, Gedankenpäne etc., aber wenig Gedanken.“⁸

A romantika éles válaszfalat von a költő és a társadalom között. A biedermeierben leomlanak ezek a falak. Az író is mintegy bevonul a biedermeier családi körébe, célja, hogy „gemütlich“ hangulatot teremtsen írásaival. Főképpen a humorban, de még azonkívül is, terjed el a biedermeierre

⁵ Iris 1825. évfolyam 10. sz. leírja a társasélet különböző típusait: der Zurückgezogene, der Gesellschaftler stb.

⁶ Jellemző, hogy Kornfeld-nek humoros életképei csak 1849-ben jelentek meg: Reisespiegelbilder. Spiegel 1849. évf. 48. és 55. sz. Ezekben a pseudoromantikus Kornfeld a kor divatjának hódol.

⁷ Elég szembeállítani pl. Rosenthal „Gedankenspiele“-it (Pannonia 1820. évf. 39.), amelyek triviális gondolatokat tartalmaznak a szerelemről, Neustadt H. Minutienjével (az első a Pesther Tageblatt 1840. évf. 42. szám), amelyek határozott, reális életszemléletet tükröznek.

⁸ „Gedanken über Gedanken“ Pannonia 1822. évf. 39. szám.

jellemző társalgó-stílus, amely mintegy poláris jelensége a fentebb tárgyalt fellengző „magas“ stílusnak.⁹ Horowitz elbeszéléseiben gyakran kiesik a mesemondás objektív hangulatából és megszólítja olvasóit. Egy alkalommal pl. amikor a hősnő bűnbe esik, így szólítja meg olvasóit:

— „O ihr holden Leserinnen, die ihr den unschätzbaren Werth des himmlischen Juwels, Unschuld genannt, kennt, wendet euer Antlitz ab, erröthet für die gefallene Julie; möge dieses traurige Beispiel dem Juwel in eurem Herzen eine festere Fassung geben; allein weinet ihr zugleich eine Thräne des Mitleids, denn schwer sollte nun die Strafe sein.“¹⁰

A felvilágosodás erkölcsprédikátor hajlama és a biedermeier közvetlenségre törekvő stílusa olvad össze ebben a részben. Az író nem a kiválasztottak szűk körének szól, hanem mindenkinek. Jellemző ebből a szempontból Saphir „Poetische Erstlinge“-je bevezető verse, a „Zueignung“. A verskötet valójában egy utóromantikus áramlat kifejeződése. A benne lévő lírai alkotások még igen messze vannak a „Wilde Rosen“ heinei, érzést és értelmet tudatosan keverő, az egyiket a másikkal korlátozó magatartásától, inkább a romantikus végtelenvágy jelentkezik benne, a határt, mértéket nem ismerő képhajhászás, érzés és kifejezésbeli túlzások formájában. A „Zueignung“ azonban a közönség felé való fordulásában cseppet sem romantikus:

Ihr Lieder tretet in die Welt hinaus!
 Nach Allem können Alle nicht verlangen
 Doch findet jeder etwas leicht heraus.
 Der will dies Bildchen, der das Andre loben
 Und jedes ist zuletzt gut aufgehoben.

Még nyersebben fejezi ki ezt a gondolatát Papillottenjeiben: „(Der Dichter) muss die Phantasie — auf einmal durch alle Lebens — und Gefühlstore auswandern lassen, damit sie allen lesenden Spaziergängern begegne.“

A szívesen leszálló író és a szórakoztatást kívánó közönség találkozása fellendíti a sajtót. Ennek célja elsősorban

⁹ Saphirnak a „Konversationsstil“-jéről l. Kösterich i. m. 65. l.

¹⁰ Horowitz: Lachtauben.

szórakoztatni, a tanítás és nevelés aufklärista szempontja mindinkább háttérbe szorul. Még Neustadt is, a pozsonyi Pannonia bemutatózó cikkében saját magát, az új szerkesztőt, mint cirkuszigazgatót vezeti a közönség elé, akinek legfőbb feladata: érdekes, szórakoztató dolgok bemutatása.¹¹

Rosenthal, a Spiegel szerkesztője Rumyt levélben kéri arra, hogy csak könnyű dolgokat küldjön, az olvasóközönség csak ilyesmit kíván.¹² A szerkesztők célja a közönség és főképen a női olvasók igényeinek kielégítése. Ez teremti meg a divatlap sajátos formáját. A divatképek, a társasági és színházi életről, bálokról és estélyekről szóló, szellemeskedő bő leírások bizton számíthattak a női olvasóközönség érdeklődésére, a rejtvények, adomák, tudományos jellegű értekezések a férfinem érdeklődését kötötték le. Így keletkezett az az irodalmi igény, amely megteremtette az újságírói tevékenységet: mindennapi, jelentéktelen események írói feldolgozását. A biedermeier újságíró először mond le tudatosan az írói halhatatlanságról a jelenben való hatás kedvéért. Saphir tudta ezt. Párizsban egy házban lakott Börnével, aki többször meglátogatta. Az igen lassan és kételkedően dolgozó Börne irigykedő kijelentést tett egyszer Saphir könnyed termékenységére. „Ja, daher hält ihre Arbeit für die Ewigkeit, meine ist aber bald zerbrochen und unbrauchbar“ — felelte a különben igen hiú Saphir.¹³

XVII.

Humor.

Zsidó jellege. — Népszerűsége. — Átvett jellege. — Szóvicc. — Grammatika. — Paródia. — Családi kör. — A módszer. — A Talmuddal való kapcsolat. — A humor humanizmusa. — A humor átmenet a biedermeier pszeudoromanticizmusból a polgári realizmusba.

A biedermeier irodalomnak legönállóbb és éppen ezért a korra legjellemzőbb ága a humor. Jellemző sajátossága még, hogy Saphir és főképen zsidók művelték. Tanulmányozása

¹¹ Pannonia 1841. évfolyam 63. szám.

¹² M. Tud. Ak. Irodalmi levelezés 17. k. Levél kelte 1850. december 51.

¹³ Saphir's Humoristische Schriften i. m. IV. k. 204. 1.

tehát valószínűleg utat nyit a biedermeier zsidójellegének kikutatására.

A humorban nyilvánul meg leginkább a tárgyalt korszak lelkisége. Ennek bizonyítéka a humoros irodalom ma elképzelhetetlen népszerűsége. A népszerűség pedig azt jelenti, hogy leginkább benne találta meg az olvasóközönség azt, amit keresett: benső törekvései kifejezését, szellemi igényeinek kielégítését. Más korokban a tehetségtelenek a líra terét lepik el, a biedermeier világban a humor vonzotta őket magához. Ha valakinek semmi tehetsége sincs az irodalomhoz — mondja gúnyosan Horowitz¹ — vegyen elő egy darab üres papirost, írja rá, ami eszébe jut és ha készen van, adja neki a következő címet: „Humoristisch“ vagy „Localposse“. Jellemző a korra, hogy a humoros hang még oda is beférkőzik, ahol semmi helye sincs. Stern M. E. rossz szövicceket tűzdel bele Salamon példabeszédei fordításának előszavába.² Hugó Károly és Saphir Zsigmond a homeopatha módszer körüli harcot a humor fegyvereivel vívják meg. Oesterreicher zsidóvédő röpiratában ugyancsak tréfálkozik, amit Romy helyesen vet hibaként szemére.³

Kornfeld humoros cikkek segítségével akar kapcsolatba kerülni Béccsel. „An Bäuerle werde ich einen grossen, humoristischen Aufsatz senden, vielleicht bekomme ich dadurch seine Zeitung und gerathe mit Wien in Verbindung.“ Soha kiadásra nem került összegyűjtött művei egyik kötetét aforizmái és humoros írásai tették volna ki.⁵

Említettük, hogy Saphir tünt fel először a magyarországi német irodalomban, mégpedig humoros aforizmákkal. Igen érdekes, hogy ebben a legelső megjelent írásában mondja a következőket: „Witz ist ein Gnadenband des Gei-

¹ Horowitz: Lachtauben.

² Stern: Perlenblumen aus den blüthenreichen Hainen orientalischer Weisheit. Pozsony, 1835.

³ Romy G. K.: Die Emanzipation der Juden in Ungarn. M. Tud. Akadémia Levéltára. Jogtudomány ált. 4° 7. k. Oesterreicher Elias dr. műve: Der Jude in Ungarn, wie er war, wie er ist, wie er seyn wird. Pest 1842.

⁴ Romy: Levelezés. Levél kelte Tétső 1837. január 10.

⁵ U. o. 1845. december 14.

stes; das er nur seinen Auserkohnen umhängt. Wahrer Witz speist an der Table d'hote des ganzen Universums.“⁶ Saphir önértékelése és írói programja található ebben.

Saphirnak azonban kevés oka volt a büszkeségre. Sem ő, sem követői nem alkottak valami értékeset. Humoruk nem az élet mély, tragikus szemléletéből fakad, hanem inkább csak „gemüthlich“ játszadozás, ártatlan tréfálkozás a világ dolgai fölött. A biedermeier epigonizmus már megállapított jeleit könnyen fedezhetjük fel ebben a humoros irodalomban.

Ami először felötlük, az itt is a szó jelentősége. A szó a hatáskeltés legfőbb eszköze, a humoros stílus legfőbb eleme. Legkülsőbb, legkézzelfoghatóbb eleme a nyelvnek és innen érthető jelentősége a legelső nemzedékben, amely német nyelven fejezi ki érzéseit és gondolatait. Saphir pl. ilyen címen ír humoreszket: „Muth und seine Familie“;⁷ mire hű követője Schmelkes Gottfried „Der Sinn und seine Söhne“ címen elmélkedik.⁸ Két szó hasonlósága elegendő ahhoz, hogy humoreszket írjanak róla. A Münzfuss — Versfuss szópáron alapszik Kornfeld következő aforizmája:

— „In jedem Lande gibts andere Münzen: da Izibos, dort Dollars, hier Rubel, hier Skudi und fast allenthalben Papiergeld. Im Lande der Dichtung herrscht ein seltsamer Münzfuss: der Versfuss, noch leichter als Papier und von unbestimmter Valuta“.⁹

Saphir következő címen ír verseket: „Na!“, „Ei!“ (Ein Silbenspiel. Seitenstück zu dem Gedichte. „Na!“), „Kommen und Gehen“ (Etymologisches Menuet dieser beiden Wörtchen),¹⁰ „Ritter Jetzt und Später“¹¹ stb. A biedermeiernek ez az érdeklődése a szó, sőt a szótag iránt teremt meg a rejtvények divatját, amely azóta elmaradhatatlan kelléke minden szórakoztató célú folyóiratnak. A biedermeier költő nem sajnálta a fáradságot és néha egy-egy szőrejtvényt több-

⁶ Pannonia 1819. évf. 8. sz.

⁷ Pannonia 1822. 84. sz.

⁸ Iris 1826. 54. sz.

⁹ Iris 1825. 40. sz.

¹⁰ Humoristische Schriften i. m. IV. k. 310. 312. és 318. l.

¹¹ Poetische Erstlinge.

szakaszos versben dolgozott fel. Az író is, az olvasó is örömet lelte a szóban, nemcsak tartalmi, hanem hangzási elemeiben is. A szóvice ennek a magatartásnak köszönheti népszerűségét. Saphir az unalomig halmazza a szóvicceket¹² és alig van olyan írása, amelyben fel ne használná őket. Elegendő lesz egy példa a sok közül:

— „In Hinsicht der Einseitigkeit, meine freundlichen Hörer und Hörerinnen, haben meine Vorlesungen sehr viel von Witz und Humor, denn Sie sehen, dass sie nur auf einer Seite geschrieben sind, und die andere leere Seite ist Ihnen gewiss die liebste Seite, ja Sie sehen, dass wunderbarer Weise die Seite, auf der gar nicht geschrieben wurde, doch nicht so trocken ist, als die beschriebene Seite! Diese trockene Wahrheit möge Ihnen beweisen, wie sehr ich bemüht bin, meine besten Seiten dem Publikum zuzuwenden. Die trockenen Schriftsteller... sind die glücklichsten, sie ersparen den Sand, weil sie ihre Sachen gleich trocken niederschreiben und können diesen Sand den Lesern in die Augen streuen.“

— „Ich sollte Ihnen eigentlich zum Schlusse meiner Vorlesungen eine kleine Nachlesung halten, allein wo die Vorlesung selbst so unbedeutend war, lässt sich von der Nachlese garnichts erwarten, im Gegenteil, ich bin froh, dass Sie meine Vorlesungen nicht nachlesen können, sonst wären sie verlesen.“¹³

Horowitz semmitől sem riad vissza, ha arról van szó, hogy szóviccel derítse fel közönségét. „Gedankenfeilstaub“ jellemző biedermeier címen a következőket közli: „Es ist sonderbar, dass die Alten nicht früher die Bewegung der Erde wahrnahmen, da dieselbe doch weiblich ist, und so viele Zungen (Erdzungen) hat.“¹⁴ Feuchtmann hexaméteres verstanához a következő kétsoros epilógot fűzi hozzá: — „Si quid kennisti kurtzius isti, kanst du belehrere me, — Si nicht, dies brauchere mecum.“¹⁵

¹² Kösterich i. m. 34—35. l.

¹³ Humoristische Schriften i. m. I. k. 256—257. l.

¹⁴ Aehrenlese 1833. évf. 95. sz.

¹⁵ Feuchtmann S.: Versuche in den Zweigen der deutschen Dichtkunst.

Ez világosan mutatja, mennyire külső elemnek érezte a szót, a német nyelvet és irodalmat átvevő nemzedék.

A grammatika a nyelvet ugyancsak legkülsőbb, logikai alkatrészeiben ragadja meg. Érthető tehát, hogy a nyelvtani fogalmak jelentékeny szerepet játszanak a humor irodalmában. „Männlich und Weiblich“ Saphir egyik versének címe, amelyben him- és nőnemű szavak vitatkoznak egymással.¹⁶ A Poetische Erstlinge c. művében pedig még az interpunkciót is bevonja a humorista tárgykörébe.¹⁷ Különösen Horowitz, a tanító, időzik el szívesen az ilyen nyelvtani tréfálkozásoknál: „Der Mann ist bis zu seinem Hochzeitstage ein Selbstlaut, „E“ (Eh‘) ist sein letzter Selbstlaut; es kommen die Flitterwochen, da ist er ein Doppellaut; mit „Ei“ fängt er an und mit „Au“ (weh) hört er auf.“¹⁸ E területen is természetesen Saphir az úttörő, aki fiataalkori művében a Poetische Erstlinge-ben következőképpen hasonlítja össze a házasságot a hangtani fogalmakkal: „Glückliche Eheleute sind untrennbare Mitlauter in Hymens Orthographie.“¹⁹ Ez is alátámasztja, amit már az előbbi fejezetekben megállapítottunk, hogy a biedermeier író számára az irodalom, a nyelv, az élmények elsődleges, maga az élet csak másodlagos síkjá.

A humoros magatartásnak és a korra jellemző irodalomkultusznak találkozása eredményezi a paródiát, a tárgyalt évtizedek ugyancsak kedvelt műfaját. A paródia különben a héber irodalom szorgalmasan művelt műfaja.²⁰ A jiddis irodalom a gettóban olyannyira kedvelt Schiller „Das Lied von der Glocke“-jának hat paródiáját ismeri.²¹ A biedermeier korában azonban nemcsak a zsidók művelik ezt a műfajt.²² A paródia távolról sem kigúnyolója, vagy felbomlasztója a

¹⁶ Humoristische Schriften i. m. IV. k.

¹⁷ Poetische Erstlinge.

¹⁸ Lachtauben 54. l.

¹⁹ Poetische Erstlinge.

²⁰ Davidsohn: Parody in Jewish Literature, New-York 1907.

²¹ Kösterich: i. m. 79. l.

²² L. pld. „Ehelust“ — Travestie der „Hoffnung“ v. Schiller. Saphir M. G.-tól Pannonia 1822. évf. 22. sz. „Parodie der ersten Szene des 2. Aktes aus Schillers Don Karlos.“ v. Paziazi u. o. 1820. 92. sz. Actäon, Parodie nach Ovidius v. Joh. v. Langer u. o. 1822. 57. sz.

klasszikus költészetnek. Itt is tekintélyként elfogadott mintakép, csakhogy amint a biedermeier családias szelleme örömmel tartózkodik a mindennapi élet tárgyai között, ugyanúgy szeret játszani kedvelt klasszikusaiból vett részek humoros utánzásával is.

A humor polgári jellege tárgykörében nyilvánul meg. Az író szeret a mindennapi élet eseményei fölött tréfálkozva elmélkedni, evés, ivás, alvás, társasélet, szerelem, házasság, kedvelt tárgyai. Sohasem nyúl természetesen a politika világához. Ennek oka egyrészt az, hogy nem érdekli, másrészt külső akadály is van: a cenzura.²³ A régebbi irodalomtörténet a maga kormeghatározta gondolkodását vetítette vissza a multba és a cenzurában látta a biedermeier irodalom szűk látókörének egyik legfőbb okozóját.²⁴ De a kor íróinak legjava önként sem tört volna ki a szűk családi kör határaitól és megelégedett, ha ezen belül adhatott tréfálkozásának hangot. Nem a cenzura, hanem a biedermeier szelleme szűkítette meg a humor tárgykörét.²⁵

Epigonizmus és polgári, családias szellem a biedermeier általános jellemző vonásai, amelyek azonban a humorban hatványozottan jelennek meg. De itt még egy jelentős tényező merül fel: az intellektualizmus.

A német humor első jelentős írója és elméletének első alapvetője, Jean Paul a „Witz“-et, a „Scharfsinn“-nel és „Tiefsinn“-nel állítja egy csoportba. Lényege szerinte az, hogy távoli dolgokat kapcsol össze, amennyiben eddig észre nem vett hasonlóságot fedez fel közöttük. Jean Paul szellemes meghatározása szerint: — „Witz im engsten Sinne ist der verkleidete Priester, der jedes Paar kopuliert.“²⁶

Saphirék ugyanezt teszik, de külsőségesen és mesterkéltén kapcsolják össze az egymáshoz nem tartozó dolgokat. Módszerük a következő: vesznek két meglepően távoleső fogalmat,

²³ Houben: Der gefesselte Biedermeier.

²⁴ Bietak i. m. Biedermeier „Lebensgefühl“ bevezetése.

²⁵ „Freilich musste sich auch der Witz dem Duodezformat einfügen, er durfte nicht zu aggressiv, zu sarkastisch oder gar zersetzend sein.“ L. Schneider J. i. c.

²⁶ Vorschule der Aesthetik, i. h. 8. l.

mondjuk, a zsebet és a fejet,²⁷ vagy a pénzt és az orrt²⁸ és kifejtik, rendszerint szöviccek segítségével, a kettő közti hasonlóságot vagy eltérést. Bárhol ütünk fel egy Saphir kötetet, minden nehézség nélkül akadhatunk jellemző példákra.

A biedermeier humornak ebben a jelenségében sokan zsidó gyökereket vélnek felfedezni.²⁹ A Talmud közvetlen hatását látják benne. De a kapcsolat nem olyan egyszerű. Biedermeier humor és Talmud szellemüket, belső tartalmukat tekintve, olyan távol állnak egymástól, mint amennyire a mély vallásos szemlélet a szekularizált, könnyed tréfálkozástól csak állhat. Kösterich olyan messzire megy, hogy még a talmudi arameus mondattan és Saphir prózái stílusa között is talál hasonlóságot.³⁰ Ez azonban nem több tetszetős elméletnél.

A kapcsolat természetesen Talmud és biedermeier humor között fennáll. Azonban más területen. A Talmud kifejleszti a gyors asszociáció képességét. A talmudi főiskolában elismerésre az tesz szert, aki a bizonyítási és cáfolási eljárások során a legtávolabbi területekről is tud bizonyítékokat hozni állításaira. Elhíhetjük Saphirnak, amit emlékirataiban állít, hogy gyermekkorában kiváló talmudistának tartották.³¹ Mint kora sokra értékelt humoristája, ugyanazt tette, amit ifjúkorában: a legkülönbözőbb területekről előráncigálta a hasonló, vagy még inkább hasonlóknak tetsző tényezőket. Az eljárás ugyanaz, csak a cél más. A talmudi iskolában egy hittétel igazolása, a biedermeier humorban a közönség mindenáron való szórakoztatása.

Saphir irodalmi munkásságában még egy kétségtelenül zsidóságában gyökerező vonást fedez fel Kösterich: a bibliikus pathoszt.³² Ez a pathosz azonban nem annyira a zsidó próféták stílusára megy vissza, mint inkább az izolált európai zsidó helyzetéből következik. Mivel természetes kapcsolatot éppen izoláltsága miatt nem tud az élet jelenségeivel

²⁷ Saphir: Pannonia 1820 évf. 79. sz.

²⁸ Horowitz: Lachtauben.

²⁹ L. Kösterich i. m., Ostern i. m.

³⁰ I. m. 83. l.

³¹ Humoristische Schriften i. m. I. k. 44. l.

³² I. m. 48—49. l., u. o. l. példákat is.

teremteni, kétféle úton közeledik a valósághoz: a gúny vagy a pathosz útján. A pathoszt gyakran a szentimentalizmus váltja fel és szentimentalizmus és gúny keverődése válik az európai zsidó irodalom egyik állandó legjellemzőbb vonásává. A gúny az értelem, a szentimentalizmus az érzelem csalódása abban az európaizálódott zsidó egyén számára oly életbevágóan fontos hitben, hogy Európával való lelki kapcsolatai szilárdak és felbonthatatlanok. Heine költészete a zsidó lélek ilyen magatartásának legmagasabbrendű kifejezése.

A tárgyalt korszak humorában erőteljesen nyilvánulnak meg nemcsak a zsidóság, hanem még inkább a biedermeier jellemző sajátosságai. A humor jelentősége a biedermeier irodalom fejlődése szempontjából igen nagy. A mindennapi élet kicsiny jelenségei felé forduló érdeklődése első megjelenése a polgári realizmus szellemének. E területen fordul szeretettel az egyén az ember felé és igyekszik megérteni és megbocsátani hibáit is. A humor mindenütt összefügg a humanizmus fejlődésével. Lényege az, hogy az „emberi” minden megnyilvánulásában elfogadható.³³ A felvilágosodás teremti meg először a pszichológiai érdeklődést, de célja az, hogy az emberi hibákat a mindenható ráció segítségével kiírta. Jellemző, hogy Saphir emberi típusokat ábrázoló írásaiban, amelyek munkásságának eléggé jelentékeny részét teszik ki, még ez a felvilágosodásbeli satírikus állásfoglalás fejeződik ki. „Lebende Bilder” címen, hogy csak egy példát említsünk, a következő típusokat rajzolta meg: „Der Pantoffelmann, Der Glückspilz und der Unglücksvogel, Der Eckgast, Der Visiten-Mörder, Der Tausendsapperments-Alles- und Nochmehrwisser, Der Judenfeind.”³⁴ Ezeket az írásokat a biedermeier életképtől éppen az aufklärista magatartásban gyökeröző, ítélkező, bíráló gúny választja el. De mindenképen jele a mindennapi élet és a környezet szeretetteljes megfigyelésének és értékelésének. A humorban megy át a biedermeier pszeudoromanticizmus a polgári realizmus irodalmába.

³³ Merker—Stammler: Reallexikon I. k. 572—576. l. Humor címszó Wiegandtól.

³⁴ Humoristische Schriften II. k. 149—162. l.

Az individualizmus fejlődésében is a humor jelenti az átmenetet a biedermeier kötöttségéből a „Junges Deutschland“ szabadságába. A vallás megkötöttségei alól kiszabadította magát a biedermeier kor fia, de helyébe más szabadságát korlátozó erők léptek. A Metternich-rendszer a politikában fosztotta meg az önálló tevékenység lehetőségétől, az irodalomban a klasszikus mintaképek nyomasztó súlya nehezedett lelkére. A humor volt az egyetlen terület, ahol szabadabban lélegezhetett. Intellektusa itt szabadult ki a törvényszerű, konvencionális asszociációk rendszeréből és bárcsak szűk polgári kereten belül, de itt rendelkezett döntő tényezőként szabadon környezete alapelveivel. Innen vezet tehát egyenesen az út a következő korszak világába, amely az egyén politikai önrendelkezési jogát kezdte hirdetni.

A biedermeier ember természetesen mindezekről az itt említett megkötöttségeiről és szabadságáról semmitsem tudott. Nem is tudhatott, mert a tudat korlátai, mihelyst tudatossá válnak, már meg is szűntek.

XVIII.

Világnézet.

A szabadság élménye a költészetben. — Biedermeier vallásosság. — A költészet kultusza. — Az élet és az eszme dualizmusa. — Idillizmus. — Az individualizmus fejlődése a biedermeierben. — A zsidók bekapcsolódása.

A biedermeier világnézet két alapélményre vezethető vissza: a függés élményére a valóság külső világában, a szabadság élményére a költészetben. A függésnek ezt az érzését azok a nagy történeti események keltették a biedermeier ember lelkében, amelyek a 18. és 19. század fordulóján perregtek le Európa történetében. Ez a nemzedék a 18. század 80-as és 90-es éveiben született, gyermeklelkére kétségtelenül hatással voltak a francia forradalom véres eseményeiről keringő hírek, ifjú korában élte meg Napoleon birodalmának kialakulását és összeomlását. A nagy történeti változások arra tanították, hogy az egyén nem ura, hanem csak engedelmes rabszolgája az eseményeknek, a sors ellen hiába küzd az akarat és értelem fegyvereivel a gyöngé ember. Ez az életérzés élesen eltér a felvilágosodás magatartásától, mert ez az

életet anyagnak érezte, amelyet diadalmasan tud formálni az emberi ráció. A biedermeier csalódott az értelemnek mindenható erejében, innen a pesszimista hang, amely végigvonul a kor egész költészetén. Ez a pesszimizmus nem fakad a lélek legmélyéből, hanem inkább rezignált, lemondó állásfoglalás az élettel szemben, amelynek meghódítását nem meri megkísérelni a biedermeier-kor cselekvéstől írtózó fia. Míg a felvilágosodás számára az élet a jelenek sorozata, amelynek mindegyikéből ki lehet ragadni a boldogság legnagyobb mennyiségét, ha az értelem eszközeivel fordulunk felé, addig a biedermeier az életben az elmulást látja, minden szépnek és nagynak mulandóságát. Az elmulás egyik legkedveltebb témája a kor lírájának.

Wie Sterne und Wellen und Blumen vergeh'n,
Nationen und Thaten und Lieder verweh'n
Und bilden verklingend im flüchtigen Schall
Den Reigen im Weltengebäude.¹

Az egész világegyetem az elmulást hirdeti:

Entsteh'n und Vergeh'n ist ein Gesetz
Die ganze Welt verkündet dir es stets.²

Az értelemben való csalódásra jellemző a biedermeiernek a forradalmak ellen való állásfoglalása. Magyarországon a Martinovics-lázadás tette rosszhangzásúvá a felvilágosodás fogalmát. Kazinczy kijelentette, a revoluciónál nagyobb csapást nem tud elképzelni egy nép számára.³ A rabbinikus hagyományok közt élő zsidóság is ellene volt a forradalomnak. A morvaországi Trebitsch itthon is népszerű héber krónikája, a „Korot Ha-Ittim“⁴ mindenütt a megbotránkozás hangján számol be a francia forradalom eseményeiről. A rabbinizmus nem lelkesedett a forradalom eszméiért, még akkor sem, amikor tudta, hogy ezek az emancipációt hozzák magukkal. A forradalom-ellenes álláspont világosan nyilvánul meg az 1848-as eseményekkel kapcsolatban. Horowitz egyik novella-hőse csak az erőszak hatása alatt fog fegyvert a császári ha-

¹ Oppenheimer: Der Tanz c. vers Pannonia 1820. évf. 24. sz.

² Petz Leopold: Nachgelassene Gedichte. Sopron, 1847. 17. l.

³ Kornis: i. m. I. k. 395. l.

⁴ Trebitsch: Koroth Ha-Ittim Brünn 1801.

dak ellen.⁵ Másik novellájában pedig a bécsi forradalom túlzásainak szatirikus rajzát adja.⁶ Kornfeld versben fejezi ki panaszát a 48-as események miatt.

Jetzt wieder war die Welt so tief verschlammnet,
Vom Wahn der falschen Freiheit hingerissen...
Von der Gleichheit Schlang ins Herz gebissen,
Die Bande guter Ordnung all zerrissen.⁷

Az emberek általában igen keveset foglalkoztak a politika kérdésével, csak 1850-ban, a júliusi forradalom hatása alatt változott meg a helyzet Nyugaton, ekkor kezdődött a polgárság kitörése a biedermeier szűk keretéből a politika fórumára.⁸ Magyarországon ez a folyamat csak a 40-es évek elején indult meg.

A sorsszerű meghatározottságnak, a történelem felsőbbrendű erőitől való függésnek hasonló érzése a barokk korban a vallás felé vezette az egyént. A biedermeier a külső kötöttségek elől nem a vallásba, hanem a költészet világába menekült. A tárgyalt korszakban a vallás még inkább elveszti hajdani jelentőségét. A biedermeier ember valójában ép olyan közömbös a vallással, mint a politikával szemben. Az aufklärung bírálja ugyan a vallás hibáit, meg akarja „tisztítani” feltjaitól, de éppen ez a jele annak, hogy értékeli, hisz benne. A biedermeier nem kritizálja, gyakran fellengzős frázisokkal dicsőíti, de ritkán hihetünk vallási érzése komolyságában.

Gyakran hangzanak el e korban panaszok a vallási közömbösség terjedéséről. Kiss János az angol és francia felvilágosodás hatására vezet vissza, amelyek kétséget ébresztettek az emberekben.

— „E kétségeskedésből kitsinyként vallás eránt való

⁵ L. Das kostbarste Opfer c. novelláját az „1848“ Eine Sammlung origineller Novellen c. művében. Pozsony, 1848. 1—55. l.

⁶ „Wie der Michael das erste Mal nach Wien kommt und wie er seine Glossen seinem Vater mittheilt.“ Pannonia, 1848. évf. 21, 27, 28. és 30. sz.

⁷ „Die Mutter mit ihrem Sohn“ c. vers, megjelent a Pressburger Zeitung-ban 1850-ben és Kornfeld „Blüthen der Treue“ c. verskötetében 1866. Pest.

⁸ Bauernfeld: Erinnerungen aus Alt—Wien. 1913. 155. l.

lágú melegség, hidegség 's néha tökéletes vallástalanság lett."⁹

Kiss világosan festi le a felvilágosodás laicizált vallásának bomlasztó hatását:

— „Kant' követői vagy inkább majmai a' sok hijába való szörszálhasogatások által napról-napra jobban elsoványították a vallást 's különösen a keresztyén vallást úgy, hogy az utóbb tsak abstraktióból álló tsonttá és bőrré lett, a szívnek tsak semmi foglalatosságot sem adott 's következképen maga eránt buzgóságot gerjeszteni sem tudott.“

A prédikátorok pusztá moralizálása „tsak tsengő ércz és pengő tzimbalom“ a hívek számára, az „okosság ideái“ a közönséges talentumokat lekötni nem tudják, a vallás feladata, hogy a képzelődést is foglalkoztassa. Jellemző, hogy Kiss e romantikus kritika ellenére Schelling és követői felfogását „eszels mysticismusnak“ és „durva mythológiának“ bélyegzi. Ebben a pozitív vallás továbbható ereje, valamint a biedermeier mélyén elrejtőző reális szellem nyilvánul meg.¹⁰ Kornfeld is soknak tartja a „Zweifler, Nichtglauber, Indifferente und Neuerer“ számát.¹¹ Rummyval való levelezésének majdnem egész tartalmát kitérésének kérdése foglalja le. Bár leveleiben igen gyakran dicsőíti a katolicizmust, néha felmerül bennük az ilyen furcsa és gyanús ígélet: „Meine philosophische Überzeugung wird ganz gewiss in wahrhaft religiöse übergehen.“¹² Saphir biblikus pathosszal zengi: „O Religion! Religion! Lieblingstochter der Gottheit... trag auf deinem Tauben-fittig meine Seele hinüber über die Schwindelbrücke, welche die Zeit von der Ewigkeit trennt etc.“¹³ Saphir ezt 1820 körül írta, amikor már egészen távol került a zsidóságtól, amint ezt jiddis bohózata bizonyítja, de semmiel sem jutott közelebb a keresztyén valláshoz. A biedermeier vallásos költészete csak a romantikautánzásnak köszönheti létét.

⁹ Kiss János: A' vallástalanságról 's a' vallásbéli buzgóság meghidegedésének okairól különösen a protestánsok között. Sopron, 1815. 87. l.

¹⁰ Kiss: i. m. 100. l.

¹¹ Kornfeld—Rummy levelezés. Levél kelte 1851. dec. 18.

¹² U. o. 1855. okt. 19.

¹³ Saphir Poetische Erstlinge.

A vallás helyét a költészet foglalta el a biedermeier egyénlelkében. A költészet a szabadság egyetlen lehetősége, ami azt Saphir is hirdeti.

Nein, Herz, nicht alle Wege sind geschlossen
Mir bleibt der Luftsteg Poesie.¹⁴

Hugó Károly drámájában: „Das Schauspiel der Welt“-ben (Bécs 1844.) Sancho a bölcs bolond, a főhős, aki valójában az író szimbolizálja. Sancho a szabad természetben nevelkedett, a társadalom szabályai rá nem vonatkoznak, ő a „szabad“ ember. Kornfeld: a Der Dichter c. költeményében a költőt a romantika tanításaihoz híven a pappal azonosítja. Saphir halát ad Istennek, hogy költőnek teremtette.

Ich danke dir Allgütiger dort oben!
Daß du von Tausenden mich hast erhoben.¹⁵

Nemcsak a költő a tömegeből kiemelkedő, másfajta lény, a költészet is önálló zárt világ a világegyetemen belül. Austerlitz írja mottóként műve, a Blumenakkorde elejére:

So leite süsse Poesie mein Leben
Du Jugend in der Jugend, Lieb in Liebe
Natur in der Natur, Gottheit der Götter.

A fantázia végtelen birodalmában — mondja Horowitz — a költő a király.

— „Ich ebenfalls zu einem Könige in dem grossen Reiche der Phantasie eingesetzt, habe meine imaginäre Welt mit Menschen gefüllt, und so weit mein Herrscherstab reicht, soll Friede und Freude heimisch sein.“¹⁶

Tehát még a fantázia világába is behatolt a biedermeier szelíd harmóniára, békességre törekvő szelleme.

A külső szolgásnak és a belső szabadságnak ez az élménye, a költészetnek, mint szabadságnak eszméje, visszavezethető Kant, Schiller felfogására, amely a szellemben, illetőleg a művészi formálásban ismeri föl az emberi szabadság lehetőségét. Kornfeld írja: „Sein Äusseres (des Menschen) ist ein Knecht aller Menschen und Umstände, aber sein

¹⁴ Saphir: Poetische Erstlinge. Lyssas Schmuck. c. vers.

¹⁵ Saphir: „Dank und Bitte“ c. vers. Pannonia, 1822. évf. 102. sz.

¹⁶ Horowitz: Dichterseligkeit c. cikk a Lachtauben c. művében. 33. l.

Inneres geht seinen eigenen stillen Weg, der die Zeit und die Ewigkeit anzeigt.“¹⁷ Jellemző azonban az eltérés a klasszicista és a biedermeier felfogás között. Schiller az eszmét többre becüli az életnél, a biedermeier azonban mind a kettőt egyenlő értékűnek ismeri el. Ebben megnyilvánul a korai realizmus szelleme. A kötöttség ereje és az élet és eszme értékének elismerése teszik a biedermeier egyént határozatlanná és nyomják költészetére a dualizmus bélyegét. Az egyén elismeri az eszmei értékek nagyságát, de nem tudja magát teljesen átadni nekik, az élet erői visszavonják őt a földre.

Mich treibt ein heißes Sehnen
Zum wilden Lebensstrom,
Doch düster schweift in Thränen
Der Blick am Himmelsdom.

Hiába keresi azonban a költő boldogságát az égi tereken:

Um-sonst — Im Busen dränget
Es nach dem Irdischen hin.¹⁸

A valóságot, mint a felemelkedés gátló elemét éli meg a pszeudoromantikus idealizmusból a polgári realizmusba átmenő korszellem.

Doch ach! unser Leib hemmt den geistigen Flug
Es kann sich der Staub nicht erheben.¹⁹

Jellemző, hogy míg a zsidó költőknél leginkább a nyugtalanító ellentét érzése fejeződik ki, Petz költészetében az ellentétek harmonikus kiegyenlítődsét találjuk.

Was mir das Leben versagt, gewährt mir die nächtliche Täuschung
Wolcken bedecken den Tag, Sterne durchschimmern die Nacht...
Wirkliches bietet der Tag, himmlisches reichet die Nacht.²⁰

Az élet nagy dilemmái elől belső körébe vonul vissza a kor fia és óvakodik attól, hogy belevesse magát a cselekvések világába. Az élet nagy kérdéseiben nem dönt és vigyáz arra, hogy a szélsőségek egyik irányba se ragadják el. Hugo Károly drámahősei sehol sem törik át a világrend meglévő kereteit, még gonosz zsarnokai sem igazi zsarnokok, go-

¹⁷ Pannonia 1821. 25. sz.

¹⁸ Cohn K.: Seelendrang Pannonia 1820. évf. 35. sz.

¹⁹ Saphir Samuel verse. Pannonia 1822. 8. sz.

²⁰ Petz L. I. m. 28. l.

noszáguk nem egy belső erő szükségyszerű kifejeződése, elég, ha Hugo kedvelt hőse, a bölcs bolond rájuk szól, hogy megjavuljanak. „Brutus und Lucretia“ c. drámája előszavában kifejti, hogy Brutus a világtörténelem legférfiasabb alakja, de magában a drámában eléggé férfiatlan szerepet játszik, komédiát űz, sehol sem támad egyenesen, hanem mindig álutakon tör győzelemre. Alakja jellemző, mert benne a biedermeier passzivitása keresztéződik az „Ifjú Németország“ harciasságával. Hugó drámái ebből a szempontból megérdemelnek a további kutatást.

Hasonló vonásokat mutat fel Stern M. E. drámája is az „Einer Lüge Folgen“.²¹ Beer Michael népszerű drámájához, a „Paria“-hoz hasonlóan, hőse egy rabszolga, aki szomorúan panaszolja:

Wenn ich ein Mensch auch menschlich manchmal fühlte
Wär's ein Vergeh'n, sagt, wär es ein Verbrechen?²¹

Látszólag tehát szociális tendenciái vannak e műnek. A cselekmény folyamán azonban kiderül, hogy a rabszolga nem is rabszolga, gyermekkorában kicsérélték a gróf fiával.

De nemcsak a tettől riad vissza a biedermeier ember, hanem még a lélek legbelsőbb, vallási kérdéseiben sem mer dönteni. Jellemzően Istent kéri arra, mentse meg őt a kételkedés veszélyétől.

Kiss írja említett műve bevezető versében, hogy a két-ség „százfejű hydrája“ elől Sion hegyére menekült. Saphir így imádkozik Istenhez:

Laß nie des Wissens und des Denkens Frucht
Entarten einst zur giftigen Zweifelssucht...
Daß ich nicht leg, ein Skorpion,
Des Wissens Zahn an Religion.²²

Rosenthal nem tudja, higgyen-e annak a belső hangnak, amely azt mondja, hogy a lélek halhatatlan, vagy ne higgyen.

Soll ich dieser Geistesstimme trauen
Oder ist's ein Laut der Phantasie?
Jenseits kann mein Blick nicht Helles schauen;
Ach und diesseits täuscht ihn nur Magie!²³

²¹ Stern: Einer Lüge Folgen. 1865.

²² Dank und Bitte, Pannonia 1822. évf. 102. sz.

²³ Unsterblichkeit Peppernik álnéven. Pannonia, 1821. évf. 6. sz.

E passzivitás felkelti a biedermeier lelkében a csendre, harmoniára, békességre való törekvést. Breier történeti regényeiben rendszerint patriarchális, szeretetteljes viszony uralkodik nemes és jobbágy között. Horowitz elbeszéléseinek tartalma gyakran az, hogy a szerelem békét teremt azok között, akiket politika, nemzetiség vagy vallás választ el egymástól. Ehhez az alapgondolathoz fűzi aztán az anagnorizisek, gyermekcserék, megzavart nászéjszakák triviálrömantikus elemeit. Az „1848” című novella-gyűjteményének egyik elbeszélésében egy horvát férfi és magyar nő szerelme békíti ki a fanatikus nacionalista szülőket, egy másikban a gyermekek szerelme támasztja fel újra azt a barátságot a szülők között, amelyet a negyvennyolcas forradalom bomlasztott fel. Alumoth c. novelláskötete (1868) igen boldog zsidó-keresztény vegyesházasságokat ír le. Jellemző a Thefilin c. novellája, amelynek tartalma az, hogy Schlome zsidó és Mathis parasztgazda igen jó szomszédok, Mathis kedves emlékül elkéri a zsidótól imaszíjait, de mivel ez nem akarja odaadni, megszűnik a jóbarátság. Természetesen itt is gyermekeik szerelme éleszti újjá a két ember barátságát.

A zsidó-magyar barátságnak ez a rajza tovább vonul a hazai német és magyar irodalomban. Dux Adolf egyik novellájában az alföldi falu zsidó kereskedőasszonyának fia épp olyan délcegen üli meg a lovat és épp oly meghatóan furulyázik, mint bármely parasztleány.²⁴ Innen egyenesen vezet az út Kiss József magyar zsidó balladáinak valószínűtlen világába, amelyben a szép Batóné éppen hosszúnapkor kíván szeretkezni a zsidó Jónással²⁵ és Árvék és Simon Judithok vétkeznek és bűnhődnek népies lejtésű, az Aranytól ellesett ritmusokon épülő verssorokban.

Az individualizmus fejlődése szempontjából úgy tetszik, mintha a biedermeier a felvilágosodáshoz viszonyítva visszaesést jelentene, mert jóval gyámoltalanabban és féltékenyen foglal állást a valósággal szemben. A jelenségek mélyén

²⁴ Dux A.: Deutsch-Ungarische Erzählungen. 1871. Ebben a „Verbauert” c. novella.

²⁵ „Szép Batóné”. Kiss József összes költeményei. Budapest, 1905. 95. l.

azonban a továbbfejlődés elemei fedezhetők fel. Ezek össze-sűrűsödve és a valóságnak legfelsőbb, látható síkjára törve megteremtették az egyén győzelmes rendszerét a „Junges Deutschland“, illetve a „Fiatal Magyarország“ korszakában. A biedermeierre leginkább jellemző „gemütlich“ hangulat a mindennapi, egyszerű polgári élet nagyrabecsülését jelenti. A humorban, amint már megállapítottuk, szűk körön belül ugyan, de mégis szabadon rendelkezik önmagával és szűkebb világával a kor politikában és társadalomban többféle kötöttségnek alávetett fia. Szemmellátható a haladás a szekularizálódás terén. A biedermeiert a barokk vallásosság szellemétől még nagyobb távolság választja el, mint a felvilágosodást. Az aufklärista morált, amely a közösség érdekeit fölébe helyezi az egyénnek, felváltja az irodalom kultusza, amely a lelkiélet súlypontját a közösségről az egyénre tolja át. A morál megköti, a művészet felszabadítja az embert.

A magyar zsidók az individualizmus fejlődésének ezen a fokán kapcsolódtak bele a magyarországi szellemi életbe. Ennek nem fejlődésbeli szükségszerűség az oka, hanem a magyar zsidóság egy nemzedéknyi elmaradása az európai fejlődés mögött. Az első zsidó aufklärista írás Magyarországon 1802-ből való,²⁶ amikor a magyar felvilágosodás már hanyatlóban volt. Ujítás és rabbinizmus között akkor lángolt fel a küzdelem a magyar zsidóságban, amikor az első zsidó írók feltűntek a hazai német irodalomban. Németországtól eltérően nálunk a biedermeier a zsidók európai irodalmának első kifejezője. Ugyanez a helyzet Csehországban és Galiciában is, ahol csak 1830 és 1840 között kezdődik a zsidók németnyelvű irodalmi működése.²⁷ Összehasonlítható tanulmányozás valószínűleg e szempontból is be tudná bizonyítani a Monarchia kulturális egységét az elmúlt század első évtizedeiben.

²⁶ Weisz Márkus Nisza műve: *Der Jude, wie er ist*. L. Büchler Sándor: *A zsidó reform úttörői Magyarországon*. Magyar Zsidó Szemle. 1900. évf. 107. l.

²⁷ Nagl—Zeidler—Castle: *i. m.* és Wolkan R.: *Geschichte der deutschen Literatur in Böhmen und in den Sudetenländern*. Augsburg, 1925.

XIX.

A biedermeier és a magyar zsidóság.

A zsidó írók viszonya a zsidóságukhoz. — A kitérések motívumai. — A színvonal-különbség a magyarországi német és héber kultúra között. — A felvilágosodás és a magyar zsidóság exiliumtudatának megszűnése. — A népi közösségtől való elszakadás lelki következményei. — A túlzott érvényesülési törekvés. — A német és zsidó biedermeier közti különbségek. — A görög-római klasszicizmus hatásának hiánya. — A zsidó írók fogadtatása. — A bécsi Caratto és a „Pannonia” zsidó írói. — A zsidó író szabad polgára a költészet birodalmának. — Stielly antiszemitizmusa. — Rummy zsidóvédő röpirata a biedermeier korszak záróköve.

A zsidó biedermeier kettéoszlása gettó- és asszimilált részre megnyilvánul nemcsak a tárgy-választásban és az írói alkotás belső formájában, hanem az íróknak a közönséghez való viszonyában, életük folyásában, emberi sorsukban is. Legfeltűnőbb az eltérés a zsidósághoz való kapcsolatukban. A gettóírók teljesen benne élnek a zsidó közösség és kultúra világában, írói műveikben koruk zsidó életét, belső küzdelmeit igyekeznek objektíválni. Alkotásaik németnyelvű *zsidó* irodalom. Az asszimilált írók azonban tudatosan arra törekcszenek, hogy zsidó voltuk műveikben felismerhető ne legyen. A zsidóságtól való tudatos elfordulás, zsidó-létük állandó leplezése jellemző sajátága a biedermeier íróknak, de a nyomukba lépő, későbbi zsidó írói nemzedékeknek is. Saphir, akiről tudjuk, hogy zsidó ismeretekben felvehette volna a versenyt kora legtöbb rabbijával, óriási mennyiségű munkásságában sehohsem ad kifejezést lelke zsidó tartalmának. Csak egy alkalommal teszi ezt mégis, amikor semmiképp sem kerülheti el: emlékirataiban. A Talmudból csak néhány anekdótikus részt emel ki s a zsidó milió és gyermekkori élményei gúnyoros rajzát teletűzdeli német, olasz, angol és francia klasszikusokból vett idézetekkel.¹ Legáltalább ezzel akar európai köntöst húzni zsidóságára. Egy szokása azonban megmaradt élete végéig: héber betűkkel írta be jegyzőkönyvébe humoros ötleteit. Kornfeld egy levelében beszámol Rumynak nyelvismereteiről, tud latinul, franciául, németül ex profundo és héberül is, „welches mir vielleicht in mancher Hinsicht noch zu Gute kommen kann, besonders wenn ich sollte zu Verbreitung der christlichen Religion unter

¹ Humoristische Schriften 1. kötet. 44. l.

den Juden etwas beitragen können“.² Célja ugyanis az volt, hogy kitérése után missziós folyóiratot adjon ki Rummyval együtt a zsidók megtérítésére. Tervéből azonban nem lett semmi. Oesterreicher a zsidók védelmére írt röpiratában igen röviden intézi el az egész hazai héber kultúrát: „dürr und mager, wohl aber extensiv, voluminös“.³ Kornfeldhez hasonlóan Saphir és Hugó Károly is kitérték. Ekkoriban még nem volt meg a zsidóság „felekezeti“ koncepciója, ez csak a negyvenes évek végén kezdett kialakulni és e miatt és a társadalmi rétegek elkülönülése miatt a kitérés a beolvadásnak szükségszerűbb követelménye volt, mint később, a liberalizmus korában. Kornfeld, akire bécsi orvostanhallgató korában döntő hatással volt a késői romantika katolizáló szelleme, kitérését élete legfontosabb eseményének tartja: „Mein Inneres wurde ganz ausgeglüht durch das heilige Feuer der Religion und ich fühle in meines Herzens Tiefe das hohe Glück Christ zu sein“.⁴ Hugó Károly ezzel szemben, Heinéhez és Börnéhez hasonlóan jelentéktelen európai konvenciót lát a kitérésben, szükséges rosszat, amely alól nem vonhatja ki magát a zsidó, ha helyet akar magának szerezni az európai népek világában. „Ich bin — írja Hugó — eigentlich ein Jud, und war wie alle meines Stammes gut. Auf langen Reisen nahm ich Luthers Glauben“.⁵

A zsidóságtól való eltávolodásnak oka elsősorban valószínűleg abban a nagy színvonalkülönbségben lelhető meg, amely a német és zsidó kultúra között a 19. század első évtizedeiben Magyarországon kialakult. A rabbinizmus egyetlen funkcióját abban látta, hogy téglát téglára rakjon azon az amúgy is hatalmas falon, amely a zsidóságot az európai kultúrától elválasztotta. A falakon kívül Goethe, Schiller és a romantikusok fénye ragyogott. Ebből a színvonalkülönbségből Kornfeld a következő kategorikus következtetést vonta le: „Wahnsinnig ist jeder gebildete Jude, der nicht Christ

² Rummy-Kornfeld levelezés. Levél kelte 1832. november 6.

³ Oesterreicher: Die Juden in Ungarn. 113. l.

⁴ Rummy-Kornfeld levelezés. Levél kelte 1855. június 9.

⁵ Ifj. Erdélyi László: Hugó Károly élete és művei. Szeged, 1955.

wird“.⁶ Saphir jiddis bohózata bizonyítja, hogy milyen ellenérzés és megvetés élt benne a zsidóság irányában pesti tartózkodása idején.

A zsidó néptől való elszakadásnak a történeti oka a felvilágosodás, amely megszüntette a zsidó ember exiliumtudatát s ezáltal szenvedéseit megfosztotta céljuktól, fölöslegessé és értelmetlenné tette a zsidó egyén számára a közösség sorsának vállalását. A belső biztonság, amelyet eddig a rabbinizmus jelentett a zsidó ember számára, ennek következményeképpen elvész, az elvesztettet Európa lelki közösségében akarja megtalálni az asszimilálódó zsidó. A szilárdnak hitt, de mégis mindig újra megszerzendő, belső kapcsolatra irányuló törekvés határozza meg több mint egy évszázadra a magyar zsidóság szellemi fejlődésének vonalát.

A zsidó írók számára éppen e lelki talaj elvesztése miatt jóval fontosabb a költészet, mint a nemzsidó vagy a gettóírónak. Ez megnyilvánul már abban is, hogy Stern és Horowitz pl. rendes polgári foglalkozással bírnak, tanítók az irodalom számukra csak kellemes időtöltés. A nemzsidó írók jelentékeny része e korban is rendszerint pap. Saphir és Hugó főfoglalkozásuknak választották az írást. Saphir hatalmas összegeket keresett humoros cikkeivel, Hugó Károly igen szépen megélt mint orvos, de hírkeresése, dicsőségvágya elragadta polgári foglalkozásától, nem akart más lenni, csak költő. A kapitalisztikus rendszer felé fejlődő társadalom természetesen nem sokat törődött Hugó ebbeli kivánságával és nem gondoskodott arról, hogy gondtalanul élhessen költészetének. Innen Hugónak és a biedermeiernek főképen Németországban megnyilvánuló ellenérzése a kapitalizmusnak mindent a gazdasági élet törvénye alá hajtó ereje ellen.⁷

„Das Lokomotiv der dampfvollen und geistlosen Zeit saust wiehernd durch das sinnliche Leben, wo auf vernachlässigtem, dürrem Felde das flügelmatte Musenpferd mit gesenktem Haupte weidet“.⁸

⁶ Romy-Kornfeld levelezés. Levél kelte 1852. október 12.

⁷ L. Benno von Wiese: i. c.

⁸ Hugó Karl: Psalmen eines armen Poeten. Pesth, 1846. Vorstimung.

A közösségtől elszakadt zsidó írók számára igen lényeges költői működésüknek elismerése. Ezen az elismerésen nyugszik belső létük. Innen érthető, miért reagálnak oly érzékenyen minden külső bírálatra és mindig harcrakészek vélt, vagy igazi támadások leküzdésére, rendszerint nagyobb fegyverzettel, mint amelyet az ügy valójában érdemel. Hugó Károlynak a homeopatha módszer taglaló művét dr. Saphir Zsigmond, aki nemcsak újságszerkesztő, de tudós orvos is volt, egész könyvben támadta meg. Elég lett volna egy jó cikk, mondták a kortársak.⁹ Hugó is egész könyvben választott: „Saphir geschliffen und à jour gefasst vom Meister Bernstein“. (Leipzig 1839.) Ebben többek közt van egy „polemodráma“ is és Goethe, Schiller, Lessing és Jean Paul is föllépnek benne. Ez a magatartás nyilvánul meg magasabb síkon Heinében: a defenzív álláspontból való állandó támadás. A fegyver rendszerint a gúny. „Eine schlagfertige Antwort ist oft wirksamer als eine schlagfertige Armee und kostet auf jeden Fall weit weniger.“¹⁰ — mondja Saphir. Ha valaki csak kétértelmű célzást tett valamely írásának értékére, örök ellensége lett.

Hugó Károly a dicsőség hajhászás monomániájának rabja, élete az írói hiúság karikatúrája, jelleme a pathologia tananyagába tartozik. Mint színész, író, orvos, mint francia, német és magyar kopogtat a világhír kapuján. Akarása zseniálisabb mint képességei. Három hónap alatt megtanul magyarul és drámát ír, amely joggal keltett feltűnést Pesten. Eszeveszett érvényesülési ösztöne kikergeti Lengyel-, Német-, Olasz- és Franciaországba. Lelke csak az örültségben található megnyugvást, ebben a végső, de teljes megoldásban, amelyben végül az én szuverén úrrá válik a külvilág fölött. Benne leborul önmaga nagysága előtt: ő a világ értelmét föltáró Hugologika felfedezője, az igazi cosmopoéta, kinek kisujja körme alatt van száz Victor Hugo, száz Moltke, Bismarck, Hegel stb.¹¹ Hugó pathologikus torzkép, de Saphir-

⁹ Spiegel: 1839. évf. 18. sz.

¹⁰ Dr. Kohut A.: Ragende Gipfel. Beiträge zur Literaturgeschichte der letzten zwei Jahrhunderte. Essais und Skizzen. Minden in Westfalen, 1887. 172. l.

¹¹ Erdélyi: i. m.

ről is egyöntetűen azt vallják kortársai: legfőbb hibája háttartalan és könnyen sértődő hiúsága volt. Az érzékenység azóta is az európai zsidó egyik legjellemzőbb tulajdonsága.

A belső kapcsolatok kapkodó keresése megnyilvánul a zsidó biedermeiernek abban a negatív jellemvonásában, hogy idillikus, harmonikus, a meglévővel megelégedő hangulatot ritkán találunk benne, inkább túlzó, mértéket nem ismerő, mindenáron hatni, feljebbjutni akaró magatartást. A biedermeiernek idillizmusa érthetően csak a gettóirodalomban található meg, amelynek hordozói a német biedermeierhez hasonlóan értéknek ismerik el saját életük tartalmát és formáit. Hiányzik a zsidó biedermeierben a táj költészete is. Melzer lírájában gyakori motívum a szépesi táj szépségeinek megírása:

Freundlich von des Karpats Zinnen
Winkt der Heimath Bild mir zu;
Aus den Stauden, die dort grünen
Säuselt mir der Unschuld Ruh.¹²

Ilyen verssorokat még sokáig nem ír magyar zsidó költő. A gettóból kiszabadult zsidónak inkább csak irodalmi élménye és nem lelkének tartalma a természettel való kapcsolat. A gyermekkorra való visszaemlékezés nem kapcsolódik egy bizonyos tájhoz, a zsidó író még nem tud könnyű, játsszi, ragyogó ifjúságról beszámolni, amint azt Saphir el is panasolja nekünk szokott pathetikus hangján emlékiratában.¹³ Nemcsak a klasszikus nyugalom hiányzik az asszimilált írók művében, hanem a görög római klasszikusok hatása is, a nemes, egyszerű, kiegyensúlyozott magatartás, ami pl. Petz Lipót költészetében fejeződik ki. A zsidóság, mint szellemi közösség, sohasem abszorbeálta a klasszikus kultúrát, nem úgy, mint az európai kereszténység; egyes zsidók megismerkedtek ugyan vele, de nem vált lelkük tudattalan mélységeiben gyökerező elemévé. Ennek ismerete fontos a további fejlődés megértése szempontjából. A klasszikus irodalom fegyelmező ereje hiányzik a zsidóból és emiatt alkalmasabb a modern hatások befogadására.

Mindezek a különbségek elenyészőek a két irodalom

¹² Melzer: Gedichte. „An meine Heimath“ 161. l.

¹³ Humoristische Schriften: i. h. 1. k. 9. l.

közti hasonlóságokkal szemben. A zsidók irodalmi munkássága nem válik el láthatóan a magyarországi német irodalomtól. Ennek oka: mindkettőnek epigon jellege. Ha azonban a zsidók fellépése már az első perctől fogva ellenérzést keltett, akkor ez nem irodalmi alkotásaik eltérő, idegen jellegében rejlik, hanem inkább a zsidógyűlöletben. Alig jelentek meg zsidók a hazai irodalom síkján, amikor Caratto János gúnyosan támadó cikkben „tolerierter Literaten“-nek keresztelte el őket.¹⁴ A Pannonia helyt ad a magyarországi zsidó írók öntudatos nyilatkozatának, amely Carattot viszont „intolerierter Literat“-nak bélyegzi, mert eddig még egy munka sem tűrte meg címlapján nevét, azaz eddig még semmi jelentőset nem írt. Ha célja az volt, hogy belletrisztikai buzgóságból tréfát űzzön egy szerencsétlen nép szomorú helyzetéből, akkor sajnálják és megvetik őt mint embert és nem akarnak vele szóbaállni művészi problémák megtárgyalásában.¹⁵ Rosenthal S., Saphir M. G., Kornfeld V. M. és Cohn K. írták alá ezt a nyilatkozatot. Az akkori zsidó-magyar kapcsolatok megértése szempontjából megemlítésre méltó, hogy ezek az első zsidó írók minden gátlás nélkül nevezik „Nation“-nak magukat. A Nation t. i. tisztára állami fogalom a felvilágosodás és biedermeier korában. Az állam és nép organikus egységét követelő nacionalizmus csak a negyvenes években lépett föl és teremtette meg az asszimiláció és emancipáció junktimját. Caratto kivételes hang e korban. A zsidó nemzet tagja ugyanolyan joggal írhat németül, mint a magyar vagy a szerb, senki ezen akkoriban meg nem ütközött. A zsidóknak az 1790-es országgyűlésre benyújtott folyamodványa a természetjogra hivatkozva kéri az egyenjogosítást, a zsidók is az állam „inkorporált nemzete“ akarnak lenni. Az asszimiláció megígéréséről, amely később minden ilyen esetben magától értetődően fellépett, itt még szó sincs, sőt kéri egyúttal a zsidó törvénykezési autonómia további fenntartását.¹⁶

A biedermeier tehát helyet ad a zsidónak az irodalom-

¹⁴ Wiener Allgemeine Theaterzeitung. 1819. évf. 115. sz.

¹⁵ Pannonia 1819. évf. 51. sz. (október 2.)

¹⁶ Büchler Sándor: „De Judaeis“ I. M. I. T. évkönyve. 1900. 286. l.

ban. A költészet számára a „Reich der Freiheit“, ahová mindenki beléphet, aki írni tud, bármely néphez vagy társadalmi réteghez is tartozzék.

Egy németországi folyóirat, a *Mitternachtsblatt* gúnyosan lebecsülő kritikát hozott *Beer Paria c.* drámájáról, amelyet még Goethe is érdemesnek ítélt a weimari színházban való bemutatásra. A kritikus főképen azért tartja értéktelennek, mert szerzője zsidó. Az *Iris* ismeretlen írója csúfolódva ad hangot megbotránkozásának:

„Am Ende werden Rezensenten noch auf die Nase des zu rezensierenden Schriftstellers bei ihrem Urteil über seine Werke Rücksicht nehmen“.¹⁷

Saphirnak írói pályáján zsidósága különösebb akadályt nem jelentett. *Gräffer*, a népszerű bécsi *Konversationsblatt* szerkesztője néhány cikke elolvasása után magához hívta őt Pestről Bécsbe: „In die Ungarn und die Juden bin ich stets verliebt gewesen“ — teszi hozzá emlékirataiban.¹⁸

Vannak természetesen más hangok is. A „Tudományos Gyűjtemény“ egy polemiával kapcsolatban nem tud sértőbbet mondani az *Iris*re, mint azt, hogy zsidó lap.¹⁹ Valóban két szerkesztője van: a német *Stielly* és a zsidó *Rosenthal*. *Stielly* igen halk hangon védekezik az ellen, hogy az *Iris* zsidó lap.^{19a} A *Tudományos Gyűjtemény* valószínűleg nem tudta, hogy *Stielly* mennyire gyűlöli zsidó szerkesztőtársát és egyetlen törekvése, hogy kitúrja helyéből. *Rumyhoz* írt leveleiben a legsértőbb kifejezésekkel illeti az első magyarországi zsidó ujságszerkesztőt. „Alle Juden (sind) Schufte. Es ist ein eigener Hang zum Betrüge diesen Kindern Israels eigen“²⁰ — írja *Rosenthal*al kapcsolatban. Reméli, ha a zsidó kilép a szerkesztőségből, több magyar tudós fogja folyóiratát támogatni.²¹ Sikerül is *Rosenthal*t kitúrnia azáltal, hogy a helytartótanácsnál följelenti mint „Haupt-Spitz-

¹⁷ *Iris*. 1826. évf. 61. sz.

¹⁸ *Gräffer* Fr.: *Alt—Wiener Miniaturen. Stimmungen und Skizzen*. Wien. 1912. 178. l.

¹⁹ *Tudományos Gyűjtemény*. 1826. IV. k. 120. l.

^{19a} *Iris*. 1826. évf. 115—116. sz.

²⁰ *Magyar Tudományos Akadémia irodalmi levelezés*. 17. k. levél kelte Pest. 1826. március 5.

²¹ U. o. levél kelte 1826. november 16.

bube“-t.²² De úgy látszik, az Irisnek nem sokat használt Rosenthal kilépése, mert az Iris ez eset után nemsokára megszűnt. Rosenthal kilépése után még mindig az ő neve is szerepelt az Iris címlapján. Rosenthal a Tudományos Gyűjteményben nyilatkozatot tett, amely szerint kilépett az Iris szerkesztőségéből, tehát nem ő a felelős a „sok üres és céliránytalan“ írásért, amely azóta a folyóiratban megjelent. Bizonyítéka ez annak, hogy a Tudományos Gyűjtemény németgyűlölete még zsidógyűlöleténél is nagyobb volt.

Rumy igen hűvösen fogadta Stielly zsidógyűlölettől tajtékozó leveleit, amint azt a levelekhez írt későbbi bejegyzésein látni. A nagy polihisztor az Aufklärung világában nevelkedett és ennek hagyományai támadtak benne életre a Fialtal Magyarország uralomrajutásával. Korszakváltozást jelent kéziratban maradt, az emancipáció védelmére írt műve,²³ amelyben kifejti, hogy a zsidó mindenütt, ahol polgári szabadságokban részesült, az állam hasznos tagjává vált, gazdasági szerepe mindenütt, Magyarországon is igen jelentős, vallása, erkölce nincs ellentétben az európai kultúrával és Magyarországon is bebizonyította művészi és irodalmi képességeit. Az utóbbi bizonyítására felsorolja kora zsidó íróit. Műve Oesterreicher említett röpiratával együtt, az első irodalomtörténeti összefoglalását adja annak a korszaknak, amelyet ebben a munkánkban tárgyaltunk. A zsidó irodalmi működésnek ezzel a tudatosításával lezárul a biedermeier korszak és megkezdődik a Fialtal Magyarország kora. Új nemzedék, új, merészebb és támadóbb szellem lép föl a magyarság és zsidóság világában és a két közösségnek egymáshoz való viszonya is nagy változáson megy át. Mindezeknek a leírása és kifejtése azonban egy másik munkának lehetne feladata.

²² 1826. június 8.

²³ Rumy: Die Emanzipation der Juden in Ungarn nebst unbefangenen Betrachtungen über die Verhältnisse der Juden in sozialer Hinsicht und eine Darstellung des geistigen und literarischen Strebens der ungarischen Israeliten. — Zur Beherzigung geschrieben von einem christlichen Wahrheitsfreund. Magyar Tudományos Akadémia levéltára. Jogtudomány ált. 4° 7. k. Rumy ezt a művét 1844-ben írta, de egyes részei már 1843-ban megjelentek a Századunkban.

A zsidó biedermeier írói.

Feuchtmann Simon. — Kornfeld Viktor Móric. — Rosenthal Sámuel. — Saphir Móric
Gottlieb. — Saphir Zsigmond. — Oppenheimer Ignác Bernát. — Saphir Sámuel. — Stark
Leó. — Stern Miksa Emánuel. — Austerlitz Károly. — Hugó Károly. — Weil Fülöp. —
Horowitz Lipót. — Südfeld Gabriel. — Breier Eduard.

Feuchtmann Simon.

Tanító volt az óbudai zsidó népiskolában, majd a pestiben. Pest vármegye a héber nyelv törvényszéki tolmácsának, a pesti hitközség pedig jegyzőjének nevezte ki. Műve: *Versuche in den Zweigen der deutschen Dichtkunst*. Pest. 1819. (Büchler: A zsidók története Budapesten 297. és 387 l.)

Kornfeld Viktor Móric.

Született Csehországban 1797-ben, meghalt 1866 után. Pesten orvostanhallgató volt. Itt jelent meg *Der Dichter* c. didaktikus költeménye Schediusnak szóló ajánlással. Kornfeld művéhez függelékül lenyomatta Schedius nem éppen hízegő kritikáját is. Bécsben folytatta tanulmányait, Lämmel bankárnál volt háztanító. Itt jelentette meg *Biblische Perlen* c. művét Rummy előszavával. (Wurzbachnál tévesen, mint Kornfeld Áron rabbi szerepel.) Miután 1851-ben megkapta orvosi oklevelét, Magyarországra jött, először Pócs-Petriben előkelő nemesi családnál helyezkedett el. Költeményei az Irisben, az Aehrenleiben, a Spiegelben, a pesti és pozsonyi Pannoniában jelentek meg 1819 és 1849 között. Húsz éven keresztül készült kitérésére, de addig nem akarta ezt a lépést megtenni, amíg anyagi helyzetét mint keresztény orvos biztosítva nem látta. Rummy útján Pyrkerhez fordult, hogy orvosi állást kapjon az egyháznál. Pyrker azonban visszautasította kérését. A sors az igen vallásos Munkácsra vitte, ahol kénytelen volt mint a zsidó hitközség orvosa, minden vallási szokást megtartani. Közben mindinkább elvesztette az irodalmi élettel való kapcsolatait. A szatmári püspök segítségével járárorvosi állást kapott Técsőn Máramaros megyében. 1835-ben áttért a katolikus hitre. Verseit elküldötte a *Monarchia* összes folyóirataihoz, de a legtöbbje nem közölte írásait. Összes művei kiadásával akart újra bekapcsolódni az irodalmi életbe. Terve azonban nem sikerült. Elfeledve halt meg.

Művei:

Der Dichter. Ein lyrisch-didaktisches Gedicht. 1819. Pesth.

Festgedicht... dem Fürsten und Herrn Joseph Pálffy v. Erdőd... dargereicht von der israelitischen Gemeinde in Pressburg. Wien 1825.

héber és német szöveggel.

Biblische Perlen. Wien 1825.

Blüthen der Treue. Pest. 1866.

(L. Kornfeld—Rumy levelezés. M. Tud. Ak.; Századunk 1843-ik évf. 80. szám.)

Rosenthal Sámuel.

Született Pesten, sógora volt Saphir M. G.-nek. Vele és Kornfelddel együtt lépett fel a Pannoniában verseivel, novelláival, aforizmáival. Szépirodalmi működését később abbahagyta. Stielly Károllyal együtt szerkesztette az Irist (1825—1828-ig), majd a Spiegelnek volt segédszerkesztője, 1842—1852-ig főszerkesztője. Tevékenységének köszönhető, hogy a Spiegel a mult század első felének legnépszerűbb folyóiratává emelkedett. Sógora támogatta őt cikkeivel. Szerkesztette a Pester Handelszeitungot és 1848-ban kiadta a rövid életű Telegraph politikai napilapot. Ugyanabban az esztendőben Bécsbe költözött, ahol a „Der Modespiegel“-nek volt kiadója, s a Pester Lloydnak és más külföldi lapoknak bécsi levelezője.

Saphir Móritz Gottlieb.

Született Lovasberényben 1795-ben. Atyja igen előkelő szerepet játszott az akkori zsidó közéletben. Szülőfalvában komoly talmudi nevelésben részesült. Szülei rabbinak akarták képezni és e miatt Prágába küldték 1806-ban. 18 éves korában már meg is szerezte a rabbioklevelet. Prágában a Talmudon kívül nemcsak a korabeli ujhéber irodalommal, hanem egy páter segítségével egy év alatt a német, angol, olasz és francia irodalommal is megismerkedett. 1814-ben visszatért Magyarországra, atyja üzletében dolgozott, majd Pestre költözött, hol sokat foglalkozott irodalommal. Itt írta jiddis bohózatát és itt jelentek meg első írásai a Pannoniában. Humoros cikkei olyan feltűnést keltenek, hogy 1822-ben a népszerű bécsi folyóiratok szerkesztői, Bäuerle és Gräffer, Bécsbe hívták. Gyakori botrányokat okozó irodalmi működése miatt 1825-ben Bécsből távoznia kellett, Berlinbe ment, ahol a Berliner Schnellpost és a Berliner Courir folyóiratokat adta ki. Itteni tevékenységének is az volt az eredménye, hogy 1829-ben kiutasították. Irodalmi működésének új színhelyéül Münchent választotta, ahol a Bazar és a Der Deutsche Horizont c. lapokat adta ki. Mivel a királyt is gúnyolni merészelt, börtönbe került, majd Párisba, a német radikális gondolat emigránsainak középpontjába került. Míg Bécsben, Berlinben és Münchenben az ifju-német eszméknek volt megszólaltatója, Párisban irányt változtatott, a Metternich rendszer híve és a liberalizmus ellensége lett. Ennek köszönhető, hogy 1837-ben visszakerülhetett Bécsbe, itt megindította a Humorist című lapját, amellyel a Monarchia irodalmi életének élére került. A Metternich rendszer Saphir működését semmiben sem korlátozta, mert a Humorist ártatlan tréfálkozása, az irodalom és a színház világában való csatározásai, a biedermeier polgárság világában a szabadság látszatát kelthették. Bécsben elhagyta zsidó hitét, sikerült feljutnia még az udvari körökbe is, humoros felolvasásaival a Monar-

chia összes országaiban ma már alig érthető nagy népszerűségre tett szert. Az irodalmi működése útján szerzett nagy összegeknek igen jelentékeny részét juttatta emberbaráti célokra. 1848-ban a forradalom elől elmenekült és csak Jellasics-csal mert visszajönni Bécsbe. 1848-tól kezdődik dicsősége hanyatlása, 1858-ban érte utól a halál.

Művei:

(Részletes összeállításuk Goedekenél: Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung. Itt csak Magyarországon megjelent műveit hozzuk.)

Freudengesang zur Feyer der Anwesenheit Franz des I. Ofen. 1820., héber és német nyelven.

Poetische Erstlinge. Pest. 1821.

Blaue Blätter für Humor, Laune, Witz und Satyre. Sechs Lieferungen. Pest und Wien 1854—1856.

Pariser Briefe über Leben, Kunst, Gesellschaft und Industrie. Pest und Wien. 1856.

Használtak még: Humoristische Schriften: I—IV. Dr. Meyerstein Karl kiadása, Berlin und Leipzig. 1889.

Saphir: Der Falsche Kaschtan, Magyar Zsidó Szemle 1900. évf. 327 l. (Dr. Kohut A.: Ragende Gipfel. Beiträge zur Literaturgeschichte der letzten zwei Jahrhunderte. Essays und Skizzen. Minden in Westfalen, 1887.

Gräffer Fr.: Alt-Wiener Miniaturen. Stimmungen und Skizzen. Wien, 1912.

Osztern Rózsa: Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi németnyelvű időszaki sajtóban. Budapest. 1950.

Kösterich Siegfried: Saphirs Prosastil. Frankfurt a. M. 1934.)

Saphir Zsigmond.

Született 1801-ben Lovasberényben. Unokaöccse volt Saphir M. G.-nek. Orvosi oklevelet szerzett, de semmiféle orvosi működést nem fejtett ki. Megalapította az első, s egyúttal utolsó szépirodalmi napilapot Magyarországon: a Pesther Tageblattot (1839—1845). Mailáth gróffal együtt kiadója volt az Iris irodalmi évkönyvnek (1840—1842-ig). Mint újságíró ellentéte unokabátyjának: megbízható, becsületes, botrányokat kerülő. Orvostudománnyal is foglalkozott, Hugó Károly homeopatha módszere ellen éles irodalmi küzdelmet indított. Kiadta 1848-ban a rövidéletű Der Wahre Ungar-t és a Pester Sonntagszeitungot (1855—1860.). Dr. Notus néven pesti levelezője volt a Humoristnak. Fiatalkorában Eschen Adolf néven verseket írt a Pesti Pannoniába. Pesten halt meg 1866-ban.

Művei:

Hugó Viktor: Angelo Tyrann von Padua, aus dem französischen bearbeitet v. S. Saphir. Pest, 1858.

Bernsteiniana oder Mosaik von Bernstein gefasst und geputzt von Saphir. Pest, 1858. (Petriknél hibásan Hugó Károly neve alatt közölve.)

Oppenheimer Ignác Bernát.

A pozsonyi héber felvilágosodás körében élt, versei 1820-tól kezdve a Pannoniában jelentek meg, majd az Irisben, Spiegelben és a Pesther Tageblattban.

Művei:

Festopfer... dem Grafen Leopold Pálffy v. Erdöd bey seiner feyerlichen Installation zum Obergespann des Pressburger Comitats, den 19. August 1822... dargebracht von der isr. Gemeinde in Pressburg. 1822. Héber és német szöveg.

Hochgeföhle bey der glorreichen Feyer der Krönung Ihrer Majestät Caroline Augusta Kaiserin v. Österreich. 1825. Héber és német szöveg.

Saphir Samuel.

Versei a Pannonia 1822-es évfolyamában jelentek meg. Igen fiatalon halt meg.

(Oesterreicher: Der Jude in Ungarn. Pesth, 1842. 114. l.).

Stark Leó.

Trencsénből származott. Cikkei 1822-től kezdve jelentek meg a Pannoniában. Héber verseket írt a felvilágosodás modorában.

Művei:

Agudáth Sosanim (Rózsafüzér). Prága, 1817.

Scherflein aus dem Gebiete des Witzes und der Laune. Pest, 1826.

(Büchler: a zsidók története. Budapest. 397. l.)

Stern Miksa Emanuel.

Született Pozsonyban 1811-ben, meghalt Bécsben 1873-ban. Atyja Prágában tanult, ahonnan bizonyos világi műveltséget hozott magával. Stern már 9 éves korában héber verssel lepte meg atyját, gyermek- és fiatalkorában a Kabbala volt erős hatással vallásos lelkére. Szófer Mózesnek volt tanítványa. Atyja súlyos betegsége miatt már 12 éves korában kezdte meg tanítói pályáját. 1835-ban Anton Edlen v. Schmid meghívta héber nyomdájához korrektornak. E nyomda volt akkoriban a Monarchia héber irodalmának központja. 1835-ben Kismartonba ment tanítónak, 1838-ban újra visszakerült a Schmid-féle nyomdához, ahol kiadta héber Eliás eposzát. Első német verseskötete 1824-ben 13 éves korában jelent meg. Igen termékeny írói működést fejtett ki mind a német, mind a héber irodalomban. Jelentős közvetítő tevékenysége, mert a bibliából, a középkori héber irodalomból, a liturgiából fordított németre, Franklt és Saphirt pedig héberre. 1844-ben felhívást intézett egy héber folyóirat kiadására. Sikerült is ezt a tervét megvalósítania, Bécsben 34 száma jelent meg a Kochvé Jicchak c. folyóiratnak. Schmidt 1849-ben eladta a nyomdáját és attól kezdve Stern igen sanyarú viszonyok között élt. 1846-ban irodalmi működése elismerésül megkapta a Pro Litteris et Artibus érdemrendet. Csak a 40-es években kapcsolódott bele a reformok és hagyomány közti küzdelembe.

Művei: (Csak a németnyelvű szépirodalomhoz tartozók.)

Einige Halbreife Erstlinge. Pesth. 1824.

Dichtungen. Pesth. 1827.

König Sauls Glück und Ende. Ein dramatisches Gedicht. Pressburg 1833.

Ernst M. E. álneven: Zeitstimmen der Dreiuneinigkeit an die Zions-töchter im Judentume. 1841.

Dichtungsblüthen. Gesammelt aus der Mappe jugendlicher Erstlingver-suche. 1842.

Dichtungen. 1843.

Die Rabbinerwahl in Bummetzl. Ein jüdisches Zeitbild. Wien. 1856.

Einer Lüge Folgen (Dramatisches Gedicht in fünf Akten. (1857.)
(Jewish Encyclopaedia. XI. k.; Reich: Bet-El I. k. 146—157.)

Austerlitz Károly.

Művei:

Blumenakkorde. Lyrisch-didaktisches Mosaikgemälde. Pest 1825.

Huldigung dem Herrn Anton Grafen v. Cziráky... Ofen. 1827., német és héber szöveg.

Die Thaten der Vorwelt, oder Biographien und Charakterzüge berühm-ter Männer. Grosskanizsa.

Hugó Károly.

Született 1806-ban Pesten, 1820-ban a pesti piarista gimnáziumba lépett, 1823-ban a szegedi gimnáziumba ment, hogy megtanulja a magyar szót. Pesten orvostanhallgató volt, de mivel egyetemi tanulmányait fedezni nem tudta, belépett a katonaságba és csak e módon sikerült nagynehezen diplomáját megszereznie. 1826-ban jelent meg első verse az Irisben. 1830-ban Lengyelországba utazott, hogy a felkelőkhöz csatlakozzék. Bátorságával több érdemjelet szerzett magának. Varsóban tette le utolsó szigorlatát. A lengyel katonaságnál törzsorvosnak nevezték ki. Orosz fogságba esett, itt is tovább folytatta orvosi tevékenységét. 1832-ben sikerült visszajutnia Magyarországra, Zalamegyében helyezkedett el mint orvos és sikerrel harcolt a kolera ellen. 1834-ben megtelepedett Pesten, a homeopatha módszer híve lett, igen közkedvelt orvos volt, szépen megélt jövedelméből. A párisi Hahnemann, a homeopatha módszer megteremtője, tudomást szerzett Hugó harcáról módszere védelmében és ezért Párisba hívta. Hugó elfogadta a meghívást, de ahelyett, hogy orvosi munkáját folytatta volna, az irodalom és színpad felé fordult. Világraszóló tervei voltak. Németországba ment, ahol Shakespeare műveit akarta saját elgondolása alapján rendezni és ő játszotta volna a főszerepeket. Hamburgban adta ki 1839-ben első verseskötetét. Bécsben orvosi működését folytatta. Itt tért át a lutheránus hitre, de továbbra is zsidónak tartotta magát. Minden célja az volt, hogy bekerüljön a Burgtheaterbe. Hat drámát írt, mind a hatot visszautasították. Csalódvá a németiségben, elhatározta, hogy magyar író lesz. Az elfelejtett magyar nyelvet három hónap alatt újra megtanulta és 1844-ben a Pesti Divatlap közölte első magyar költeményét. 1846—1847. között magyar drámáival jelentékeny sikereket ér el. Mindez azonban nem

elégítette ki. Visszament Párisba, hogy a francia irodalmon keresztül szerezzon magának világhírt. 1848-ban a párizsi forradalomban a nemzetek képviselői között a magyar zászlót lengette. Dicsőségvágya mindinkább az örültség felé hajtotta. Pantomimikai felolvasásokat tartott, amelyekben egész operákat énekelt és játszott el. Fellépése természetesen neveltséget keltett. A világ legnagyobb zsenijének tartotta magát. Milánóban halt meg 1877-ben.

Művei:

Mosaik von Bernstein. Leipzig 1858. (A homeopatha módszert dicsőítő mű.)

Saphir geschliffen und a'jour gefasst v. Meister Bernstein. U. o. 1859. (Felelet dr. Saphir támadó művére.)

Dr. Ego, Der Fahrende Homöopath. U. o. 1859.

Sehnsuchstklänge eines wandernden Hagestolzen. Hamburg 1840.

Brutus und Lucretia. Drama in 4 Akten. Wien 1844. (Másik címlapja: Fiebel der Ehre. Függelekek. Dramatische Laufbahn és System des Dramas.)

Das Schauspiel der Welt. Dráma. Wien 1844.

Der Stein der Weisen. Drama. Wien 1844.

Das befreite Paradies. Wien 1845.

Psalmen eines armen Poeten. Pest. 1846.

Ein Ungarkönig. Historisches Drama. Pest 1847.

Egy magyar király. Történeti dráma. Pest. 1847.

Brutus és Lukrétia. Pest 1847.

Bankár és báró. Szomorújáték 3 felvonásban. Pest. 1848.

Der Kaufmann von Marseille. Pest 1854.

Das gemessregelte Genie. (Emlékiratok.) Berlin 1862.

Calderon oder Liebe aus Verehrung. U. o. 1865.

Die Fuchtel (gúnyos röpívek). U. o. 1865.

Emlékiratai a Nemzeti Múzeumban.

(Körös E.: Hugó Károly ifjúsága I. K. 1892. 320. l.)

Moczár J.: H. K. élete és színművei. Szeged 1894.

Császár Elemér: H. K. plágiumpöre. E. Ph. K. 1894.

Vértesy J.: H. K. iratai a Magyar Nemzeti Múzeumban. Magyar Könyvszemle 1910. 214. l.

Vértesy J.: Magyar romantikus dráma. 1913.

Egressy Gábor levele Hugóról I. K. 1931. 334. l.

ifj. Erdélyi László: H. K. élete és művei. Szeged 1933.]

Weil Fülöp.

Tanító volt Pesten. Alkalmi költészettel, színikritikával és színdarabírással foglalkozott. Szigligeti Szökött katonáját lefordította és Heller álnév alatt kiadta. Plágiummal vádolták, de ő azt állította, hogy Szigligeti vette mástól a témát. A pesti árvíz károsultjai javára írta Denkbüche der Überschwemmungját.

Művei:

Rede gehalten in der Synagog... bey der Installation des Herrn Grafen Anton Berényi... Tyrnau 1825.

Todtenfeyer an der Leichstätte des Israel Wahrmann.... Ober-Rabbiner in Pesth. Ofen 1826.

Trauerruf und Hoffnung nach der Verkältung Sr. Majestät... Franz I. Pest. 1835.

Denkbuch der Überschwemmung in Pesth und Ofen. Pest. 1838.

Pesth und Ofens achte goldene Hochzeit. Eine Parabel. Pesth. 1844.

Die Fahnenweihe des erneuerten löbl. ungarischen Infanterie-Bürgerkorps in Pesth. Pesth 1845.

(Büchler: Zsidók története Budapesten 387. l.)

Pukánszky: A magyarországi német irodalom története 519. l.)

Horovitz Lipót (Lázár).

Ujvidéken született 1799-ben. Szülei talmudi nevelésben részesítik, minden európai kultúrától távoltartják. Pozsonyban folytatja talmudi tanulmányait Rabbi Szófér Mózes vezetése alatt. Titokban megvásárolja Iffland és Kotzebue műveit. Ezeknek mintájára maga is ír egy drámát és elviszi Kovács Mártonhoz, a pozsonyi ev. gimnázium rektorához. Kovács megmondja neki, hogy drámája rossz és saját maga veszi kezébe európai művelését. Két éven keresztül hetenként háromszor látogatja meg őt H., könyveket kap tőle és irányítást az irodalom világában. Prágába szeretne menni, de mivel atyja ellen van, Baján és Veronában tanul tovább, majd visszatér Pozsonyba és megalapítja az első modern zsidó leányiskolát. Wigand, a Pressburger Zeitung szerkesztője nyomtatja le először egyik humoros írását. Ezentúl sűrűn jelennek meg cikkei a korabeli divatlapokban. Ezeket később könyvalakban is kiadja. Mestere, Szófér Mózes halála után nyíltan csatlakozik a vallási reformok híveihez és e reformok népszerűsítése végett írja meg Benjamin Kohn c. regényét. Az 1848-as pozsonyi zsidó zavargások áldozatául esik iskolája és vagyona, Bécsbe menekül, majd Páduában keresi kenyerét, mint házitanító, visszajön Magyarországra és Szegeden telepszik meg 1857-ben, itt Löw Lipót folyóiratának, a Ben Chanjának lesz tevékeny munkatársa. 1884-ben hal meg Bécsben.

Művei:

Humoristisches Triumvirat. Leipzig 1835.

Lachtauben. Pressburg. 1841.

Benjamin Kohn. Ein Nationalgemälde aus dem Judenthume. Pressburg, 1847.

Blumenkörbchen für die reifere Jugend. Eine Sammlung origineller Erzählungen, Märchen und Fabeln. Pressburg 1848.

„1848. Eine Sammlung origineller Novellen dieses Jahrganges. Pressburg. 1849.

Altes und Neues Judenthum. Nebst Briefen eines Orthodoxen. Wien. 1852.

Alumoth. Novellen. 1844.

Der Kosziczzer Maggid. Pest. 1861.

(Reich: Bet-El. I. k. 243. l.)

Südfeld Gabriel.

Tanító Pozsonyban. Max Nordau édesatyja.

Műve:

Mathilde Douglas, oder die Gräfin als Hirtenmädchen. Ein romantisches Schauspiel in 5 Akten. Nach einer schottischen Novelle für die Bühne bearbeitet. Pesth. 1834.

(Grünwald: Li'lagot Jisrael b'Ungaria.)

Breier Eduard.

Varasdon született 1811-ben, 1821-ben belépett az ottani gimnáziumba, majd 1828-ban Prágába ment, hogy orvossá képezze ki magát. 1829-ben Pestre jött, itt inkább matematikával és technikával foglalkozott, de mivel eltartani magát nem tudta, belépett a katonaságba. Veronába került és az ottani kaszárnyában írta meg első regényét: Die Serbianer. A katonai parancsnokság megtiltotta neki a „könyvesinálást“. A tilalom ellenére írta meg: Die beiden Csikós c. művét 1840-ben. Még ugyanabban az évben két regényt írt, az egyiket közülük 11 nap alatt. 1846-ban szabadult csak ki a katonaságból, 1847-ben a Prager Zeitung szerkesztését vállalta. Több mint 100 regényt írt.

Művei: (Csak 1842-ig)

Die Serbianer. Praga 1837.

Die beiden Csikós, und das Gelöbniss. Historisch-romantische Bilder aus Ungarns Vorzeit. Wien 1840.

Der Glöckner von Malborghetto und sein Kind. Wien. 1840.

Der Königsengel. Die Schlacht bei Mohács. Wien 1840.

Der Fluch des Rabbi. Wien. 1841.

Die Tartaren in Croatien und Dalmatien. U. o.

Wien vor 400 Jahren. Wien 1842.

(Gottschall: Deutsche Nationalliteratur. II. k. 550. l.

Reich: Bet-El. II. k. 442. l.)

BIBLIOGRÁFIA.

1. *Enciklopédiák, bibliográfiák.*

- Jewish Encyclopaedia, New-York, London 1906. I—XII.
Encyclopaedia Judaica, Berlin 1928-tól.
Wieninger: Grosse jüdische Nationalbiographie. Cernauti I—V.
1925.
Realencyclopaedie für protestantische Theologie und Kirche. Leipzig
1905.
Wurzbach: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich.
Wien 1865.
Petrik: Magyarország bibliográfiája. 1712—1860. I—III.
Szinnyei: Magyar írók élete és művei.
Merker—Stammeler: Reallexikon der deutschen Literaturge-
schichte. I—IV. Berlin 1926.
Magyar Zsidó Lexikon, Budapest, 1929.
Reich: Beth-El, Ehrentempel verdienter ungarischer Israeliten. Bu-
dapest, 1867. I—II.

2. *Összefoglaló történeti művek.*

- Windelband W.: Lehrbuch der Geschichte der Philosophie. Tübin-
gen 1916. 7. kiadás.
Joel Karl: Wandlungen der Weltanschauung. Tübingen 1928. I—II.
Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak. Pécs,
1931.
Kleinberg Alfréd: Die deutsche Dichtung in ihren sozialen, zeit- und
geistesgeschichtlichen Bedingungen. Berlin 1927.
Nagl—Zeidler—Castle: Deutsch—oesterreichische Literaturge-
schichte. Wien. 1914.
Gottschall: Die deutsche Nationalliteratur in der ersten Hälfte des
19. Jahrhunderts. Breslau. 1881.
Hóman—Szekfű: Magyar történet I—VII.
Szekfű: Három nemzedék. Budapest. 1920.
Pintér Jenő: Magyar Irodalom. Tudományos rendszerezés I—VI.
Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története a leg-
régibb időktől 1848-ig. Budapest, 1926.
Jost J. M.: Culturgeschichte der Israeliten in der ersten Hälfte des
19. Jahrhunderts. Breslau, 1846.
Graetz H.: Geschichte der Juden. I—XII. Leipzig, 1896.

- Dubnow S.: Die Weltgeschichte des jüdischen Volkes. I—X. Berlin, 1928.
- Kastein Josef: Eine Geschichte der Juden. Wien, 1935.
- Löw L.: Gesammelte Schriften. I—V. Szeged.
- Löw L.: Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn. Budapest, 1874.
- Bergl: A magyarországi zsidóság története. 1879.
- Kohn S.: A zsidók története Magyarországon a legrégibb időkől a mohácsi vészig. Budapest, 1884.
- Venetianer L.: A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig. Budapest, 1922.

3. *Zsidó kérdéssel foglalkozó monográfiák.*

- Sombart W.: Die Juden und das Wirtschaftsleben.
- Brentano Lujo: Die Anfänge des modernen Kapitalismus, München 1916.
- Buber Martin: Vom Geist des Judentums. Leipzig 1916.
- Dubnow S.: Die jüdische Geschichte. Ein geschichtsphilosophischer Versuch. Berlin, 1920.
- Böhm: Die zionistische Bewegung. I—II. Berlin 1920—21.
- Kohn H.: Die politische Idee des Judentums. München, 1924.
- Ruppin A.: Soziologie der Juden. Berlin, 1931.
- Geiger L.: Die deutsche Literatur und die Juden. Berlin, 1910.
- Grünwald M.: Der Eintritt der Juden in die deutsche Literatur. (Kézirat. Szakdolgozat.) 1933.

4. *Európa a barokktól a felvilágosodásig.*

- Spinoza: Tractatus Politicus. Opera, quae supersunt omnia. II. k. Bruder H. kiadás. Lipcse, 1844.
- Sonnenfels: Über die Liebe des Vaterlandes. Wien, 1771.
- Kant: Beantwortung der Frage, was ist Aufklärung. Cassirer kiadás. IV. k. Berlin, 1913.
- Richter: Geistesströmungen. 1875.
- Hettner A.: Literaturgeschichte des XVIII. Jahrhunderts.
- Dilthey: Gesammelte Schriften. III. k. Studien zur Geschichte des deutschen Geistes. Leipzig u. Berlin, 1927.
- Unger R.: Hamann und die deutsche Aufklärung. Jena 1911.
- Weisbach W.: Der Barock als Kunst der Gegenreformation. Berlin, 1921.
- Flemming W.: Die Auffassung des Menschen im XVII. Jahrhundert. Deutsche Vierteljahrsschrift. 1928. 403. l.
- Ermatinger E.: Barock und Rokoko.
- Sohm R.: Rövid Egyháztörténet. Budapest, 1922.
- Mirbt: Pietismus. Realenc. für. prot. Theologie und Kirche. XV. k. 1904.
- Günther H. R. G.: Psychologie des deutschen Pietismus. Deutsche Vierteljahrsschrift. 1926.
- Alexander B.: Spinoza. München, 1923.

- Sommerfeld M.: Aufklärung. Merker—Stammler. Reallexikon. I. k. 90. l.
 Meinecke: Weltbürgertum und Nationalstaat München und Berlin, 1928.

5. *Európai zsidószemlélet a barokktól a felvilágosodásig.*

- Buxtorf J.: Synagoga Judaica. Hanoviae. 1622.
 Schurmann, Annae Mariae Oposcula Hebraea, Graeca Latina Gallica. Trajecti ad Rhenum. 1652.
 Wülfer: J.: Theriaca Judaica. 1681.
 Wagenseil Ch. J.: Tela Ignea Satanae. 1681.
 Eisenmenger J. A.: Entdecktes Judentum. 1700.
 Schudt J. J.: Jüdische Merkwürdigkeiten. Frankfurt a. M. 1714—1718.
 Schiller: Die Sendung Mosis. Schillers Werke. Kurz H. kiadás. V. k. 164. l.
 Goethe: Dichtung und Wahrheit. IV. B. Sämtliche Werke. Geiger L. kiadás. XXII. k.
 Geiger L.: Studium der hebräischen Sprache in Deutschland. Breslau 1870.
 Herman: Mission unter den Juden. Realenc. für. prot. Theologie und Kirche. XIII. k. 1905.
 Harnack A.: Dogmengeschichte. Tübingen. 1905.
 Priebatsch F.: Die Judenpolitik des fürstlichen Absolutismus im XVII. und XVIII. Jahrhundert. Dietrich Schäfer Festschrift. Jena 1915. 615. l.
 Weber M.: Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. I. k. Tübingen. 1922.

6. *A zsidóság a rabbinizmustól a felvilágosodásig.*

- Gressmann H.: Entwicklungsstufen der jüdischen Religion. Berlin u. Giessen. 1927.
 Scholem G.: Kabbala. Enc. Judaica. IX. k. 63. l.
 Dubnow.: Toldoth Ha-Chasziduth (A chaszidizmus története) Tel-Aviv. 1930.
 Buber M.: Deutung des Chassidismus. Berlin 1935.
 Loewe H.: Die Sprachen der Juden. Köln. 1911.
 Davidson: Parody in Jewish Literature. New-York 1907.
 Mendelssohns: Gesammelte Schriften. Jubiläumsausgabe. Berlin. Akademie-Verlag. 1929.
 Mendelssohn: Koheleth-Muszar (Erkölcspredikátor). Kiadva: Edelstein B.-tól. A Ferenc József Orsz. Rabbiképző Int. 50 éves jubileumának szentelt műben. Budapest, 1927. 55. l.
 Ha-M'asszéf (Der Sammler) 1784—1797. évf.
 Maimun Salomo: Geschichte des eigenen Lebens (1754—1800) Berlin, 1935, 1888.
 Kayserling: Mendelssohn Sein Leben und Wirken. Leipzig, 1888.

- Bernfeld S.: Dor Tahapuchoth. Varsó. 1897. (A felvilágosodás nemzedéke).
- Jeitteles J.: Bne Neurim. Eine Sammlung von Fabeln, Sinngedichten, Räthseln, Denk und Sittensprüchen auch dramatischen Gedichten in hebräischer Sprache. Prag, 1821.
- Lewin Sch.: Kindheit im Exil. Berlin 1934.
- Klausner J.: Hisztoria sael Ha-Szifruth Ha-Ivrith Ha-Chadasa. (Az újhéber irodalom története.) Jeruzsálem 1950.
- Lachover P.: Toldoth Ha-Szifruth Ha-Ivrith Ha-Chadasa. Tel-Aviv (Az újhéber irodalom története) 1929.
- Lestschinszky J.: Umsiedlung und Umschichtung des jüdischen Volkes in den letzten hundert Jahren. Weltwirtschaftliches Archiv. XXXII. XXXIV. k.
- Bialik Ch. N.: D'varim s'b'al pe. (Előadások) Tel-Aviv. 1935.
7. Magyarország a barokktól a felvilágosodásig.
- Nothangers: Freimütige Gedanken über den Zustand des Kirchen und Schulwesens der evangelischen Gemeinden in dem Königreiche Hungarn. Leipzig und Köln 1787.
- Magyar Kurir 1787. évf.
- Nagyváti: A' tizenkilencedik százban élt igaz magyar hazafinak örömórái (1800. körül).
- Eendrődy J.: Az emberek boldogsága. Pest 1800.
- Bessenyei: Tariménes utazása (1804.) Budapest 1950.
- Kazinczy: Pályám emlékezete. Budapest 1879.
- Marczali H.: Magyarország története II. József korában I—III. Budapest 1882—86.
- Ballagi G.: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Budapest 1888.
- Ballagi G.: A nemzeti államalkotás kora. Szilágyi: Magyar nemzet története. IX. k. Budapest 1897.
- Riedl: A magyar irodalom főirányai. Budapest. 1925.
- Erdélyi J.: A bölcsészet Magyarországon. Budapest 1885.
- Payr S.: Magyar pietisták a 18. században. Budapest. 1898.
- Mitrovics Gy.: A magyar bölcsészeti irodalom vázlata. Schwegler A.: A bölcsélet története c. mű függeléke. Budapest. 1912.
- Zolnai B.: Magyar janzenisták. Minerva, III. és IV. k. 1924—1925.
- Eckhardt S.: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Budapest 1924.
- Szekfű: Iratok a magyar államnyelv történetéhez. Budapest. 1925.
- Kornis: A magyar művelődés eszményei. 1777—1848. Budapest. 1927.
- Valjavec F.: Zu den Richtlinien der ungarischen Aufklärungsforschung. Ungarische Jahrbücher XII. évf. 215. l.
- Pukánszky B.: „Patriota“ és „hazafi“. Fejezet a magyarországi német irodalom történetéből Budapesti Szemle 1935.
- Thúróczi—Trosztler J.: Magyar Cartesianusok. Minerva, XXII. k. 1935.
- Kohn S.: Szombatosok története. Budapest. 1889.

- Venetianer: A héber magyar összehasonlító nyelvészet I. M. I. T. évkönyve. 1898.
- Eisler M.: Apáczai héber nyelvtanulmányai I. M. I. T. 1900.
- Marmorstein A.: Christliche Hebraisten in Ungarn. Zeitschrift für hebräische Bibliographie. VIII. IX. k. 1904—1905.
- Zsoldos J.: A felvilágosodás német zsidó írói és a magyar irodalom. Budapest 1934.
- Zsoldos J.: Mendelssohn a magyar szellemi életben. I. M. I. T. 1933. évkönyve 1898.
8. *A magyar zsidóság a rabbinizmustól a felvilágosodásig.*
- Kunitzer M.: Béth-Rabbi. Dráma. Bécs 1805.
- Löwisohn S.: M'licath-J'surun (Izrael költészete) Bécs. 1816.
- Stark L.: Agudath-Sosanim (Rózsafűzér) Prága 1817.
- Löwisohn S.: Vorlesungen über die neuere Geschichte der Juden. Bécs 1820.
- Chorin A.: Davar b'ittó (Ein Wort zu seiner Zeit). 1820.
- Chorin A.: Hillel. Buda 1837.
- Stern M. E.: Tifereth-Ha-Tisbi (Eliás eposz) Bécs. 1839.
- Schönfeld B.: Anaf Éc Avoth (Ősi fák ága) Buda. 1845.
- Trebitsch á.: Koroth Ha-Ittim (Kronika) Brünn. 1801.
- Dr. Weil (Löw L.): Á. Chorin. Eine biographische Skizze. Szeged, 1863.
- Kohn S.: Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. Budapest. 1881.
- Wolf G.: Die Juden. — Die Völker Oesterreich—Ungarns. VII. k. Wien—Teschen. 1885.
- Szántó S.: Adalékok a zsidók történetéhez Magyarországon. 1790—1840-ig. Magyar Zsidó Szemle. 1886. 8. sz.
- Kaufmann D.: A zsidók utolsó kiűzése Bécsből és Alsó-Ausztriából. Budapest, 1889.
- Büchler S.: Mendelssohn Mózesnek egy ifjúkori magyar barátja. Magyar Zsidó Szemle. 1892.
- Szofér S.: Chut Ha M'sullas. (A hármasszál. Három Szofér rabbi életrajza.) Munkács. 1895.
- Herzog E.: A zsidók története Liptószentmiklóson. Budapest, 1896.
- Büchler: A zsidók története Budapesten. 1901.
- Büchler: A zsidó reform úttörői Magyarországon. Magyar Zsidó Szemle. 1900.
- Büchler: „De Judaesis.“ I. M. I. T. évkönyve, 1900.
- Patai J.: Héber költők. IV. k. Budapest.
- Büchler: Sabbateus vándorrabbi kitérése Magyarországon. Magyar Zsidó Szemle. 1907.
- Richtmann M.: Magyarországi hírek az álmessiasokról. Magyar Zsidó Szemle. 1907.

- Grünwald J. J.: P'ére Chachmé M'dinaténu (Országunk kiváló bölcsei). Máramarossziget. 1910.
- Grünwald J. J.: Koroth Ir Pressburg u'g'doleha (Pozsony városának és bölcseinek története). Máramarossziget, 1911.
- Grossmann Zs.: A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt. Budapest, 1916.
- Grünwald: J. J.: Toldoth Mispachath Rosenthal. Budapest. 1920. (A Rosenthal család története.)
- Grünwald J. J.: Lif'lagoth Jiszrael b'Ungaria, Déva, 1929. (A hitbeli szakadás a magyar zsidóságban.)
- Igroth Szofrim: (A Szofér család levelezése.) Kiadta Szofér S. Budapest, 1929.

9. Német biedermeier.

- Schillers Sämtliche. Werke. Säkular Ausgabe.
- Jean Paul: Vorschule der Aesthetik.
- Schlegel F.: Geschichte der alten und neuen Literatur. (1812) Sämtliche Werke. I. k. Wien. 1846.
- Krüger H. A.: Pseudoromantik, Friedrich Kind und der dresdener Liederkreis. Ein Beitrag zur Geschichte der Romantik. Leipzig. 1904.
- Bauernfeld: Erinnerungen aus Alt—Wien. 1913.
- Hermann G.: Das Biedermeier im Spiegel seiner Zeit. 1915.
- Houben: Das gefesselte Biedermeier.
- Wolkan R.: Geschichte der deutschen Literatur in Böhmen. Augsburg. 1925.
- Baumert: Die Entstehung des deutschen Journalismus. Eine sozialgeschitliche Studie. 1928.
- Cysarz: Epigonendichtung. Merker—Stammler: Reallexikon. I. k. 301. l.
- Wigand: Humor. U. o. I. k.
- Bietak W.: Lebensgefühl des „Biedermeier“ in der österreichischen Dichtung. Wien—Leipzig. 1931.
- Bietak W.: Vom Wesen des österreichischen Biedermeier und seiner Dichtung. Deutsche Vierteljahrsschrift. 1931.
- Schücking L. L.: Die Soziologie der literarischen Geschmacksbildung. Leipzig—Berlin. 1931.
- Weydt G.: Literarisches Biedermeier. Deutscher Vierteljahrsschrift. 1931.
- Majut R.: Das Literarische Biedermeier. Aufriss und Probleme. G. R. M. 1932.
- Grohman A.: „Biedermeier“ Forschung. Dichtung und Volkstum. 1935.
- Pongs H.: Zur Bürgerkultur des Biedermeier. (Bürgerklassik.) U. o. 1935.
- Schneider J.: Biedermeier und Literaturwissenschaft. Preussische Jahrbücher. 1935.

- Wiese B. v.: Zeitkrisis und Biedermeier in Laubes. „Das Junge Europa“ und in Immermanns „Epigonen.“ Dichtung und Volkstum, 1935.
- Kluckhohn P.: Zur Biedermeier Diskussion. Deutscher Vierteljahrschrift. 1936.
- Túróczi—Trostler J.: Das Literarische Biedermeier und seine Erforschung. Pester Lloyd 1937. március 14. sz.

10. Magyar Biedermeier.

- Magyar Tudományos Akadémia Irodalmi levezetés. Romy hagyomány.*
- Kiss J.: A' vallástalanságról 's a' vallásbéli buzgóság meghidegedésének okairól, különösen a protestánsok között. Sopron, 1815.
- Melzer: Gedichte, Kassa. 1825.
- Csaplovits J.: Gemälde von Ungarn. Pest, 1829.
- Elbrich A.: Die Ungarn, wie sie sind. Berlin. 1831.
- Széchenyi: Hitel. 1830.
- Elsner G.: Ungarn durchreiset, beurtheilet und beschrieben, Leipzig. 1840.
- Paget J.: Ungarn und Siebenbürgen politisch, staatlich und economisch. Leipzig. 1842.
- Fényes E.: Magyarország leírása. 1847.
- Petz L.: Nachgelassene Gedichte. Sopron, 1847.
- Dux A.: Deutsch-ungarische Erzählungen. 1871.
- Kiss József: Összes költeményei. Budapest. 1905.
- Gragger R.: Beck Károly és a német politikai költészet.
- Takács Mária: Társadalmi állapotok és törekvések Magyarországon 1850—1847. Budapest, 1909.
- Császár E.: A német költészet hatása a magyarra a 18. században. Akadémiai értekezések. XXII. k. 1913.
- Koszó J.: Ungarische Romantik. Gragger emlékkönyv. Berlin—Leipzig. 1927.
- Farkas Gyula: Magyar romantika. Budapest, 1930.
- Zolnai B.: Bécsi biedermeier. Széphalom. 1930.
- Szemző P.: Német írók és pesti kiadók a 19. században. N. Ph. D. XLVII. 1931.

11. Magyar zsidó biedermeier.

- Oesterreicher Elias: Der Jude in Ungarn, wie er war, wie er ist, wie er seyn wird. Pest, 1842.
- Romy Gy.: Elfogulatlan elmélkedés a zsidók társasági viszonyain, emancipációja, szellemi s tudományos törekvései fölött. Századunk 1843. évf. 81. sz.-tól.
- Romy Gy.: Die Emanzipation der Juden in Ungarn nebst unbefangenen Betrachtungen über die Verhältnisse der Juden. 1844. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár jogt. Ált. 4° 7. k.
- Pukánszky B.: Magyarországi német irodalom története.

Osztern Rózsa: Zsidó ujságírók és szépírók a magyarországi németnyelvű időszakai sajtóban a Pester Lloyd megalapításáig, 1854-ig. Budapest. 1930.

12. *Biedermeier folyóiratok:*

Pannonia. 1819—1822.

Iris. 1825—1828.

Der Spiegel. 1828—1852.

Der Schmetterling (Der Spiegel melléklapja). 1836—1848.

Gemeinnützige Blätter: (A Pester und Ofner Zeitung melléklapja). 1811—1844.

Aehrenlese. 1827—1829.

Pressburger Aehrenlese. 1830—1836.

Pannonia (Pozsony). 1837—1849.

Pesther Tageblatt. 1839—1845.

Der Ungar. 1842—1849.

JUDEN UND BIEDERMEIER.

I. Zielsetzung.

Parallele Entwicklung jüdischen und gesamteuropäischen Geisteslebens. — Die hebräische Aufklärung. — Verwandte Erscheinungen jüdischer und europäischer Aufklärung. — Hebräische Aufklärung und deutsch-jüdisches Biedermeier. — Biedermeier als Knotenpunkt abklingender klassischer und romantischer Tendenzen und aufstrebenden Bürgertums. — Die beiden ausschlaggebenden Züge des Biedermeierstils: Epigonentum und bürgerlicher Charakter. — Weltanschauliche Voraussetzung: Erlebnis der Enttäuschung in der Ratio. — Passives Verhalten. — Jüdische Prägung des jüdischen Biedermeiers. — „Gettoliteratur“ und assimilierte Literatur.

II. Schwierigkeiten.

Bisherige Bemühungen um den Individualismus. — Seine Erscheinung in ungarischer Schau. — Die ungarische Literatur der Aufklärungszeit. — Die dreifache Deutung des Biedermeiers in der deutschen Literaturgeschichte. — Die „literarische Judenfrage.“ — Hemmungen. — Das Judentum als eindringendes Element. — Die Gebundenheit der jüdischen Situation. — Literatur über jüdisches Biedermeier.

III. Verschlossene Welten.

Der Geist des Barocks. — Herrschaft des Dogmatismus. — Judentum in der Schau des Barocks.

IV. Jüdische Seele im Exil.

Innere Landschaft. — Talmud. — In den Schranken des Gesetzes.

V. Lockernde Kräfte.

Religiöser Individualismus. — Pietismus. — Autonome Wissenschaft. — Der Staatsgedanke und seine wachsende Vormachtstellung.

VI. Lockernde Kräfte im Judentum.

Kabbala. — Messianistische Bestrebungen. — Chassidismus.

VII. Die Aufklärung.

Die deutsche Aufklärung. — Die Religiosität der Aufklärung. — Stellungnahme der Aufklärung zum Judentum.

VIII. Jüdische Aufklärung.

Die neuhebräische Aufklärung. — Mendelssohn. — Das Programm der neuhebräischen Aufklärung. — Europa im Spiegel jüdischer Betrachtung.

IX. Ungarische Aufklärung.

Ungarisches Barock. — Religiöser und weltlicher Individualismus. — Kenntnis des Hebräischen in Siebenbürgen. — Die Aufklärung in Un-

garn. — Beziehungen zur deutschen Aufklärung. — Verweltlichung der Religion. — Einstellung zum Judentum.

X. Die ungarisch-jüdische Aufklärung.

Einordnung des ungarischen Judentums in das Weltjudentum. — Einwanderungsstraßen. — Rabbinismus und Mystizismus. — Berlin und Prag die Ausgangspunkte hebräischer Aufklärung für Ungarn. — Familie Saphir-Rosenthal. — Chorin. — Hebräische Aufklärung und Biedermeier. — Europa in der Schau ungarisch-jüdischer Aufklärung.

XI. Klassik und Romantik.

Bedeutung der Klassik und Romantik für Europa. — Ihre Ausbreitung. — Das aufstrebende Bürgertum. — Übergangserscheinungen. — Bürgerliche Literatur. — Direkter Weg der literarischen Wellen von Deutschland und über Wien.

XII. Schriftsteller und Lesepublikum.

Die wirtschaftliche Stellung des Judentums zur Biedermeierzeit. — Das Drängen in die Städte. — Die Zusammensetzung des Lesepublikums. — Der Jude als Literaturträger. — Die Presse. — Widerstand des Rabbinismus. — Getto- und assimilierte Literatur.

XIII. Literarische Anfänge.

Die literarischen Arbeiten außerhalb der hebräischen Sprache erscheinen zunächst im Jiddischen. — Das Jiddische. — Seine ungarische Literatur. — Jiddische Saphir-Komödie. — Jüdische lateinsprachliche Literatur. — Aufgeklärter Absolutismus und Anfänge deutsch-jüdischer Literatur. — Das Jahr 1819. — Die Rolle des Judentums in Presse, Lyrik, Prosa und Dramenliteratur. — Karl Hugo. — Hinübergleiten ins „junge Ungarn.“

XIV. Literarische Einwirkungen.

Kreuzung literarischer Strömungen. — Die Kulturschicht des Judentums. — Literatur der neuhebräischen Aufklärung. — Erste Berührungspunkte mit deutscher Literatur. — Goethe und Schiller. — Anakreontik. — Empfindsamkeit. — Aufklärungsmoralismus. — Dichtungstheorie der Romantik. — Trivialromantik. — Horowitz und sein Roman: Benjamin Kohn. — Deutsche Romantik und österreichisches Romantikbarock.

XV. Epigonenstil.

Unselbständigkeit. — Schiller und Saphir. — Versagen im Sprachlichen. — Bedeutsamkeit des Wortes. — Musikalität an Stelle von plastischer Kunstform. — Jüdischer Typ? — Literatur aus der Literatur. — Rekompensationserscheinungen. — Formenkult. — Überschwang in Metaphern und Bildern. — Vorliebe für literarische Vorbilder.

XVI. Bürgerlicher Charakter.

Die eingeschränkte Stellung des Erhabenen im Biedermeier. — „Gesang der Geister“ bei Goethe und Austerlitz. — Gemütlichkeit. — „Andacht zum Kleinen.“ — Aphorismenliteratur. — Plauderton. — Unmittelbarer Kontakt zwischen Schriftsteller und Publikum. — Journalistik.

XVII. Humor.

Jüdische Eigenart. — Volkstümlichkeit des Humors. — Übernom-

mene Formen. — Wortwitz. — Grammatik. — Parodie. — Bedeutung der Familie. — Methode. — Beziehungen zum Talmud. — Humor als Zug der Menschlichkeit. — Der Humor als Übergangerscheinung des Biedermeiers von der Pseudoromantik zum bürgerlichen Realismus.

XVIII. Weltschau.

Das Erlebnis des Freiheitsgedankens in der Literatur. — Die Religiosität des Biedermeiers. — Der Dichtungskult. — Dualismus von Leben und Idee. — Idyllementum. — Entwicklung des Individualismus im Biedermeier. — Anteilnahme des Judentums.

XIX. Das Biedermeier und das ungarische Judentum.

Verhältnis der jüdischen Schriftsteller zu ihrem Volk. — Motive zum Glaubensübertritt. — Niveauunterschiede zwischen ungarisch-deutscher und hebräischer Kultur. — Die Aufklärung und das Schwinden des Exilbewußtseins im ungarischen Judentum. — Seelische Folgen des Bruchs mit der völkischen Gemeinschaft. — Übermäßiger Geltungsdrang. — Die Unterschiede zwischen deutschem und jüdischem Biedermeier. — Das Fehlen des klassizistischen Einflusses und der Landschaftschilderung. — Die Aufnahme der jüdischen Schriftsteller. — Der Wiener Caratto und die jüdischen Schriftsteller der Pannonia. — Auch der Jude freier Bürger im Reiche der Literatur. — Der Antisemitismus Stiellys. — Die philosemitische Flugschrift Rumys der Abschluß der Biedermeier-Epoche.

XX. Jüdische Schriftsteller des Biedermeiers. (Biographische Angaben und Verzeichnis der Werke.)

Simon Feuchtmann. — Viktor Moritz Kornfeld. — Samuel Rosenthal. — Moritz Gottlieb Saphir. — Sigmund Saphir. — Ignaz Bernhard Oppenheimer. — Samuel Saphir. — Leo Stark. — Max Emanuel Stern. — Karl Austerlitz. — Karl Hugo. — Philipp Weil. — Leopold Horowitz. — Gabriel Südfeld. — Eduard Breier.

TARTALOM.

	Lap
I. Célkitűzés.	
A zsidó emancipáció és az individualizmus kapcsolata. — A zsidó és az európai fejlődés párhuzama. — A héber felvilágosodás. — Az európai és a héber felvilágosodás hasonló jellege. — A héber felvilágosodás és a német zsidó biedermeier. — A biedermeier a leszálló klasszika-romantika és a felemelkedő polgárság találkozása. — A biedermeierstílus két meghatározó vonása: az epigonizmus és a polgári jelleg. — Az életszemlélet alapja: a rációban való csalódás. — A tartózkodó magatartás. — A zsidó biedermeier zsidó jellege. — „Gettóirodalom“ és asszimilált irodalom.	3
II. Nehézségek.	
Az individualizmus eddigi tanulmányozása. — Jelentősége magyarországi szempontból. — A magyar felvilágosodás irodalma. — A biedermeier háromféle értelmezése a német irodalomtudományban. — Az irodalmi zsidókérdés. — Két gátlás. — A zsidóság kívülről behatoló elem. — A zsidó helyzetének kötöttsége. — A zsidó biedermeier irodalma.	7
III. Elzárt világok.	
Barokk lélek Európában. — A dogmatizmus uralma. — A barokk zsidószemlélet.	13
IV. Zsidó lélek az exiliumban.	
Belső táj. — Talmud. — A Törvény korlátai közt.	20
V. Lazító erők.	
A vallási individualizmus. — Pietizmus. — Az autonom tudomány. — Az állami szempont uralomrajutása.	25
VI. Lazító erők a zsidóságban.	
Kabbala. — Messianizmus. — Chasszidizmus.	27
VII. A felvilágosodás.	
A német felvilágosodás. — A felvilágosodás vallása. — Zsidószemlélete.	33
VIII. A zsidó felvilágosodás.	
Az újhéber felvilágosodás. — Mendelssohn. — Az újhéber felvilágosodás programja. — Európaszemlélete.	38

- IX. Magyar felvilágosodás.**
Magyar barokk. — Vallási és világi individualizmus. — Héber ismeretek Erdélyben. — A felvilágosodás. — Kapcsolatok a német felvilágosodással. — A vallás elvilágiasodása. — Zsidószemlélet. 45
- X. A magyarországi zsidó felvilágosodás.**
A magyar zsidóság helye a világzsidóságban. — A bevándorlás irányai. — Rabbinizmus és miszticizmus. — A héber felvilágosodás útja Berlinből és Prágából Magyarországra. — A Saphir-Rosenthal család. — Chorin. — Héber felvilágosodás és biedermeier. — Európaszemlélet. 55
- XI. Klasszika és romantika.**
A klasszika és romantika európai jelentősége. — Elterjedése. — A feltörekvő polgári réteg. — Keverődés, egyszerűsödés. — A polgári irodalom. — Útja Magyarországra közvetlenül Németországból és Bécsen keresztül. 75
- XII. A közönség és az írók.**
A zsidók gazdasági helyzete a biedermeierkorban. — A városbatömörülés. — Az olvasóközönség összetétele. — A zsidók mint irodalmat fenntartó réteg. — A sajtó. — A rabbinizmus ellentállása. — A zsidók német irodalmának feloszlása „gettó” és asszimilált irodalomra. 80
- XIII. Irodalmi kezdetek.**
A zsidók nem-héber nyelvű irodalmi munkássága először jiddis nyelven indul meg. — A jiddis nyelv. — Magyarországi irodalma. — Saphir jiddis komédiája. — A zsidók latinnyelvű irodalma. — A felvilágosodott abszolutizmus és a német zsidó irodalom kezdetei. — Az 1819-ik év. — Zsidók szerepe a sajtóban, lírában, prózában és drámai irodalomban. — Hugó Károly. — Az átmenet a „Fiatall Magyarországra” korszakába. 85
- XIV. Irodalmi hatások.**
Írányzatok keverődése. — A zsidó kultúrréteg. — Az újhéber felvilágosodás irodalma. — Az első találkozások a német irodalommal. — Goethe és Schiller. — Anakreontika. — Szentimentalizmus. — A felvilágosodás moralizálása. — A romantikus költészetelmélet. — A triviálromantika. — Horowitz: Benjamin Kohn című regénye. — A német romantika és az osztrák barokkromantika. 95
- XV. Epigonstilus.**
Önállótlanság. — Schiller és Saphir. — A nyelvi tehetségtelesség. — A szó jelentősége. — Zeneiség plaszticitás helyett. — Zsidó jelleg? — Irodalom az irodalomból. — Rekompenzációs jelenségek. — Formakultusz. — Képek és hasonlatok hajhászása. — Tervszerűség. — A mintaképek tisztelete. 107

XVI. Polgári jelleg.

A fenséges beleszüktése a biedermeier korlátai közé. — „Gesang der Geister“ Goethénál és Austerlitznél. — „Gemütlichkeit.“ — „Andacht zum Kleinen.“ — Az aforizmairodalom. — Társalgó stílus. — Közvetlen kapcsolat az író és a közönség között. — Az újságírás. 115

XVII. Humor.

Zsidó jellege. — Népszerűsége. — Átvett jellege. — Szóvicc. — Grammatika. — Paródia. — Családi kör. — A módszer. — A Talmuddal való kapcsolat. — A humor humanizmusa. — A humor átmenet a biedermeier pszeudoromanticizusból a polgári realizmusba. 120

XVIII. Világnézet.

Két alapélmény: A rációban való csalódás, a szabadság élménye a költészetben. — Biedermeier vallásosság. — A költészet kultusza. — Az élet és az eszme dualizmusa. — Tartózkodó magatartás. — Idillizmus. — Az individualizmus fejlődése a biedermeierben. — A zsidók belekapcsolódása. 128

XIX. A biedermeier és a magyar zsidóság.

A zsidó írók viszonya a zsidóságukhoz. — A kitérések motívumai. — A színvonalkülönbség a magyarországi német és héber kultúra között. — A felvilágosodás és a magyar zsidóság exiliumtudatának megszűnése. — A népi közösségtől való elszakadás lelki következményei. — A túlzott érvényesülési törekvés. — A német és zsidó biedermeier közti különbségek. — Az idillizmus, a tájköltészet, a görög római klasszicizmus hatásának hiánya. — A zsidó írók fogadtatása. — A bécsi Caratto és a „Pannonia“ zsidó írói. — A zsidó író szabad polgára a költészet birodalmának. — Stielly antiszemizmus. — Romy zsidóvédő röpirata a biedermeier korszak záróköve. 137

A zsidó biedermeier írók.

Feuchtmann Simon. — Kornfeld Viktor Móric. — Rosenthal Sámuel. — Saphir Móric Gottlieb. — Saphir Zsigmond. — Oppenheimer Ignác Bernát. — Saphir Sámuel. — Stark Leó. — Stern Miksa Emánuel. — Austerlitz Károly. — Hugó Károly. — Weil Fülöp. — Horowitz Lipót. — Südfeld Gabriel. — Breier Eduard.

Bibliográfia.

Német tartalmi összefoglalás. 161

